

**Чепелева Н., Євдокимова Н.,
Зливков В., Лукомська С., Котух О.**

**НАРАТИВИ СТАНОВЛЕННЯ
МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ
УКРАЇНЦІВ
(XVI –XX СТОЛІТТЯ)**

Київ–Ніжин

2024

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України
(протокол № 12 від 31 жовтня 2024 року)*

Рецензенти:

Іванцова Н.Б., завідувачка кафедри психології та педагогічної освіти Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика, доктор психологічних наук, професор;

Кокун О.М., заступник директора з науково-інноваційної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, член-кореспондент НАПН України, професор.

Чепелева Н., Євдокимова Н., Зливков В., Лукомська С., Котух О.

Ч 44 Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI – XX століття): монографія. Київ–Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2024. – 149 с.

ISBN 978-617-640-470-5

Монографію присвячено аналізу історико-культурних та сучасних теоретико-методичних підходів щодо становлення мілітарної ідентичності українців. Охарактеризовано вплив історичних та культурних чинників на становлення мілітарної ідентичності українців; визначено особливості мілітарної ідентичності жінок та дітей; охарактеризовано наратив як засіб конструювання ідентичності особистості; окреслено наративи воєнної посякденності українців; особливу увагу приділено історичним контекстам становлення мілітарної нації, зокрема впливу козацької ідентичності на ментальність українського народу, окреслено мілітарну ідентичність українців у сучасній українській літературі та визначено наративи мілітарної ідентичності сучасних українців

Дана монографія може бути корисною психологам-науковцям, історикам, культурологам, педагогам, практичним психологам, педагогам, соціальним працівникам, психотерапевтам, всім, хто цікавиться психологічними аспектами становлення мілітарної ідентичності українців, зокрема й під час нинішньої російсько-української війни.

УДК159.923.2

© Чепелева Н., Євдокимова Н., Зливков В.,
Лукомська С., Котух О., 2024

© Видавець Лисенко М.М., 2024

ISBN 978-617-640-470-5

ЗМІСТ

Слово до читача	4
Передмова.....	5
Чепелєва Н.В. Наратив як засіб конструювання ідентичності особистості	11
Євдокимова Н.О. Наративи воєнної посякденності українців.....	30
Зливков В.Л. Українці і війна: становлення мілітарної нації	42
Котух О.В. Становлення козацької ідентичності та її вплив на ментальність українського народу	54
Зливков В.Л., Лукомська С.О., Котух О.В. Мілітарна ідентичність жінок і дітей в Україні: від Київської Русі до сьогодення	69
Лукомська С.О. Мілітарна ідентичність українців у сучасній українській літературі.....	84
Зливков В.Л., Лукомська С.О., Котух О.В. Наративи мілітарної ідентичності сучасних українців	111
Післямова	132
Список рекомендованої літератури	133
Інформація про авторів	135
Додатки	138

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

Війна в Україні – одне з найбільш руйнівних лих для української нації, здоров'я, життя та добробуту населення. Це жах, який існує за межами розуміння та досвіду більшості людей. Постійні новини з гарячих точок бойових дій, вбивства та тортури цивільного населення і військових, бомбардування та обстріли мирних міст і сіл, примусова зміна населенням місця проживання, втрата майна та роботи – все це призводить до втрати почуття безпеки, впевненості, стабільності і передбачуваності життя загалом. Психологічний стан і психічне здоров'я під час війни надзвичайно важливі. Багато людей страждають від виснаження, спустошення, перевтоми, тривоги та паніки. Війна призводить до постійної напруги, емоційних змін, масових людських страждань, зниження рівня психологічного благополуччя.

Російсько-українська війна проводить ревізію національної ідентичності українців і витягає на поверхню такі важливі для буття кожної нації поняття патріотизму, гуманізму, людяності. Сучасний мілітарний досвід актуалізує нову проекцію національного характеру, що тісно пов'язана з образом захисника рідного краю. Актуалізація відомостей про давню звитягу предків входять в життя сучасного українського захисника спочатку як спогад на рівні відчуттів, проте у психологічному аспекті постає як мотивація, позиціонується як складова зануреної в давні часи вертикалі звитяги, козацької честі, мужності, волі. Саме цим аспектам значною мірою присвячена дана монографія.

Автори монографії зазначають, що війна є способом формування консолідованої української ідентичності, а не змаганням між різними ідентичностями (західної, східної чи південної «ми одесити», «ми харків'яни»). Тому варто запобігти насильницьким процесам конструювання ідентичності, а отже зосередитися на формуванні тимчасово консолідуючої соціальної ідентичності, яка стане важливим чинником виживання нації в буремні часи війни. Ми наголошуємо, що нинішня російсько-українська війна – це війна за ідентичність, зокрема дітей, підлітків та молоді.

Поглиблюється екзистенційна проблематика, з'являється потреба переглянути колишні цінності, знайти власне місце у світі з новою реальністю, ворожому й агресивному. Спроба осягнути війну, відобразити рефлексії, викликані болем, стражданнями, смертю, глибоке розчарування в житті, справедливості, людяності, проблема втраченого дитинства – частина з цього уже відтворена на сторінках художніх книг та наукових досліджень, для реалізації решти потрібен час. Основною все ж залишається ідея боротьби за мир, свободу й незалежність.

Із задоволенням рекомендую монографію «Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI - XX століття)», яка знайде своє чільне місце не тільки на книжній полиці, але і на робочому столі.

Член-кореспондент Національної
академії педагогічних наук
України, доктор психологічних
наук, професор, декан факультету
психології Київського
національного університету імені
Тараса Шевченка

Іван ДАНИЛЮК

ПЕРЕДМОВА

Війна в Україні – одне із найбільших ран в її історії. Постійна інформація про нові криваві жертви війни привертає увагу до цієї проблеми. При цьому, війна призводить до переосмислення понять патріотизму, гуманізму, людяності, прагнення жити в дружбі з сусідами. Сучасна ситуація аналізує нові наративи національного характеру українців яка тісно пов'язана з образом громадянина України.

В той же час, неможливо говорити про формування образу патріота України якщо не розглянути відомості про давні прагнення та звичаї його героїчних предків, які в кривавій боротьбі прагнули захистити свою Батьківщину. Мова йде про споконвічне прагнення до незалежності. необхідно показати психологічні аспекти історичної мотивації до перемоги, часто вже на підсвідомому рівні, захисту козацької честі, мужності, волі, готовності захищати рідну землю. На наш погляд, проблема перебуває на перетині таких наук як психологія, історія і культура. Ця проблема, на наш погляд недостатньо висвітлена науками про суспільство.

Як ми це вже відзначили в попередній монографії (Зливков В.Л., Лукомська С.О. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців) історія формування національної ідентичності інколи була дуже кривавою та жорстокою і дуже моло схожою на ті «відлаковані» параграфи із шкільних підручників про два «братні народи»: старший і молодший.

Не випадково, такого розголосу в науковому середовищі набула дискусія щодо монографії відомого історика Дж. Паркера «Мілітарна революція: воєнні інновації та зростання Заходу», (Кембридж, 1988) в ході якої відбулася певна переоцінка впливу численних воєн на формування соціуму, економічних, моделей і культури в Європі XVII-XVIII ст.

Оскільки українські терени значною мірою розташовані (історично та географічно) в центрі Європи тож і обумовлені саме місцем протікання великих військових подій. На жаль, мешканці цих регіонав опитяються в ролі «росходного матеріалу».

Ми спробували в минулому році, видавши посібник «Діти і війна та монографію «Війна і діти», означити проблеми і перспективу психологічної допомоги дітям сучасних воєн, насамперед на теренах сучасної Європи. Але поставлені в ході підготовки цих праць проблеми формування мілітарної ідентичності української нації вийшли за рамки тих планів і призвели до створення книги, яку читач тримає в своїх руках.

Ми прагнули дослідити проблему формування мілітарної ідентичності в Україні з XVI по початок XX сторіччя, розглянувши лише ті її аспекти які були

важливими для нашої книги «Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI - XX століття)». Отже метою нашої роботи мала бути спроба описати етапи формування мілітарної ідентичності українців Волини і Центральної України. Нас цікавила специфіка соціально-психологічного впливу рушійних сил цього процесу: української шляхти, реєстрового козацтва, «покозачених шляхтичів», козаків-запорожців, козаків «виписаних» із списків, козацьких найманих полків, кримських татар. Особливе значення це набуває тому, що ці рушійні сили формування мілітарної ідентичності дуже сильно відрізнялись від складових військових сил Московії зорієнтованих на принцип жорсткої ієрархії. Окрім того, виділено роль української шляхти та українського козацтва як базису формування консолідуючих сил мілітарної ідентичності українців, оскільки саме вони виступили домінуючим станом який на певному етапі, виконував функції провідної консолідуючої верстви української нації. Окрім того, значну увагу надали розкриттю історичних міфів стосовно українців. Починаючи із розкриття вигаданого образу «козака в червоних шароварах голого до поясу! «Хоча основна частина козаків – реєстровців зодягнена в однакові свитки, та пересувалась (пішки) і вело влучний залповий огонь із мушкетів. Це й міф про Крим, з яким українці вели торгівлю ще в 12 ст.» (В. Білинський), але це все було підзабуто. Це й Донецький міф, що Донбас почав заселятися лише з початком з початком добування кам'яного вугілля. Мова йде й про перевагу кількості українців у Таврії, Херсонщині, Харківщині. Сюди ж можна віднести й міфи про продажну українську шляхту тощо.

Починається книга розділом «Наратив як засіб конструювання особистості» (Чепелева Н.В.) в якому ґрунтовно розглядається роль наративу як засобу конструювання особистості. Він розглядається як перна структурна рамка, яка приписує категорію й порядок елементів, що вставляються в неї. Наратив в такому розумінні відображає базову життєву концепцію людини яка через особистий досвід накладається на осмислювальну ситуацію в рамках певною рамкової структуру за яким і будується структура зрозумілості для людей у повсякденному житті.

Розглянуто виявлення головних мотивів і проблем героя, основних конфліктів і захистів, основних страхів. Виділено поняття «наративної ідентичності» (П. Рікер), оскільки (за думкою Н. Чепелевої) об'єктивна історія зовнішніх подій має бути наративною ідентичністю. Виділено проблему «єдиного наративу війни» який має бути спільним для всіх країн, що постраждали від воєнних дій.

В цілому розділ має послужити теоретичною основою для розробки практичних підходів психологічної допомоги людям, які зазнали чисельних травматичних травм.

Глава також містить «Додатки», які дають порівняльні ілюстрації, що показують відмінності мілітарної ідентичності українців та росіян XVI-XVIII ст. які допоможуть відповісти на питання «Чому Україна не Росія».

В наступному розділі «Наративи воєнної повсякденності українців» (Євдокимова Н.О.) в руслі концепції Н.М. Яковенко про те, що суспільство являє собою утворення людським матеріалом структурувану систему, яка реалізує себе через конкретні вчинки людей.

Розглядаються складові героїчного духа та найкращих властивостей позитивного героя які є важливими і для особистості, і для суспільства. Це логічно виводиться автором на концепцію «Героїчного вчинку», як нездійсненого без віри у справедливість та акумулює весь духовний і моральний потенціал людини чи групи людей.

Грунтовно розглянуто природу героїзму, що пов'язаний із свідомим вибором особистістю власної долі і готовності взяти на себе всю відповідальність. Описано, прагнення Героя (звичайної людини) яка має свої страхи, комплекси, переживання і саму перемогу над ними формує і загартовує героїчну особистість. Автор показує можливі шляхи пробудження козацького духу та героїчних якостей українців. Розділ може стати за основу методичних матеріалів проблеми формування наративів військової повсякденності українців.

Розділ «Українці і війна: становлення мілітарної нації» (Зливков В.Л.) присвячений нагальній потребі нормалізували сприйняття соціальної структури України XVI-XXст. Коли не можна уявити реальне життя суспільства без ієрархії елементів в групі, котрі його складають.

Автор розглядає роль української шляхти яка в тандемі з реєстровим козацтвом виступила рушійною силою проти іноземних поневолювачів. Саме високоосвідчена українська шляхта виступила організатором боротьби. Наводяться прізвиська Б. Хмельницького, Пилипа Орлика, Петра Коношевича-Сагайдачного та інших. Саме висвячення в Києві православних ієрархів 1620 року «проведене під охороною козацької шаблі» (Н. Яковенко) висунуло козацтво на роль лицаря національної ідеї. Автор підтримує позицію дослідниці Наталії Старченко, що «Гетьманщина – це спільний шляхетсько-козацький проект в якому шляхетська модель руськості з її опиранням на своє право і території».

Розглядається основна роль – як військової сили – реєстрового козацтва. Добре організованого й однаково зодягнутого яка виконувала роль легкої піхоти. Жодних голопузих здорованів у червоних шароварах, які б відігравали домінуючу роль. Тобто, історики говорять, що юрби бідняків з косами та вилами також не відігравали провідну роль. Лише – як допомідне військо.

Проаналізовано міфи про образ козака, що «заніс» в літературу великий патріот козацтва Д. Яворницький. Але шаровари увійшли в моду лише наприкінці XVIII ст. у фінальній стадії існування українського козацтва.

Розглядається так званий «Кримський міф», що Україна почала торгувати з Кримом лише з 16 сторіччя, а не з 12 ст.

Сюди ж можна віднести міф про «Дике поле» Донецького краю, який почав заселятися лише з початку добування кам'яного вугілля. Також розглянуто міф про «повну незалежність поселенців від центральної влади», проаналізовано міф «про ідеальні природничі кліматичні умови України» - за описами іноземних мандрівників, хоча були регіони на десятки верст без води та солі (отже малопридатні до життя), міф про продажну українську шляхту тощо.

Волинь та Центральна Україна були більше зорієнтовані на порядки Речі Посполитої та Великого князівства Литовського, наводиться в розділі цієї книги. Автор робить висновок, що Україна була значно ближче до Європи, ніж її східні сусіди – «брати».

В розділі «Становлення козацької ідентичності та її вплив на ментальність українського народу» (Котух О.В.) наведено етапи становлення мілітарної ідентичності українців. Автором введено поняття «козацької ідентичності» як таке, що більш точно пояснює дефініцію поняття «мілітарна ідентичність українців».

Розглянуто формування ідентичності української нації крізь призму конституціональних аспектів національної ідентичності: спільна мова, історія понять, віросповідання.

Автор розглядає історію виникнення козацтва як процес, і як явище, орієнтуючись на підходи І.П. Лисяк-Рудницького, В. Щербака, С.С. Грушевського та Д.І. Яворницького. Ґрунтовно розглядається поняття «козацьке товариство» та його роль у формуванні козацького стану XVI-XVII ст. в утвердженні козацької ідентичності мешканців України. Піднято тему використання терміну «малоросійство» та його вплив на шляхи формування української національної ідентичності. Проаналізовано особливості психічного складу українця: менталітет, релігійність, становище жінки в Україні та Росії XVI-XVII ст., народна символіка.

В розділі «Мілітарна ідентичність жінок і дітей в Україні: від Київської Русі до сьогодення» (Злишков В.Л., Лукомська С.О., Котух О.В.) проаналізовано пошук вибору «свого» простору понять «фемінність» та «маскулінність» в Україні.

Проведено аналіз деяких жіночих студій (К. Горні, зокрема) стосовно потреби жінки в самореалізації. Розглянуто гуманне ставлення до жінки, що відрізняло українські традиції від звичаїв сусідніх народів.

Автори проаналізували етимологію поняття «дружина» та її специфіки в Русі. Розглянуто тему маргіналізації «Жінка і війна» у вітчизняній історіографії, показано символ «Жінки-берегині» в історії (жінки-амазонки, жінки-воїни полян – «поляниці») проаналізовано культовий образ християнської Богоматері. Показано появу особливого типу жінки – козачки, розумної та сильної, хранительниці козацького роду. Показано роль українських шляхтянок в захисті власності навіть проти рішень польських судів. Розглянуто теми політичної кар'єри елітних жінок, їх вплив на перебіг політичного життя.

Стосовно жінок і дітей автори досить ґрунтовно розглянули такий ключовий аспект мілітарної ідентичності як біженство, вдовство, сирітство. Показано народження нової сакральної естетики майбутнього – спільного для всіх українців об'єднаних боротьбою за Батьківщину.

Наступний розділ «Мілітарна ідентичність українців в сучасній українській літературі (Лукомська С.О.)» присвячено впливу сучасної війни на стан української літератури. Показано зміни в усіх сферах життя для всього суспільства в цілому.

Аналізується мілітарний дискурс в сучасній українській прозі творів: С. Жадана «Інтернат», В. Запеки «Герої, херої та не дуже», Гаськи Шиян «За спиною». Окремо виділені праці з елементами «високої літератури». Сюди ж можна віднести аналіз автора декількох змістовних оглядів літератури про АТО: стаття А. Кокотухи «Війна в лідерах продажу», О. Конарьов «Сім книг про Майдан і війну», Є. Положій «Соняхи», С. Лойко «Аеропорт» багато інших праць. Виділено роман, що отримав Шевченківську премію «Доця». Помітним твором є роман В. Шклера «Чорне сонце». Обсяг аналізу розділу не дозволяє навіть коротко сказати про десятки романів та спогадів розглянутих в ньому. Окрему увагу надано творам про війну С. Жадана, О. Забужко.

Революція гідності, російсько-українська війна змінили свідомість українців, а отже і героя української літератури ХХІ сторіччя, що й знаходить свій прояв в сучасній літературі в тому числі й аналізі С. Лукомської.

Проблему «Наративи мілітарної ідентичності сучасних українців» розглянуто в розділі Зливкова В.Л., Лукомської С.О., Котух О.В.

Автори розглядають концепт «Війна» як базовий не тільки у військовій але й у політичній, історичній та культурних картинах світу. Розглянута складна взаємодія війни та конфлікту і їх вплив на формування поняття ідентичності. Проаналізовано праці D. Oysermana, Jr. N. F. Levis, O. Fisher відміна атрибутів,

якими відрізняється людина від інших членів групи, і атрибути які сприяють формуванню колективного «Я» (M. Alvesson, K. Lee, R. Thomas).

Грунтовно розглянуто вплив наративів як засобів, що допомагають особистості будувати ідентичність і надавати значення досвіду. Досліджено вплив війни на переконання та ставлення ветеранів війни.

Автори ґрунтовно розглянули роль наративів на особистий людський досвід. Наративи включають три необхідні елементи: 1. певний досвід, вибраний для опису; 2. події, що організовані у формі історії (початок, середина, кінець), а також сюжет та герої. По-третє, пов'язаність подій між собою та розташованість їх у хронологічному порядку. Відповідно, автори роблять висновок про дотримання наративу як забезпечуючої основи для оцінки історії у порівняння з ідеалізованою версією.

Описано зв'язок наративу та ідентичності (D.P. McAdams) підходять до висновку, що ідентичність сама набуває форму історії. Розроблена авторами концепція соціальної ідентичності, частина якої впливає на знання індивіда про членство в соціальній групі.

Багато наративів чітко виявляють сенс життя, що охоплює зв'язки із ближнім оточенням.

Підводячи підсумки можна стверджувати, що монографія «Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI - XX століття)» розроблена за таким принципом, що її перші теоретичні розділи плавно перетікають у прикладні, на основі яких доцільно розробляти програми та методичні рекомендації формування мілітарної ідентичності шкільної молоді. Таким чином, виникає цілісно картина використання теоретико-практичних складових данної монографії.

НАРАТИВ ЯК ЗАСІБ КОНСТРУЮВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Наратив можна визначити як замкнену завершену структуру, що включає такі характеристики, як послідовність і завершеність дій, події, що змінюють одна одну і розміщені в хронологічному або ж іншому, підпорядкованому якійсь єдиній логіці, порядку, оцінки найбільш значимих подій, афективне ставлення до них оповідача. Він являє собою трансформацію неупорядкованих життєвих подій у певну послідовність, вибудовану, виходячи з загальної життєвої концепції оповідача, його особистісного міфу що визначає внутрішню логіку та глибинний смисл породжуваного тексту. Інакше кажучи, наратив можна розглядати як структурну рамку, яка приписує категорію й порядок елементів, що вставляються в неї, а також вибір та вставку елементів у слоти (вічки фрейму). Наративна структура в цьому випадку повинна включати агента (тобто дійову особу або осіб), обставини (ситуацій, події), мотиви і цілі агента, взаємодії, а також ті чи інші зміни, передусім, зміни долі.¹

Наратив у такому розумінні відображує базову життєву концепцію (або концепції) людини, в тому числі її Я-концепцію, що мов би накладаються на осмислювану реальність (ситуацію), в тому числі й власну психічну реальність, особистий досвід у вигляді певної рамкової структури, фрейму, за яким будується розповідь або історія. Його структуру можна тлумачити як рамку зрозумілості для людей у повсякденному житті. Саме за допомогою цієї рамки події життя пов'язуються в послідовності, які розгортаються в часі згідно конкретних тем (сім'я, кар'єра, війна, безпека, впевненість тощо). При цьому домінуючою рисою структури наративу є лінійна причинність: події збираються в лінійну прогресію, де кожна подія робить свій внесок в усвідомлення можливості для наступних подій.

На думку американського літературознавця Ф. Джеймсона, наратив є особливою епістемологічною формою, яка організує специфічні форми нашого емпіричного сприйняття.² Іншими словами, все, що сприймається, може бути освоєно людською свідомістю тільки через оповідальну фікцію, вигадку. Тобто світ стає доступним людині тільки у вигляді історій, оповідей про нього. Тут можна згадати і визначення свідомості М.М. Бахтіним як коментарю, який кожна доросла людина прикладає до кожного свого вчинку.

Згідно Дж. Брунеру, втілення досвіду в форму історії, оповідання дозволяє осмислити його в інтерперсональній, міжособистісній сфері, оскільки форма

¹Проблеми психологічної герменевтики / за ред. Н.В. Чепелєвої. Київ : Міленіум, 2004. 276 с.

²Джеймсон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму. Київ : Курс, 2008. 504 с.

наративу, що вироблена в ході розвитку культури, вже сама по собі передбачає історично опосередкований досвід міжособових стосунків.³ Можна припустити, що здатність інтерпретувати реальність за допомогою наративних структур є невід'ємною сутністю особистості, а використання специфічних наративних способів осмислення світу виступає як основний засіб осмислення власного життя або певної життєвої ситуації і, більш того, як особлива форма існування людини, як властивий лише їй модус буття. Тут можна згадати й слова Л. Вітгенштейна про те, що смисли приймають форму, порядок і зв'язність тільки коли їх оповідають.

Крім того, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, наративи ми засвоюємо з дитинства, а потім починаємо створювати самостійно, ми не отримуємо спеціальних інструкцій як оповідати історії. Ми просто звикаємо до широкого репертуару сюжетних ліній, тобто вросли в культурний канон наративних моделей. Цей процес наративної та дискурсивної «освіти» починається тоді, коли діти починають говорити та слухати історії.⁴

Риси наративу притаманні повсякденному життю та повсякденному досвіду, а також нашому баченню світу, нашим діям, вчинкам, історичним подіям, соціокультурній реальності в цілому. Наратив є основним компонентом соціальної взаємодії, що виконує функції створення та трансляції соціального знання, культурного досвіду, а також самопрезентації особистості. Крім того, він містить латентні правила повсякденного життя. Взагалі, форма наративу є найбільш прийнятною для опису дій та вчинків, оскільки, на думку Т. Сарбіна, усі ми проживаємо наративи у власному житті та розуміємо своє життя на мові наративів. Історії проживаються перш, ніж вони оповідані.⁵

Таким чином, вихідною, переважаючою в культурі формою опису людини та її досвіду є розповідь, в якій поєднані послідовність подій та психологічні характеристики їх учасників. Іншими словами, вчинки, дії, стосунки людей, соціокультурна реальність у цілому наділяються смислом, тільки будучи оформленими у вигляді історіє, оповіді, а отже, якщо немає смислу, то немає й наративу.

Таким чином, текст, передусім текст оповідальний (наратив), організує, структурує та артикулює життєвий досвід людини. На думку П. Рікера, тільки у тій чи іншій формі оповідання – оповідання на тему повсякденного життя,

³ Bruner J. *Car la culture donne forme a l'esprit*. Geneve: Edition Eshel, 1997. 172 p.

⁴ Brockmeier, J., & Harré, R. Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture* 2001 (pp. 39–58). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sin.1.04bro>

⁵ Sarbin, T. R. The narrative as a root metaphor for psychology. In T. R. Sarbin (Ed.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group. 1995. P. 3–21.

історичного оповідання – життя набуває єдності і може бути оповідане,⁶ а значить, додаймо від себе, і представлене, як собі, так й іншим. Інакше кажучи, намагаючись осмислити власний досвід, розповісти про нього іншому, ми накладаємо на нього ті чи інші наративні структури, що виступають у вигляді відповідних інтерпретаційних рамок. Причому у вигляді такого тексту може виступати не лише дискурс, зафіксований вербальними засобами, а й дії людини, події її життя, тобто ті семіотичні утворення, які П. Рікер назвав квазітекстами.⁷

Можна припустити, що витоком наративного тексту є певний особистісний міф, у якому в символічній формі представлені основні сенси та концепції буття людини. Цей міф, що на відміну від наративу має згорнутий вигляд, перетворюється в лінійну послідовність подій, епізодів, які, в свою чергу, підпорядковані єдиній внутрішній логіці, що задається особистісним міфом. Тут можна послатися на приклад Ю.М. Лотмана, яким він пояснює породження літературного твору із задуму, що, як правило, існує в нелінійній, а скоріше просторовій формі, в лінійний текст. Цей процес нагадує відношення клубку вовни до нитки, що розмотується з нього: клубок існує просторово в деякому єдиному часі, а нитка з нього розмотується у часовому русі, лінійно.⁸

Основою цього процесу є культурні метанаративи, що засвоюються людиною під час соціалізації. На думку Дж. Брунера, функція оповідання – знаходити інтенціональний стан, який пом'якшує або меншою мірою робить зрозумілим відхилення від канонічної культурної схеми. Саме таке відхилення лежить в основі унікальності тієї чи іншої особистої історії, а значить й неповторності кожної особистості, своєрідності її ідентичності. З іншого боку, це створює відчуття приналежності особистості до тієї чи іншої культури, не позбавляючи її при цьому відчуття унікальності своєї особистої історії.⁹ Інакше кажучи, наратив відстоює унікальність кожної людини, не позбавляючи її соціокультурного контексту існування.

Як зазначають Й. Брокмейер і Р. Харре, наратив – це не онтологічна сутність, а позначення набору інструкцій та норм, які дозволяють інтегрувати той або інший індивідуальний випадок у певний узагальнений та культурно встановлений канон, тобто вони діють як надзвичайно мінливі форми

⁶ Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика. Москва : Ками, ИЦ Академия. 1995. 160 с.

⁷ Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика. Москва : Ками, ИЦ Академия. 1995. 160 с.

⁸ Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история. Москва : Языки русской литературы, 1999. 464 с.

⁹ Bruner J. Car la culture donne forme a l'esprit. Geneve: Edition Eshel, 1997. 172 p.

посередництва між особистістю та узагальненими канонами культури, будучи одночасно моделями світу і моделями власного «Я».¹⁰

Саме залежність від культурних конвенцій, на думку Дж. Брунера, дозволяє визначити культуру оповідача, притаманні йому домінуючі теорії «можливих життів». По суті, один із найбільш важливих способів схарактеризувати культуру, зазначає дослідник, – це схарактеризувати пропоновані нею наративні моделі опису перебігу життя. У набір інструментів будь-якої культури входить не лише запас канонічних життєвих історій, а й формальні елементи, що підлягають комбінуванню – канонічні позиції та обставини, з яких її члени можуть конструювати свої власні життєописи. Культурно зумовлені когнітивні та лінгвістичні процеси, які регулюють акт оповіді про власне життя, стають здатними структурувати перцептивний досвід, організовувати пам'ять, сегментувати і наділяти метою самі життєві події. Кінець кінцем ми стаємо тими автобіографічними наративами, за допомогою яких ми оповідаємо про власне життя. Але завдяки культурній зумовленості даного процесу ми також стаємо варіантами канонічних форм, що існують у культурі.¹¹ Можна припустити, що наративні моделі структурування життєвого досвіду стають життєвими моделями, згідно яких структуруються не лише оповіді, а й вчинки людей.

Таким чином, культура і соціум задають особистості типові зразки, на основі яких здійснюється не лише засвоєння, а й осмислення особистого повсякденного досвіду. До таких типових культурних зразків можна віднести, наприклад, типові біографії, що пропонуються людиною в тому чи іншому суспільстві та артикулюються в соціальних категоріях, типові ситуації, котрі, з одного боку, є зовні визначеними, з іншого – піддаються впливу індивіда, який, однак, здійснюється за типовими схемами, заданими культурою та соціумом.

Можна виділити основні дискурсивні області, що складають дискурсивний простір культури та надають культурні наративи, котрі потім трансформуються в особистісні тексти. На нашу думку, до таких областей належать література, ЗМІ, сім'я з її історіями та міфами, освітні установи, вікові, професійні, інші соціальні групи, які надають людині свої культурні зразки та базисні сценарії. Окремо можна назвати історичні та політичні твори, а також досвід комунікації з найбільш близьким оточенням та значимими іншими. Таким чином, можна виділити наступні види дискурсів, що впливають на формування базисних наративів людини: освітній, літературний, фольклорний та казковий, сімейний,

¹⁰ Brockmeier, J., & Harré, R. Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture*. 2001. (pp. 39–58). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sin.1.04bro>

¹¹ Брунер Дж. Жизнь как нарратив. *Постнеклассическая психология*. 2005. № 1(2). С. 9–29.

професійний, гендерний, політичний та релігійний дискурси. Повномасштабне вторгнення, на жаль, змушує додати до цього переліку ще й мілітарний дискурс.

Ці дискурси багато в чому відображують основні норми, цінності та зразки тієї чи іншої культури, а також її ключові психологічні проблеми. До найбільш типових проблем сучасної соціокультурної ситуації можна віднести страх, занепокоєння, спустошеність, самотність, невпевненість. В текстах базових наративів особистості можна знайти усі перераховані вище проблеми, котрі є мов би лейтмотивами основних дискурсів культури і, у свою чергу, зумовлюють провідні теми як метанаративів, так й наративів кожного окремого представника культури. Саме аналіз провідних лейтмотивів культури, а також тематичного змісту особистих наративів дає можливість виявити базові особистісні інтенції, цінності, інші складові особистої та соціальної ідентичності людини.

Дж. Брунер виділив універсальні категорії які мають бути присутніми в наративних описах:¹²

Специфічна структура часу. Наратив, на думку дослідника, сегментує час за важливими подіями. Не обов'язково текст наративу має відповідати реальній послідовності подій. Залежно від їх значимості можливі перебої в оповіданні, зокрема, звернення до минулого, теперішнього або майбутнього – все залежить від суб'єктивної значимості події, яка й виступає головним структуруючим чинником. Інакше кажучи, конструкція наративу може змінюватися залежно від того, які події в даній конкретній ситуації видаються людини такими, що відповідають її емоційному стану, розумінню конкретної ситуації тощо.

Загальне через часткове. Оповідання, як правило, стосується якихось конкретних людей і подій.

Мотивування вчинків.

Герменевтична композиція. Розуміння наративу обов'язково включає момент інтерпретації, тобто розповідь ніколи не буває повністю однозначною. Вона завжди припускає різні тлумачення. Процес інтерпретації, зазначає автор, присутній завжди, тільки або запускається автоматична програма, або ж інша людина перетворюється на співавтора.

Імпліцитна канонічність. Тільки те оповідання заслуговує на увагу, котре містить у собі щось незвичайне, відхиляється від звичної картини реальності.

Багатозначність референції. Наратив створює власну реальність, і тому не зовсім ясно, про що насправді в ньому йдеться.

¹² Брунер Дж. Культура образования Москва : Просвещение. 2006. 224 с.

Колізія як центральний елемент наративу. Будь-яка оповідь базується на внутрішньому конфлікті, суть якого полягає в порушенні певних норм.

Можливість узгодження думок.

Історична складова наративу. Життя, зазначає Дж. Брунер, це дещо більше, ніж просто набір окремих та не пов'язаних між собою епізодів. Ми відчуваємо це і намагаємося виявити певну наскрізну лінію, яка здатна надати нашому життю стабільність і внутрішній сенс. Для сучасної людини головною зв'язуючою ланкою стає власне «я». На нашу думку, такою наскрізною лінією є лейтмотив.

Для того, щоб з'ясувати типові особливості наративу, які відрізняють його від інших текстів, наприклад описових, зупинимось на характеристиці оповідальних текстів докладніше. На думку багатьох дослідників, основними категоріями наративу є єдність дії, тривалість, оцінка, структура. Так, К. Бремон вважав, що кожне оповідання зводиться до такого викладу послідовності цікавих з точки зору людини подій, яке створювало б єдність дії. Там, де немає послідовності, немає і розповіді, а є, наприклад, опис (якщо об'єкти пов'язуються просторовою суміжністю), розмірковування (якщо вони взаємозалучаються), ліричні оповіді (якщо вони виникають в уявленні за допомогою метафори або метонімії) тощо. Там, де немає включення в єдину дію, немає й розповіді, а є хронологія – виклад послідовності незв'язаних вчинків. Нарешті там, де немає причетності до людського інтересу, де викладені події не породжені й не пережиті антропоморфним агентом або об'єктом, там немає й оповідання. Тому що лише проектуючись на людину, події набувають сенсу і організовуються в структурований часовий ряд.¹³

На значенні категорій часу, тривалості, оцінки для функціонування тексту саме як оповідального наголошував і Цветан Тодоров. Він же пропонує вивчати два основних рівня оповідальних текстів – історію, що розповідається (предмет оповідання), яка включає логіку вчинків персонажів, зв'язки між ними, та оповідальний дискурс.¹⁴

З точки зору Р. Барта, спільна для всіх оповідальних текстів структура має включати три рівні: 1) рівень функцій, які він, йдучи за В. Проппом, трактує як вчинок діючої особи, що визначається з огляду його значення для ходу подій; 2) рівень дій; 3) рівень оповідання. Причому всі три рівні пов'язані між собою відношенням послідовної інтеграції: окрема функція набуває смислу лише оскільки входить в загальне коло дій даного актанта, а ці дії, в свою чергу,

¹³ Бремон К. Логика повествовательных возможностей. *Семиотика и искусствометрия*. Москва. 1972. С. 108–135.

¹⁴ Тодоров Ц. Поэтика. *Структурализм “за” и “против”*. Москва, 1975. С. 37 – 113.

отримують кінцевий смисл лише тоді, коли хтось про них розповідає, коли вони стають об'єктом оповідального дискурсу, що має власний код.¹⁵

Крім того, в структурі наративу можна виділити два основних рівня – позатекстовий і текстовий, оповідальний, який, своєю чергою, включає основних «дійових осіб» наративного дискурсу (автора і реципієнта). І тут виникає ще одне не до кінця з'ясоване питання стосовно розрізнення реальних та імпліцитних автора і реципієнта. Текст, крім реальних автора і реципієнта, містить ще й елементи, які в сучасній літературі отримали назву інстанції автора та адресата. Іншими словами, реальний автор та оповідач, від імені якого ведеться розповідь, не збігаються не лише в художніх творах, а й у наративі, що породжується, наприклад, психотерапевтичним дискурсом. Не збігаються також і адресати, до яких звернене оповідання, – реальний та віртуальний, що створюється суб'єктом, який породжує наратив. Причому особливості цих імпліцитних автора і реципієнта (наратора і нарататора) багато в чому визначаються контекстом, що задається дискурсом, ситуацією, в якій він функціонує.

Основними смислоутворювальними та конституюючими чинниками оповідального тексту (наративу) є тема; персонажі; сюжет оповіді та життєві обставини, які в ній викладаються; оцінки персонажів, в тому числі і самого себе, котрі часто подаються в стислому вигляді на початку або наприкінці оповіді; хронотоп як єдність простору і часу, що виникає в процесі взаємодії оповідача з тими подіями, про які йдеться в оповіді, причому хронотоп є апостеріорним у тому сенсі, що набуває реальності лише всередині тексту-наративу.

Головною одиницею наративу є тема або тематична структура, в якій відбивається основна тенденція оповіді. Тема присутня в тексті будь-якого жанру, її особливість в оповідальному тексті полягає в тому, що саме наратив, як особистісна структура, спричиняє ту чи іншу інтерпретацію події, яка й втілюється в тексті-оповіді. Причому в розповіді таких тем може бути декілька і вони іноді переплітаються між собою. Основна тема (або теми), як правило, розбивається на декілька рівнів:

- а) рівень опису, тобто виклад основних подій на яких базується розповідь;
- б) інтерпретаційний рівень, який передбачає переструктурування подій, про які йдеться, відповідно до сенсу, який оповідач вкладає в оповідь;
- в) діагностичний рівень, де робляться конкретні твердження про проблеми людини, які відбиваються в змісті та структурі оповіді.

¹⁵ Барт Р. Лингвистика текста. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. VIII. Москва. 1978. С. 442–449.

Має значення також повторюваність теми, оскільки тема, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. Це пояснюється провідною характеристикою наративу, який породжує людина, прагнучи осмислити власний досвід. Найбільш значимі події, наприклад травми, повторюються в розповідях, поки особистість або не розв'яже їх, або ж не примириться з ними, відшукавши прийнятну для себе форму осмислення або ж зручне (захисне) пояснення.

При цьому, як зазначає В. Шмід, оповідь – це відбір окремих елементів (ситуацій, осіб, дій) та певних їхніх властивостей. Саме таким чином створюється історія. Проводячи свій відбір, людина мов би прокладає через наративний матеріал смислову лінію, яка виділяє один елемент та відкидає інші. Прокладаючи таку смислову лінію, особистість керується критерієм їх релевантності, тобто значимості для тієї конкретної історії, яку вона збирається розповісти.¹⁶ У процесі створення цілісної історії власного життя такі смислові лінії, теми переплітаються, взаємодіють а іноді й конкурують між собою, створюючи загальну смислову тему, яка й складає життєву канву, лінію життя особистості та є відображенням як її ментальної моделі, так й загалом її ідентичності. Такою загальною смисловою темою, яка великою мірою характеризує особистість, визначає її життєвий досвід, на нашу думку, є лейтмотив.

Лейтмотив пронизує весь смисловий простір людини як провідна лінія особистісного розвитку, головна життєва «тема». Саме він поєднує наративи, часто розірвані та розрізнені, в одну життєву історію. Його можна розглядати як загальну концепцію життя, що хоч і змінюється з часом, але постійно повертає особистість до ключової для неї «мелодії», життєвої теми. Лейтмотив здебільшого задається культурою, вихованням, освітою, читанням, усіма тими зовнішніми впливами, які трансформуються в особистісну смислову систему, вибудовуючи лінію життєвої історії людини. Поняття лейтмотиву запозичене з музики, зокрема, у Р. Вагнера, однак ми вважаємо, що його доцільно використовувати в наративних дослідженнях, оскільки він тісно пов'язаний з смислами, думками та почуттями автора оповіді.

Лейтмотив є основою для створення життєвого сюжету, який пов'язує основні смислові теми, що відображають події життя особистості в упорядковану послідовність. Як вже зазначалося, Ю.М. Лотман розглядає сюжет як могутній засіб осмислення життя, а отже й розвитку особистості. У свою чергу, автобіографічний наратив становить сюжетно-оповідальне зображення життєвого досвіду, індивідуальної історії окремої особистості. При цьому, як зазначають Й. Брокмейер та Р. Харре, будь-яка історія життя зазвичай охоплює

¹⁶ Schmid W. Narratology: An Introduction. Walter de Gruyter, 2010. 258 p.

декілька життєвих історій, які, до того ж, змінюють сам хід життя. За допомогою оповідання цих історій ми конструємо себе в якості частини нашого світу.¹⁷

Лейтмотив, як культурний так й особистісний, може виконувати декілька функцій. По-перше, це функція *смыслоутворення* та «смыслопідтримки», що забезпечує неперервність смислової життєвої лінії людини. Крім того, лейтмотив виконує *конструктивну* функцію, збираючи розрізнені життєві теми в єдину життєву історію. Ще однією функцією лейтмотиву є *виражальна*, яка забезпечує самопрезентацію особистості у тих чи інших життєвих ситуаціях. І нарешті, найголовніше – саме наявність особистісного лейтмотиву забезпечує *збереження ідентичності* особистості, об'єднуючи усю життєву історію у власну неповторну «мелодію», котра, хоч іноді й відхиляється від основної теми, але все ж дозволяє особистості сприймати життєву історію як особисту, запобігаючи відчуттю, що вона проживає не своє життя, тобто забезпечує авторство життя.

Іншими словами, із явищ та подій, що наповнюють життєву реальність, людина відбирає найбільш значимі в розкритті та визначенні власної ідентичності, створює на цій основі життєву історію, далі, згідно з внутрішньою ієрархією системи ідентичностей, виділяє провідні самоототожнення і перебудовує свою історію з метою максимально їх виразити. Кінцевим результатом цього процесу є створений особистістю наративний текст (внутрішня історія), що є відображенням ментальної моделі реальності, притаманній тій чи іншій особистості.

Таким чином, вибудовуючи особистий наратив, людина конструює у власному смисловому просторі певну ієрархію життєвих смислів, що структурують та впорядковують її індивідуальний життєвий досвід, а також вибудовує смислову основу для побудови життєвих сценаріїв та подальшої інтерпретації власної особистості, власного життя, а також оточуючої соціокультурної реальності.

Розглянемо способи, за допомогою яких можна виділити провідний лейтмотив особистості, аналізуючи серію її оповідей про себе.

Насамперед слід звернути увагу на повторюваність теми, оскільки тема, як вже зазначалося, до якої індивід звертається три або більше разів у низці оповідей, має безумовне значення для нього. Має велике значення й емоційне залучення оповідача в тему, що свідчить про достатньо відкриту для самоусвідомлення цінність даного змісту. Крім того, слід звертати увагу на

¹⁷ Brockmeier, J., & Harré, R. Narrative: Problems and promises of an alternative paradigm. In J. Brockmeier & D. Carbaugh (Eds.), *Narrative and identity: Studies in autobiography, self and culture*. 2001. (pp. 39–58). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/sin.1.04bro>

логічну суперечливість/несуперечливість окремих тем, що повторюються в розповідях. Цей показник вказує на наявність або відсутність внутрішніх конфліктів особистості, а також на спробу узгодити шляхом нарації окремі конфліктні тенденції життєвого шляху особистості.

Ще однією характеристикою є унікальність теми, яка визначається шляхом порівняння розповідей з іншими оповідями тієї ж людини. Наративи, породжувані в різні часи, можуть, з одного боку, містити досить відмінні за змістом теми, або ж характеризуватися наявністю великої кількості штампів, стереотипних сюжетів. Останнє свідчить, що людина вміщує свій досвід у якісь нормативні рамки – культурні, соціальні, етичні тощо, не намагаючись вибудувати власну авторську історію свого життя.

Має значення й взаємозв'язок основних тем розповідей та їх підпорядкованість головній темі, основному лейтмотиву життєвої історії.

Крім теми, суттєве значення для аналізу наративу і прояснення особистих проблем, які він відбиває, має наявність дійових осіб оповіді. Навіть, коли вона ведеться не від першої особи, або ж при наявності великої кількості дійових осіб, розповідь наративного характеру – це завжди розповідь про себе. Головний герой її – це сам оповідач. До того ж, незважаючи на велику кількість чинних осіб, що можуть бути присутніми в розповіді, усе ж можливо говорити про переважну ідентифікацію з одним із персонажів. Крім того, різні персонажі можуть втілювати різні тенденції особистості, тобто розповідь може містити проєкції різноманітних граней самого себе, а різні герої виступають як засіб їх представлення. При цьому може бути ідентифікація як із героями, так і з позицією автора. Важливо також розділити основних і другорядних персонажів оповіді, зважаючи на те, що вони відображують різний ступінь ідентифікації з ними людини.

Важливим смислоутворювальним чинником наративу є й сюжет, який забезпечує підпорядкованість оповіді певній логіці, послідовність окремих дій в рамках події, про які йдеться в наративі. Але найчастіше ми стикаємось з розгалуженнями дій за персонажами, які беруть у них участь, часом окремих дій та місцем їх перебігу. Вибір сюжету (частіше несвідомий) репрезентує глибинні інтенції оповідача. Вважається, що репертуар сюжетів в особистості досить постійний, що є підтвердженням впливу особистісних утворень людини на процес породження наративу.

Суттєвими для прояснення внутрішньої структури наративу, тобто психологічних проблем, які він містить у прихованому вигляді, є також виявлення головних потреб і мотивів героя, основних конфліктів і захистів,

основних страхів, а також аналіз персонажів, предметів й обставин, що включаються в розповідь, або ж ігноруються суб'єктом.

При цьому можна припустити, що наратив може виконувати щонайменше дві функції в процесі упорядкування та осмислення особистого досвіду. По-перше, в буденних ситуаціях він може просто виконувати роль «коментарю», або «оповідального супроводу» нашого буденного життя, поступово «вбудовуючись» в історію життя особистості. Такий наратив ми називаємо спонтанним. Однак, якщо особистість зіштовхується з якимось утрудненнями, проблемами в буденній життєвій ситуації, тобто з'являється необхідність її осмислення, трансформації в ситуацію психологічну, то наратив стає рефлексивним, що передбачає відсторонення від ситуації, вихід у зовнішню позицію, тобто за межі ситуації. Інакше кажучи, подія, про яку йдеться, виноситься із життєвого простору, стає завершеною. Тобто завершеність означає винесення назовні, закінченість на протигагу природній течії життя.

Виникає запитання, як ті чи інші життєві події, як правило, неупорядковані, хаотичні, стають елементом наративної структури, тобто основною одиницею особистісного досвіду.

На думку П. Рікера, основним механізмом породження наративу є інтригоутворення, яке складається із відбору та впорядкування подій та дій. Саме воно перетворює фабулу (тобто низку подій) в завершену й цілісну історію, що має початок, середину та кінець. Як вважає дослідник, інтрига (по суті – це сюжет) є посередником між подією та історією. Це означає, що все, що не входить у розвиток будь-якої історії, не є подією.¹⁸ Інакше кажучи, якщо з нами щось відбувається, але ми не відчуваємо бажання розповісти про це іншому або самому собі, включити випадок у тканину історії нашого життя, то цей випадок подією в строгому сенсі не є. Інтрига зводить події в єдину історію завдяки механізму конфігурації. Із розмаїття подій, як зазначає П. Рікер, конфігуруючий акт витягує єдність часової цілісності.¹⁹ Таким чином, зародження фабули оповіді пов'язане з попередніми, неупорядкованими, неструктурованими життєвими ситуаціями. Їх проговорювання, осмислення є важливішою умовою людського досвіду. І тільки таким шляхом зовнішні ситуації та події трансформуються у внутрішній досвід особистості, важливішою складовою якого є наративні структури.

Слід зазначити, що особистість, що вибудовує історію власного життя як деякий відкритий твір, спираючись на наративні структури, повинна мати те, що П. Рікер назвав наративною ідентичністю. При цьому він підкреслює, що

¹⁸ Рікер П. Герменевтика. Етика. Політика. Москва : Ками, ІЦ Академія. 1995. 160 с.

¹⁹ Рікер П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. Москва; Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. 313 с.

ідентичність розуміється тут у сенсі практичної категорії. Встановити ідентичність – значить відповісти на запитання «Хто це зробив?», «Хто автор?». Відповісти на запитання «Хто?» можна, на думку дослідника, тільки розповівши історію життя. Об'єктивна історія (тобто зовнішні події – Н.Ч.) не дає багато свідчень про дії цього «Хто». Тому його ідентичність має бути наративною ідентичністю. Таким чином, на думку П. Рікера, індивіди конститууються в їх ідентичності, створюючи і розробляючи наративи, котрі стають для них дійсною історією.²⁰

Крім наративної ідентичності, на нашу думку, можна говорити й про наративну компетентність особистості. Остання передбачає, по-перше, володіння усіма елементами наративної структури, тобто сформованість в особистості наратива як структурної рамки, фрейму, а також наявність «набору» базових наративів, що мають соціокультурну природу, вмінь розгортати наративні структури у зв'язну розповідь або історію. По-друге, наративна компетентність передбачає вміння побачити за історією, оповіддю Іншого його індивідуальний наратив, тобто наративну ідентичність, а може й наративну структуру його особистості.

Ми, спираючись на модель «правильно структурованої історії» Т. Габермаса та С. Блак,²¹ визначили основні уміння, якими повинна володіти особистість із сформованою наративною компетентністю:

- уміння вибудувати події у хронологічній послідовності;
- уміння включити в особисту історію шаблони культурно-типових життєвих сценаріїв;
- уміння відобразити в історії причинно-наслідкові взаємозв'язки подій життя та патерни «мета – засіб»;
- уміння організувати історії навколо головної «теми», цінності або життєвого принципу ілюстрацією до якого й буде конкретний життєопис.

Отже, особистий наратив, розгортаючись у розповідь або історію, тобто наративний текст, дає нам змогу об'єктивувати найважливіші якості людини, зокрема її базові життєві концепції (у тому числі і Я-концепцію), настановлення, мотиви, інші особистісні утворення, кінець-кінцем її «версію» себе та власного життя. На наш погляд, аналіз наративу, викладеного у вигляді автобіографії, розповіді або історії може виступати в якості діагностичної процедури в процесі дослідження особистості, як у психотерапевтичній ситуації, так і в ситуації

²⁰ Рікер П. Время и рассказ. Т. 1. Интрига и исторический рассказ. Москва; Санкт-Петербург : Университетская книга, 1998. 313 с.

²¹ Habermas T., Bluck S. Getting a life: The emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 2000. 126(5). P. 748–769.

психологічного експерименту. Основними категоріями аналізу при цьому можуть виступати:

Характеристики життєвої ситуації, в якій породжується наративний текст, а саме – буденна, проблемна, критична. В буденній ситуації наратив може бути тотожним хронологічному коментарю, що, звичайно не має сюжету, тобто це мовний супровід буденного життя. В проблемній життєвій ситуації, яка викликає необхідність її осмислення з метою знайдення позитивного рішення, наративний текст набуває рефлексивності, як правило, ситуація структурується шляхом «укладання» її в певний сюжет, збагачується аналізом, оцінкою обставин, персонажів тощо. В критичній життєвій ситуації, мабуть, ймовірні обидва з описаних текстів-наративів, крім того, тут значну роль відіграє емоційний стан оповідача.

Завершеність/незавершеність життєвої ситуації, знаходження оповідача «всередині» ситуації (тобто мається на увазі актуальна ситуація і, відповідно, актуальна оповідь), чи після виходу з неї, тобто її вирішення – ретроспективний наратив. Тут треба зауважити, що в ретроспективних оповідях часто відбивається прийнятна для оповідача версія події.

Емоційний стан оповідача, що тісно пов'язаний з зазначеними вище двома чинниками (частково вже розглянутими вище, а саме при зміні емоційного стану після завершення ситуації).

Характеристики комунікативної ситуації породження оповідного тексту, які дають змогу проаналізувати самопрезентацію особистості, подачі версії свого Я, версії подій залежно від:

Адресатної спрямованості оповіді – цей критерій дає змогу визначити такі характеристики наративного тексту як щирість/нещирість, розкутість само-вираження, пристосованість до соціального середовища взагалі та соціального положення адресата зокрема, творення своїх версій життя, свого минулого для сучасників та спадкоємців (характерно для «великих» людей, що пройшли через переоцінку подій минулого, або стикнулись з неадекватним його трактуванням іншими).²²

Наратив відіграє значну роль у конструюванні ідентичності особистості. Процеси розуміння та інтерпретації, за допомогою яких людина усвідомлює, впорядковує та організує власний досвід, впливають на внутрішньоособистісну узгодженість, забезпечуючи тим самим безперервне відчуття ідентичності. Завдяки означеним вище процесам у людини утворюються стабільні організовані когнітивні структури, які й лежать в основі її ідентичності.

²² Проблеми психологічної герменевтики / за ред. Н.В. Чепелевої. Київ : Міленіум, 2004. 276с.

Як зазначають Дж. Капрара і Д. Сервон, життєва історія – це соціокультурно зумовлений наратив, що є складовою Я-концепції (або, за Джемсом – «мое»). Модель життєвої історії – це модель ідентичності, оскільки особиста історія людини надає сенсу її досвіду й виконує виключно важливу роль для визначення «Я». Життєва історія поєднує різноманітні епізоди життя у певний узгоджений патерн. Узгодженість життєвої історії робить життєві події значно осмисленішими.²³ Інакше кажучи, створюючи протягом усього життя наративні історії, людина тим самим зберігає відчуття «Я», свою особисту та соціокультурну ідентичність. Як зазначає Р. Хараре, уявлення про себе формується та виявляється через історії про себе, що їх створює людина. Тому розвиток стабільного відчуття ідентичності базується на здатності людини брати участь у діалозі та створювати узгоджені наративи. Діалог, як й будь-яка інша розмова, розвивається у соціокультурному контексті. Тому «Я» – це вміщений в історичне середовище соціально-культурний конструкт.²⁴

Нарацію можна тлумачити як особливу дискурсивну практику, за допомогою якої ідентичність змінюється та артикулюється. Крім того, розповідаючи історії, ми не лише усвідомлює себе, власний досвід, а й проєктуємо себе в майбутнє, тобто конструюємо різноманітні версії «Я».

Отже людина – активна істота, що оповідає історії. Вона автор, оповідач, коментатор та дослідник власного життя, що прагне віднайти у ньому смисл та порядок. Як зазначає Т. Сарбін, люди, з одного боку, є авторами Я-наративів та діючими особами в них – з іншого. Багато особистісних феноменів є активними наративними реконструкціями.²⁵ Для підтримання і розвитку Я-ідентичності люди реконструюють історії власного життя, використовуючи сформовані в процесі освоєння культури вміння оповідати іншим про події власного життя, а також сприймати історії інших, вибудовуючи на їх основі як уявлення про власне «Я», так й навчаючись розуміти інших, ефективніше взаємодіяти з ними. Як зазначає Т. Сарбін, люди конструюють ідентичність на основі прочитаного, а також образів, викликаних оповіданими казками, або ж сприймаючи поведінку рольових моделей.²⁶

²³ Caprara G.V., Cervone D, Personality: Determinants, dynamics and potentials. Cambridge University Press. 2000. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812767>

²⁴ Caprara G.V., Cervone D, Personality: Determinants, dynamics and potentials. Cambridge University Press. 2000. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511812767>

²⁵ Sarbin, T. R. The narrative as a root metaphor for psychology. In T. R. Sarbin (Ed.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group. 1995. P. 3–21.

²⁶ Sarbin, T. R. The narrative as a root metaphor for psychology. In T. R. Sarbin (Ed.), *Narrative psychology: The storied nature of human conduct*. Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group. 1995. P. 3–21.

Д.П. Макадамс виділив низку характеристик, які відрізняють одну життєву історію від іншої. Історії розрізняються за своїм типом (оптимізм/песимізм), за використаними образами, цілями та моральними позиціями. Деякі історії виявляються ключовими епізодами – поворотними пунктами у житті людини. Усі вони містять образи – ідеальні варіанти Я, що існують як персонажі в створюваному наративі.²⁷

Наратив таким чином відіграє виключно важливу роль у формуванні ідентичності, котру можна тлумачити як наративну конфігурацію, завдяки якій різноманітні життєві події та епізоди структуруються в єдине ціле, надаючи не лише організованості та впорядкованості життю людини, а й сприяючи усталеному відчуттю себе, своєї особистості. Одне з найважливіших його призначень – підтримання соціальної, культурної та персональної ідентичності, а також їх узгодження в межах особистості, яка створює унікальну особисту історію, узгоджену при цьому з історією свого соціуму, своєї культури. Як зазначає Дж. Ф. Бьюдженталь, у нашому суб'єктивному житті ми розв'язуємо завдання довжиною у життя із створення світу та визначення нашого місця в ньому. Із багатьох джерел ми збираємо матеріали для цієї монументальної роботи із структурування життя. Наші батьки, брати, сестри, родичі, друзі, вчителі, засоби масової інформації та багато іншого постачають матеріали, але кожна людина наодинці плете свій візерунок існування.

Отже, наратив можна розглядати як засіб набуття людиною власної ідентичності. У ньому оповідач об'єктивує власну суб'єктивність. При цьому наратив не лише є засобом самоідентифікації, а й способом досягнення певних соціальних цілей, тому на практиці він має обмежену кількість елементарних функціональних форм, які відрізняються орієнтацією у часі та загальною оцінкою подій. Виходячи з цього К. Джерджен виділяє такі види наративу: «наратив стабільності», який пов'язує події, образи або поняття таким чином, що індивід не стає у своїх очах «гіршим» або «кращим», а залишається таким самим – його самооцінка або самоідентифікація не змінюються; «наратив прогресу», що характеризується оцінкою подій або ролі оповідача як бажаних та схвальною, та «наратив регресу», який свідчить про негативні зміни у розвитку оповідача.

Нами були виділені функції наративу, які він виконує упродовж життя людини, надаючи йому не лише послідовності та впорядкованості, а й смислової насиченості, сприяючи таким чином розвитку особистості.

Мабуть найважливішою функцією наративу є *сміслоутворювальна*, яка не лише дозволяє усвідомити, узгодити та впорядкувати основні смисли буття

²⁷ McAdams, D. P. What Do We Know When We Know a Person? *Journal of Personality*. 1995. 63 (3). P. 365–396.

людини, а й надає їй відчуття авторства власного життя, уявлення (іноді може й ілюзорного), що воно підпорядковане якійсь логіці, порядку, і, взагалі, має сенс не лише в контексті власного буття, а й буття історичного, культурного, соціального.

Ще одна функція наративу – *конституювальна*, тобто така, що дозволяє людині усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, особистих та сімейних історіях, і діяти відповідно до цих уявлень.

Важливою функцією наративу є й *розвивальна* функція, яка базується, з одного боку, на уявленнях про себе, результаті усвідомлення та осмислення власного досвіду, з іншого, – завдяки засвоєнню та привласненню базових наративів культури, дозволяє конструювати себе, створювати життєві плани та програми, бачити життєві перспективи й діяти відповідно до них.

Наратив, як вже зазначалося, виступає у вигляді інтерпретаційної рамки, яка накладається людиною на осмислювану реальність, в тому числі й на реальність особистого досвіду, тим самим надаючи йому можливість виконувати *інтерпретуючу* функцію.

Нарешті, остання функція наративу – *захисна*, яка завдяки повторюваності оповіді про складні ситуації, переживання, дозволяє людині мов би відсторонитися від травмуючого досвіду, перевести його у вигляд зовнішньої історії, допомагаючи певною мірою пережити життєві ускладнення, травми, кризові ситуації тощо.

Осмислення особистого досвіду шляхом побудови оповідальних текстів відкриває психологічний простір для саморозвитку, вибудовування власної особистості, формування персональної, культурної та соціальної ідентичності. У зв'язку з цим можна визначити й одне з найважливіших призначень наративу – конструювання та підтримка персональної, культурної та соціальної ідентичності, а також узгодження їх у межах однієї особистості, яка створює унікальну особистісну історію, яка узгоджена при цьому з історією власного соціуму та культури. Він є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

Таким чином, особистість можна тлумачити як автора, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок. Тому однією з провідних функцій створення та трансформації особистих історій є підтримка та розвиток ідентичності людини, розвиток уявлень про власне Я, а також здатність ефективнішого розуміння інших людей

та продуктивної взаємодії з ними. Причому таке конструювання ідентичності особистості відбувається на основі культурних моделей – прочитаних текстів, оповідей інших людей, образів, поданих у засобах масової інформації тощо.

Наратив є досить гнучкою моделлю, яка дозволяє нам осмислювати реальність, пристосовуючись до неї, оскільки він сам є частиною цієї реальності. Оповідальний текст діє як відкрита та здатна до змін дослідницька рамка, що дозволяє нам наблизитися до меж реальності, що вічно змінюється та вічно відтворюється.²⁸ Крім того, наратив надає узгодженості та впорядкованості людському досвіду, а також змінює цю впорядкованість, коли досвід або його осмислення змінюються.

Все це дозволяє переводити події життя (історію як процес) в узгоджений особистісний наратив (історію як текст), що відбиває результат осмислення, інтеграції та упорядкування особистого досвіду, і формувати особистісну ідентичність, яка поєднує в собі особисту, соціальну, культурну та національну ідентичність.

Натепер актуальним створення суспільством єдиного наративу війни шляхом впровадження елементів так званої «білої пропаганди», яка базується на правдивих неспотворених фактах. Важливо, щоб цей наратив був спільний для всієї країни, де проживають постраждалі від воєнних дій. Саме наратив війни буде основою для психоедукаційних втручань з яких починається надання психологічної допомоги людям, які зазнали численних травматичних втрат.

Додатки до розділу «Наратив як засіб конструювання особистості».

Виходячи із головної ідеї даної книги, що присвячена проблемі становлення мілітарної ідентичності українців ми спробували знайти, певною мірою, ілюстративні відмінності наративів мілітарної ідентичності українців і націй, що проживали поруч з ними в XVI-XVIII сторіччі, зокрема – росіян. Ми вважаємо, що подібні порівняльні ілюстрації, певною мірою зможуть відповісти на це питання. Інакше виникає необхідність використання прийомів психолінгвістики та структуральної лінгвістики, що досить далеко віднесе головну думку наукового пошуку від мети, що була визначена на початку дослідження, як майже за рекламою: «Побачте різницю».

Для ілюстративних зразків, ми відібрали певну кількість історичних свідочств, іноземців, що в силу певних причин були на теренах Московії та Волині і Центральної України. (Ілюстративні матеріали підготовлені В.Зливковим).

²⁸ Crossley, M. L. *Introducing Narrative Psychology: Self, Trauma and the Construction of Meaning*. Buckingham: Open University Press, 2000. 208 p.

Московія:

«Краща піхота складається із стрільців і козаків ... і часто задають набагато більших збитків татарам, ніж уся московська армія».²⁹

Як зазначав Корб І.Г. різниця у московітів під час битви порівняно з козаками полягала в тому, що вони активні лише під час початку бою: «Є у московітів особливий вид піхоти – у них зброя настільки скривлена, що вістря мають вигляд місяця (вони звуть її бердишами)... Але, вони хоробрі тільки поки не бачать, що їх товариші падають від ворожої зброї, нападають швидко але так само швидко вдаються до втечі».³⁰

Україна:

Edvard Daniel Clark «Козак, коли він на війні та далеко від рідної землі, є грабіжником, адже плюндрування є частиною військової дисципліни, якої він навчений. Але коли мандрівники входять у землі, де живе козак з родиною, і довіряють їм наглядати за своїм майном, ніхто не буде більш гостинним чи більш чесним».³¹

Україна:

Юль Юст. «У козацькій Україні благоденствують, і всі живуть розкошуючи. Вони мають свого вдосталь. Козаки одягаються як поляки, носять довгополі кунтуші наопашки, польські шаблі та шапки, та ще схоже до поляків підстригають собі волосся і високо голяться колом. На противагу росіянам, кожен козак іде зі своїм молитовником (на службу)».³²

Московія під час бойових дій.

Сигизмунд Герберштайн

«Хоча князь Василій був дуже нещасливий у війні, його піддані завжди хвалять його, ніби він воював вдало. І хай додому іноді повертається ледь не половина воїнів, однак московіти вдають ніби в битві вони не втратили жодного».³³

Відповідно, така жорстока військова дисципліна призводила до певної відсутності ініціативи та підприємливості у виконавців, які просто механічно виконують накази переклавши всю відповідальність за результат на командирів. Тому це й призводило до військових поразок, якщо ситуація на полі бою хоча б трохи відійшла від запланованої. Як пише Сігізмунд Герберштейн: ... «московит, как только пускается в бегство не помышляет уже ни каком другом спасении, кроме как бегством». Ця поведінка, в ході битви кардинально відрізняється від

²⁹ Маржерет Ж. Состояние Российской империи. М. Маржерет в документах и исследованиях. / под ред. А. Бареловича, В.Д. Назарова, П.Ю. Марова. Москва : Языки славянских культур, 2007.

³⁰ Бареловича, В.Д. Назарова, П.Ю. Марова. Москва : Языки славянских культур, 2007.

³¹ Корб И.Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699) / пер. А.И. Малеина. Санкт-Петербург : 1906.

³² Edvard Daniel Clarke. Travels in Russia, Tartaria and Turkey, Edinburg. 1830.

³³ Юль, Юст. Записки датского посланника при Петре Великом (1709-1711). / пер. Щербакова Ю.Н. Москва : Университетская типография, 1899.

поведінки, наприклад, тих самих татар: «Татарин же оброшений с лошади, лишившись всякого оружия, даже тяжело раненый, как правило отбивается руками, ногами, зубами вообще и как может до последнего вздоха».³⁴

Петро Петрей із Елізунда.

«...перш ніж їхні вороги встигають озирнутися і вжити заходів, вони вдираються на їхню з кількома тисячами людей, розорюють і спустошують її мечем і вогнем... Ту же вправність використовують вони і для укладення миру, особливо коли кажуть, що хочуть дотримуватись вічного миру з сусідами».³⁵

Edvard Daniel Clark...

«російським солдатам, змушеним служити, рухають не якісь принципи честі або сміливості, а лише горілка, страх покарань і бажання жити, що іноді надає йому певної хоробрості».³⁶

Edvard Daniel Clark

«Піхота негодиться для атак, проте захищається доволі добре, навіть без укріплень. Вона дуже грізна, особливо коли не має куди тікати...».³⁷

Юст, Юль, Данія.

«Під час битви (мається на увазі битва на р. Прут, під час невдалого Молдавського походу Петра I у 1710 р.) цариця роздавала всі свої коштовні камені та прикраси першим-ліпшим слугам і офіцерам, а після укладання миру (а не капітуляції на яку вони чекали) відібрала у них ці речі назад, оголосивши, що вони були дані їм лише на збереження».³⁸

Традиції і сам «дух» в російській армії не змінювались протягом сторіч. Не випадково, навіть один із основоположників марксизму Фрідріх Енгельс досить вбивчо характеризував міліарну ідентичність росіян у своїх працях вказуючи, що за весь час існування Росії, росіяни не вигравали жодної битви проти німців, французів, поляків чи англійців не переважаючи їх численністю. Він писав, що російські регулярні війська (піхота і кавалерія) не здатні до легкого стрілецького бою. Вони, напевно: «не виконають наказ, якщо їм потрібно буде проявити ініціативу. Тобто, від російського солдата не варто очікувати прояву швидкої винахідливості та тямущості французів чи просто здорового глузду німців».³⁹

³⁴ Юль, Юст. Записки датского посланника при Петре Великом (1709-1711). / пер. Щербакова Ю.Н. Москва : Университетская типография, 1899.

³⁵ Сігізмунд Герберштайн «Записки про московські справи». Книга о московском посольстве / пер. А.И. Маленина. Санкт-Петербург : 1908.

³⁶ Петро Петрей із Елезунда, шведський посланник у Московщині, «Реляція», 1608р., «московская хроника», 1615.

³⁷ Edvard Daniel Clarke....

³⁸ Edvard Daniel Clarke. Travels in Russia, Tartaria and Turkey, Edinburg, 1830.

³⁹ Энгельс Фридрих «Русские армии». Газета «New York Daily Tribune». Том 11. № 45-48, (6 ноября, 1855г.)

НАРАТИВИ ВОЄННОЇ ПОСЯКДЕННОСТІ УКРАЇНЦІВ

Під воєнною повсякденністю ми розуміємо весь комплекс повсякденно-побутових реалій людей, в яких провідну роль відіграє «військовий фактор». До воєнної повсякденності слід віднести фронтову повсякденність – самі війни та збройні локальні конфлікти, а також тилкову повсякденність – реалії, що їх супроводжують – ротації, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності військових угруповань, волонтерство тощо.

Ми поділяємо думку вітчизняної дослідниці Н. Яковенко про те, що суспільство являє собою утворену людським матеріалом структуровану систему, що реалізує себе через конкретні – завжди різні в часі і просторі – вчинки людей⁴⁰. У воєнній повсякденності вчинки набувають особливого значення.

Поряд із історичною психологією, історією ментальностей, інтелектуальною, усною історією в самостійний напрям досліджень виокремлюється й історія повсякденності. Ця субдисципліна пересікається з соціальною історією та мікро-історією, однак повністю не накладається на них, існуючи як автономна галузь пізнання. Теоретичним підґрунтям історії повсякденності, серед іншого, стали напрацювання представників феноменологічного напрямку в філософії. Так, Е. Гуссерль обстоював необхідність осмислення «сфери людської буденності», «життєвого світу». Засновник «соціогенетичної теорії цивілізацій» Н. Еліас трактував їх як переплетення різноманітних практик (влади, праці, пізнання, виховання й ін.) та засобів їхнього впорядкування, закріплених різними інститутами, а суспільство й окремих індивідів – «як неподільні аспекти жодного мінливого набору взаємозв'язків». Послідовники даного науковця вивчали процеси «оцивілізовування» різних сторін повсякденного життя людей – манер поведінки, зовнішнього вигляду, намірів, почуттів та переживань, мови тощо.

Дослідження, які досліджують природу особистої пам'яті про війну, зосереджені на психологічних аспектах з наголосом на їхніх нібито універсальних травматичних елементах (G.H. Elder, E.C. Clipp). Цей підхід розглядає війну як щось інше для «нормального» життя, сприймаючи її як важкий і

⁴⁰ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів. Київ: Генеза, 1997. С. 5 – 6

стресовий досвід із далекосяжними та трансформуючими наслідками. Він приписує характер особистої пам'яті та вплив травматичної природи війни особистим змінним (таким як соціальне походження, вік, сімейний статус); фактори, пов'язані з характером особистого досвіду війни (наприклад, ступінь бойового стресу, згуртованість підрозділу); і соціальна ситуація, з якою стикаються солдати вдома (мережі підтримки, консенсус або відсутність такого консенсусу щодо війни)⁴¹.

Автори теорії соціального конструювання П. Бергер і Т. Лукман вважали соціальну взаємодію основним змістом буденного життя, аналізуючи мову «зустрічей людей віч-на-віч» і шляхи «заучування типізацій повсякденних дій». Такі підходи стимулювали дослідження соціального конструювання ідентичностей, статі, інвалідності, психіатрії тощо. Г. Гарфінкель та А. Сікурель заклали основи соціології буденного життя («етнометодології»), предметом якої стало вивчення того, як «чинять народи, коли вони живуть звичайним життям», за допомогою яких засобів вони перетворюють його, як формуються та трактуються людьми соціальні правила і забобони, традиції, поведінка, жести, промови інших членів суспільства⁴².

Концептуалізація пам'яті як соціального продукту лежить в основі соціологічних досліджень пам'яті про війну. На відміну від психологічної літератури, соціальні дослідження пам'яті про війну розглядають багатоголосне поле пам'яті, наголошуючи на структурі влади, яка визначає, яка пам'ять буде почута, а яка замовчена (R. Wagner-Pacifici, B. Schwartz). Розглядаючи національну пам'ять як результат або переговорів, або боротьби між різними групами та інтересами за національний наратив, ці критичні праці майже не стосуються особистості – суб'єкта пам'яті – яка також діє в полі соціальної пам'яті. Існуюча література схильна розглядати суб'єкта пам'яті за однією з двох осей: асиміляція особистої пам'яті в колективній або пошук автентичного та протилежного голосу.⁴³ У той час як перший підхід підкреслює детерміністську та нав'язливу владу культури над індивідом, другий підхід вшановує індивіда, який звільнився від цих репродуктивних сил (J. Winter, E. Sivan). Жоден із цих підходів не дає задовільної відповіді щодо суб'єкта, що запам'ятовує, як суб'єкта, який створює власний світ, але водночас прив'язаний до соціально

⁴¹ Elder G. H., Clipp E. C. Combat experience and emotional health: Impairment and resilience in later life. *Journal of personality*. 1989. Vol. 57(2). P. 311-341.

⁴² Чхеайло І., Чхеайло А. Філософія щоденності в надзвичайних умовах війни. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. № 136. С. 160-164.

⁴³ Wagner-Pacifici R., Schwartz B. The Vietnam Veterans Memorial: commemorating a difficult past. *American journal of Sociology*. 1991. Vol. 97(2). P. 376-420.

обрамленого поля пам'яті⁴⁴. Ветеран війни пригадує свій власний досвід війни – свої автобіографічні спогади – проти різноманітних колективних спогадів, які складають поле пам'яті. Колективна пам'ять створюється в різних мнемонічних спільнотах (сім'я, місцева спільнота, друзі) і ґрунтується на різних соціальних ресурсах, таких як досвід поколінь або організаційні спогади про армію. Коли подія є колективною та формуючою, як-от війна, на особисту пам'ять більш безпосередньо впливає національна пам'ять про подію⁴⁵. Під «національною пам'яттю» ми маємо на увазі ті спогади, які поставлені на службу національної ідеї. Ці спогади передаються через різні контрольовані державою культурні сфери, такі як ритуали, ЗМІ та шкільна програма. Націоналізовані спогади складають значення різних воєн, формувальні події в кожній війні та конотацію війни як загальної теми в національному метанаративі, який Україні ще доведеться створити.

У процесі «конструювання повсякденності», у тому числі й воєнної, виокремлюються два сектори: проблематичний і непроблематичний. Останній – це звичайний, рутинний, статичний» порядок існування, а перший – охоплює нестандартні ситуації й життєві епізоди, динамічний. Людина постійно прагне трансформувати проблемні моменти в непроблематизоване знання. Такий підхід дозволяє диференційовано підійти до характеристики екзистенційних, переломних періодів історичного буття – революцій, війн, реформ, переворотів тощо, показати, яким чином соціальні групи й інваліди визначають сфери проблематизації та шляхи депроблематизації в щоденній практиці, конфлікти між реальностями і засобами їхнього розв'язання. П. Бергер і Т. Лукман конструюють повсякденність за допомогою об'єктивізації життя в речах і символах, у першу чергу, мові, лінгвістичних означеннях. Мова виступає в якості резервуару соціального знання, на основі якого формується суспільство як об'єктивна та суб'єктивна реальність. Коли йдеться про об'єктивну реальність, вони зосереджують увагу на інституалізації та ідентифікації (ідентичностях). Дослідники вважають, що «повсякденне знання, а не «ідеї», мають бути головним фокусом соціології знання. Це саме те знання, що є фабрикою значень, без якого не може існувати жодне суспільство»⁴⁶.

⁴⁴ Winter J., Sivan E. Setting the framework. *Studies in the Social and Cultural History of Modern Warfare*. 1999. Vol. 5. P. 6-39.

⁴⁵ Kansteiner W. Finding meaning in memory: A methodological critique of collective memory studies. *History and theory*. 2002. Vol. 41(2). P. 179-197.

⁴⁶ Spears R. Social influence and group identity. *Annual review of psychology*. 2021. Vol. 72. P. 367-390

Полідисциплінарний характер досліджень повсякденного життя пов'язаний з багатовимірністю цього феномену. Соціологи, філософи, антропологи, етнологи, лінгвісти, культурологи, психологи використовують власний інструментарій до певного виду джерел. Якщо етнологія (етнографія) вивчає матеріально-побутові, речові аспекти, антропология – не стільки побут, а рефлексії з приводу життєвих проблем. Формою історіозації колективного позасвідомого виступає осмислення ментальних мікропроцесів в історичному контексті. Міждисциплінарні підходи дозволяють наповнити змістом поняття культури у його найширшому сенсі й різноманітних проявах. Культура мовлення, поведінки, побуту святкування й обрядових традицій, спілкування, споживання, читання, приготування їжі, переживання трагічних подій, політична культура тощо перетворюють повсякденність, що у строкате мозаїчне полотно щоденних культурних практик поряд з елітарними культурними явищами, власне й дають вичерпне наповнення цього суспільного феномену. Історики повсякденності з'ясовують, яким чином людина чи мікрогрупа виступають не тільки об'єктами, а суб'єктами культурного впливу, генерування культурних образів та ідей, а й також предметів культури, у який спосіб вони інтегруються в певний чи загальний культурний простір. Антропология повсякденності дозволяє виявити діалектику «відносин» між побутовими речами і людиною.

Життєва історія як особистий наратив – це «те, що можна зробити з того, що могло статися; особиста розповідь про війну – це те, що можна зробити з пам'ятної війни» (S. Hynes 1999, p. 205)⁴⁷. Це надихаюче визначення спогадів про війну ставить акцент на оповідача як агента, який створює своє минуле. У ході розповіді оповідач пов'язує минуле, сьогодення та майбутнє та надає значення цій послідовності. Таким чином, історія не є ненавмисним набором подій, а радше виражає сенс, який людина надає своєму життю. Згідно з припущенням, що ідентичності виникають із наративізації себе, історія життя виражає індивідуальну суб'єктивність. У той же час, історія не є ідіосинкратичною, а вбудована в час, місце та культуру. Коли людина розповідає історію свого життя, вона організовує та впорядковує свої автобіографічні спогади; однак історія завжди включає культурні моделі: мову, міфи, метаоповіді та колективні спогади. Ці моделі формують засоби, за допомогою яких кодується особистий досвід, способи, за допомогою яких вони інтерпретуються, і способи, якими вони представлені. Таким чином, особистий наратив ветеранів війни слід читати як культурний текст, який переплітає приватний досвід із колективними уявленнями, які становлять поле пам'яті війни.

⁴⁷ Hynes S. Personal narratives and commemoration. *STUDIES IN THE SOCIAL AND CULTURAL HISTORY OF MODERN WARFARE*. 1999. Vol. 5. P. 205-220.

Розглядаючи різницю між історією життя та іншими текстами пам'яті, історія не є застиглим текстом, а скоріше представляє особисті спогади в динамічний спосіб і з ретроспективної точки зору. Ця ретроспективна перспектива особливо домінує в культурному контексті, який заохочує рефлексивну особистість. Розповідь про життя спонукає оповідача мати справу з процесами змін і безперервності, заохочує його пропонувати деякі пояснення щодо свого життєвого шляху та спонукає його шукати значення різноманітних життєвих подій. Виконуючи цю інтерпретаційну роботу, оповідач обирає те, що репрезентувати, і риторичні засоби для артикуляції цього досвіду (D. S. Bell)⁴⁸. Таким чином, не існує «справжньої» історії, а лише різні версії, створені особою, які відображають соціальний контекст розповіді історії та аудиторію, яка її слухає. Якості історії як практики, у якій значення не є фіксованими, а виникають, є помітними особливо в усній історії. У порівнянні з письмовим текстом усна розповідь є більш мінливою, плинною та інтерактивною. За своєю природою це насичений текст, який вільно скомпонований, щоб він міг охоплювати внутрішні суперечності та невідповідності. Усна історія має великий і гнучкий «розповідний простір», який містить прогалини між офіційними та особистими історіями. Ці «відкриті простори» дають оповідачеві більше простору для маневру між інтерпретаціями, роблячи усну особисту історію потужним інструментом культури⁴⁹.

Визначаючи предмет історії повсякденності, представники різних наукових дисциплін, шкіл і напрямів суттєво розходяться. Етнологи вивчають побут як традиційні форми особистого та колективного існування, усталені, ритмічні, повторювані, «стереотипізовані» форми поведінки. У соціологічних працях вживаються як його синоніми описові характеристики на кшталт «звичайне щоденне існування», «спосіб життя» та інші. В останні роки сучасний стан (західної) академічної психології піддавався критиці з різних причин. Наприклад, спостереження про те, що результати багатьох психологічних досліджень неможливо відтворити, що призвело до так званої «кризи реплікації», викликало гострі дискусії щодо способів забезпечення якості та надійності психологічних досліджень (Open Science Collaboration, 2015). Тож виникла ідея віднести психологію до так історичних наук (F. Huttmacher, R. Mayrhofer)⁵⁰, де

⁴⁸ Bell D. S. Mythscapes: memory, mythology, and national identity. *The British journal of sociology*. 2003. Vol. 54(1). P. 63-81.

⁴⁹ Lomsky-Feder E., Gazit, N., Ben-Ari E. Reserve soldiers as transmigrants: Moving between the civilian and military worlds. *Armed Forces & Society*. 2008. Vol. 34(4). P. 593-614.

⁵⁰ Huttmacher F., Mayrhofer R. Psychology as a historical science? Theoretical assumptions, methodological considerations, and potential pitfalls. *Current Psychology*. 2023. Vol. 42(22). P. 18507-18514.

вивченню історії повсякденності, зокрема в умовах війни, приділялося б більше уваги.

Лінія розмежування між традиційними дослідженнями побуту й сучасними підходами до вивчення повсякденності істориками пролягає там, де межують звичайне і випадкове, рутина й експеримент, завчена дія і спроба нетривіального вчинку. Морально-психологічний стан, переживання й уявлення людей, емоційні реакції, еволюція виняткового у «винятково нормативне», а потім – у розповсюджене – таким є поле зацікавлення історика повсякденності. У центрі уваги історика повсякденності не просто побут, а життєві проблеми та їхнє осмислення тими, хто жив до нас. Тому історія повсякденності у вивченні ментальних макро-процесів є форма історизації колективного несвідомого більшою мірою, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичайностей. Війна надміру насичена граничними ситуаціями, в яких максимально розкриваються риси характеру, здібності і нахили індивіда. Екзистенційний характер війни створює практично безмежне поле для дослідження мотивації поведінки та відчуттів людини в надзвичайних умовах війни.

Дослідження з усної історії при вивченні колективної травми біографічним методом показують, що розповідаючи про травматичний досвід, оповідачі застосовують особливі форми вираження власних переживань, почуттів та емоцій у своїх наративах, тобто про травму розповідають в інший спосіб, ніж решту історії. Ми використовуємо терміни наратив і історія як синоніми. Багато вчених проводили різницю між ними, але вони робили це різними способами. Наратив – це розповідь про послідовність подій у тому порядку, в якому вони відбувалися, щоб підкреслити суть (W. Labov)⁵¹. Крім цього мінімального визначення, більшість вчених розглядають наративи як персонажів (які є людьми або схожі на людину за своїми характеристиками чи сприйняттям). Аудиторія зазвичай відчуває співпереживання принаймні одному персонажу. Лише релевантні події включені в історію, а пізніші події пояснюють попередні. Однак причинно-наслідкові зв'язки між подіями базуються не на формальній логіці чи ймовірності, а на сюжеті. Сюжет – структура оповідання. Це засіб, за допомогою якого те, що інакше було б простим випадком, перетворюється на моменти розгортання історії. Оскільки історії спираються на культурний запас сюжетів, вони передають нормативні цінності, пов'язані з цими сюжетами (E. Ochs, L. Capps). Літературні стилісти,

⁵¹ Labov W. Oral narratives of personal experience. *Cambridge encyclopedia of the language sciences*. 2010. P. 546-548.

звичайно, часто порушують наративні умовності. Вони можуть переказувати події не по порядку або представляти лише несимпатичних персонажів. Але ще цікавіше те, що люди, які розповідають історії в повсякденних розмовах, також відходять від формальних умовностей. Вони регулярно переказують події не по порядку⁵². Вони розповідають історії без чіткої мети, чекаючи, поки їхні співрозмовники допоможуть їм вирішити, у чому суть або дозволяючи своєму співрозмовнику розповісти іншу історію, яка лише тоді дає значення для них обох (F. Polletta, P. Chen)⁵³.

За загальним визначенням травма – це негативне, болісне, психологічно-емоційне потрясіння. Травматична пам'ять – відповідно пам'ять та її відтворення в певному негативному досвіді, виявлення якого та ідентифікація є більш складним процесом. Останнім часом, дослідження, присвячені вивченню травматичного минулого, стали предметом багатьох історичних розвідок. G. BenEzer вважає, що правильно відчитані, ці особливі прикмети дозволяють виявляти травматичний досвід у наративі. Травми в життєвих історіях – це розрізнені й фрагментовані спогади. Вибудовуючи інтерв'ю як біографічне, ми очікуємо оповіді про життя як хронологічну розповідь, яка починається з дитячих років і розвивається далі, в якій події взаємопов'язані. Втім, на практиці респонденти рідко розповідають свою життєву історію в чисто хронологічній формі, а перестрибуть через різні етапи життя, часто повертаються до вже частково проговореного чи заглиблюються в значно раніший час, очевидцями якого не були. В підсумку отримані історії про життєвий досвід – це більше переживання, а не просто події. Отож, оповідь про історію життя (life story) одразу є чимось більшим і чимось більш внутрішнім, ніж історія життя (life history). Промовистим сигналом травмованості є нездатність розповідати. Зазвичай душевні пережиття, почуття людини, переживання свого ставлення до дійсності, особистого чи навколишнього життя не є словесно вираженими. Дві корисні поради дає G. BenEzer. По-перше, традиційно бути максимально уважним (щодо контексту розмови, що людина відчуває розказуючи, які питання (не)ставити тощо). Втім, є оповідачі, травма яких «запакована»; вони відчужені, їм важко повірити, що хтось здатен відчути те ж, що і вони пережили. Тому, подруге, максимально відкрити кордони оповіді про травму – дати оповіді йти своїм шляхом, уважно слухати і не завантажувати запитаннями⁵⁴.

⁵² Ochs E., Capps L. Narrating the self. *Annual review of anthropology*. 1996. Vol. 25(1). P. 19-43.

⁵³ Polletta F., Chen P. C. B., Gardner B. G., Motes A. The sociology of storytelling. *Annual review of sociology*. 2011. Vol. 37(1). P. 109-130.

⁵⁴ BenEzer G. Trauma signals in life stories. In *Trauma and life stories*. 2002. P. 39-54. Routledge.

Психологічні дебати про травму необхідно розуміти в рамках цього ширшого соціального та політичного контексту, оскільки різні теоретичні парадигми мають значення для конкуруючих інтересів та ідеологій — і їх активно створюють для обслуговування. Це чітко видно в поточній атаці на достовірність так званої «відновленої пам'яті», терміна, який використовується для позначення очевидних спогадів про травму, які були терапевтично «відкриті заново» (або вперше виявлені) після тривалого періоду амнезії, особливо у випадку, коли дорослі відновлюють спогади про сексуальне насильство в дитинстві.

Для істориків життя природа травматичної пам'яті стала актуальною проблемою не тому, що вона може бути ключем до зцілення душевних страждань, і не через бажання зрозуміти процеси пам'яті мозку, а через вплив травми на оповідання про себе. Подібно до інших соціальних вчених і аналітиків культури, зацікавлених у дослідженні наративів особистої пам'яті у зв'язку з формами колективної пам'яті та амнезії, істориків життя, які цікавляться травмою, неминуче приваблюють ті традиції психології, як-от фрейдистський психоаналіз, який наголошує на оповіді як конструкції сенсу — спроба примиритися з переживаннями, які сильно тривожать, або подолати їх.

Загалом і історики усної історії, і соціологи життєвих історій спочатку намагалися уникати, а не шукати тих, кого могли травмувати спогади, з подвійної причини: вони шукали спогади, значення яких було очевидним, і вони не бажали завдавати ще більшого болю тим, хто пережив травматичний життєвий досвід. Відносно недавній інтерес істориків життя до цієї теми став результатом ширших соціальних, культурних і політичних подій з 1945 року, особливо радикальних протестних і визвольних рухів у Західній Європі, США, колишньому колонізованому світі та Радянському Союзу. У різні способи ці рухи продемонстрували, що травма має соціальне коріння у структурному гнобленні, переслідуванні, девальвації та офіційній байдужості до страждань соціально підпорядкованих і безправних груп. Більше того, ці рухи — чи то за визволення жінок, чи то за антиколоніальне національне визволення, чи то проти американського бомбардування В'єтнаму чи проти ГУЛАГу — створили контекст, у якому голоси та історії жертв (або, у цьому ключовому перевизначенні, вижили) могли говорити і бути почутими. Таким чином, особливо з середини 1970-х років, стався вибух публікацій свідчень як невід'ємного елемента «історії знизу» та інших форм радикального соціального аналізу. Примітно, що дослідники в Америці та Британії дедалі

більше зацікавлені у розкритті постійних наслідків міжособистісного насильства віч-на-віч, яке відбувається в інтимних і сімейних стосунках (R. S. Pynoos)⁵⁵.

Дослідники зазначають, що беззахисність перед напосідними образами є визначальною ознакою травматичного синдрому. Найчастіше йдеться про «образ крайнього жаху», в якому сконденсована уся тотальність деструкції і травми, який викликає в особи дуже інтенсивні почуття жалю та самозвинувачення.

За таких умов актуалізується поняття героїзму, яке стало ключовим у воєнній повсякденності українців.

У періоди миру суспільство ставить собі запитання, кого можна вважати героєм, які риси або вчинки зараховувати до героїчних. Критерії визначення героїзму розтягуються на шкалі від «достатньо самовіддано виконувати важливі для громади функції» до «обов'язково ризикувати життям». Під час війни героїзм, здавалось би, стає очевидним, проте й тут виникає проблема великого й дрібного героїзму. Масштаби вчинків потенційного героя в очах різних представників суспільства можуть відрізнятися⁵⁶.

Складність визначення критеріїв підтверджують дефініції слова герой в академічних тлумачних словниках. Якщо автори другого тому 11-томника (1971 р.) першим значенням слова дають: «Видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість у бою і в труді». То у 20-томнику дефініція частково відрізняється: «Видатна своїми здібностями і діяльністю людина, що виявляє відвагу, самовідданість і хоробрість». У новішому словнику одиниця герой входить до третього тому, виданого 2012 р., коли пам'ять про Другу світову війну затерлася більше, ніж для укладачів у 70-х рр., а теперішня війна ще не почалася, таким чином необхідність наголошувати на героїзмі в умовах бойових дій була меншою. Решта значень слова герой в обох словниках збігаються: «Людина, яка втілює основні, типові риси певного оточення, часу, епохи тощо. Головна дійова особа літературного твору. Особа, яка чим-небудь відзначилася, привернула до себе увагу». Проте бойовий і навіть воєнний компоненти є надзвичайно важливими для ідентифікації героїв від виникнення слова ἥρως у давньогрецькій мові у значенні «вождь, воїн, герой» до появи спорідненого латинського *seervo* «стерезу, бережу, охороняю». У часи війни відповідні компоненти значення актуалізуються й набувають великої ваги у визначенні того, кого можна назвати героєм.

⁵⁵ Pynoos R. S., Ritzmann R. F., Steinberg A. M., Goenjian A., Prisecaru I. A behavioral animal model of posttraumatic stress disorder featuring repeated exposure to situational reminders. *Biological psychiatry*. 1996. Vol. 39(2). P. 129-134.

⁵⁶ Хорольська Т. «Туга за героїчним» як життєвим ідеалом людського екзистування. *Actual Problems of Mind*. 2000. № 3. С. 148-162.

Важливу роль в дешифруванні концепту ГЕРОЙ як фрагменту мовної картини світу українців відіграє асоціативне мікрополе «моральні цінності та риси героя»: відвага, сміливість, мужність, гордість, самопожертва, відданість, честь, гідність, повага, справедливість, безстрашність, відчайдушність, вірність, незламність, самовідданість, жвавість, праведність, рішучість.

Насамперед, ми визначаємо Героя як особу, яка має здатність або готовність приймати або терпіти – а в деяких випадках накладати на себе та саморозповсюджувати – різні ступені боротьби протягом свого життя; бути сформованою цією боротьбою і, за певних умов, подолати або піднятися над нею; що призводить до глибокої незворотної трансформації. Натомість героїзм – це процес, який описує поведінку, що проявляється в присутності складної події, моральної, розумової та/або фізичної, що спонукає людину піднятися до неї, і завершується певною формою психологічної, духовної, фізичної та/або соціальної трансформації (G. Hibshman)⁵⁷.

Вивчення екзистенційного аспекту феномена героїзму бере свій початок у працях С. К'єркегора. Саме він відзначає, що людині загрожує розчинення у всезагальному розвитку світового духу, а екзистуючий індивід є випадковим, одиничним у своєму роді й не схожий ні на кого іншого. Таке прагнення до руйнування, яке проявляється в багатьох близьких по духу екзистенціалізму концепціях, спрямоване насамперед проти філософії сутності з її акцентом на всезагальний уклад цінностей⁵⁸. Екзистенціалізм є спробою філософських роздумів з позиції дійової особи (тобто самого героя), а не з позиції спостерігача. Така думка має сенс, бо героїчний вчинок виростає з персональної екзистенції, яка самостійно визначає долю людини. У праці «Страх та трепет» С. К'єркегор обґрунтовує концепт героя через видатну справу й виділення концептуальних дійових осіб: Авраам, Фауст, Дон Жуан, які виокремлюються через визначення своєї дії, мети та внутрішньої структури. Філософ наводить три етапи, за якими можна пізнати власне існування: естетичний, етичний та релігійний. У цьому ракурсі формуються важливі концептуальні персонажі: трагічний герой, величний через свою моральну доброчесність, та «лицар часу», символом якого є Авраам – великий своєю особистою доброчесністю. Трагічний герой реалізує свої дії через відношення до зовнішнього світу, а «лицар часу» відрікається від всезагального та діє іманентно. І саме така іманентна дія створює долю, яка виявляється не через відношення до зовнішнього, а в реалізації особистого. Водночас екзистенційний герой не

⁵⁷ Hibshman G. Self-Narratives and Heroism. In *Encyclopedia of Heroism Studies*. 2024. P. 1855-1858. Cham: Springer International Publishing.

⁵⁸ Микольченко В.С. Особливості української ментальності як підґрунтя вибору між *vita minima* та *vita heroica*. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія* 2014. № 22, вип. 24 (2). С. 68-73

замкнений у собі, його відкритість зберігається в можливості становлення кожної індивідуальності. Екзистенційний рівень героя отримує домінантну роль на основі того, що зовнішня метафізична структура світу стає внутрішньо притаманною суб'єкту через процес вибору, який актуалізує будь-яку його дію. У такому випадку героїчне стає власне людським та реалізується через постійне сприйняття своїх внутрішніх структур у цілісності світу.

Героєм є суб'єкт, що здійснив подвиг, людина, яка веде героїчний спосіб життя. Таку людину в суспільстві називають героїчною особистістю. Фактично поняття «герой» та «героїчна особистість» тотожні, але акцент у них різний. Коли ми застосовуємо слово «герой», то прагнемо зробити акцент на вчинок (подвиг), який здійснила певна особистість, але коли ми використовуємо поняття «героїчна особистість», то акцентуємо на особистісних якостях героя, завдяки яким і здійснився героїчний акт. У випадку, коли йдеться про героїчну особистість, мається на увазі індивідуальна людська субстанція подвигу. Героїчні якості особистості можна зіставити з типами героїзму, бо кожен із них характеризується наявністю певних людських якостей. Сам термін «героїчна особистість» може тлумачитися у двох площинах: індивідуальному (конкретний суб'єкт у його онтогенезі) та збірному (героїчна особистість розуміється як соціокультурна похідна). Сили, які керують діяльністю героїчної особистості, можна розділити на прямі (безпосередні), сприятливі (супутні) та фонові. Прикладом виступає любов до батьківщини як чинник, що безпосередньо зумовлює героїчний вчинок, супутнім чинником у цьому разі виступає впевненість у справедливості подвигу, фоном – розвинене почуття альтруїзму. Але в кожному конкретному, унікальному життєвому випадку героїзм наповнюється специфічним, індивідуальним змістом (M. Condren)⁵⁹.

Пропаганда героїзму стала питанням ЗМІ та масової культури XX століття. Масова преса була вже усталеним засобом комунікації, який все ще розвивався, коли почалася Перша світова війна. Основна течія європейської ліберальної громадської думки була сформована ним, а також політичними журналами протягом 19 століття. Під час Першої світової війни, щоб зосередити та максимізувати військові зусилля воюючих суспільств, останні засоби візуальної культури, такі як плакати, листівки, фотографія та кіно, використовувалися у великих масштабах для впливу на громадську думку з початку конфлікту. Усі ці візуальні прийоми слугували масовій пресі як державній пропаганді, так і самопереконаванню знизу. Навіть традиційно інтелектуальні журнали, такі як культурні та наукові періодичні видання, присвячували свої сторінки пропаганді

⁵⁹ Condren M. Self-directed universalists: Social heroes and value-oriented challenges to authority. *Heroism Science*. 2019. Vol. 4(2). P. 8-12

чи самопереконаванню. Однак у Першій світовій війні радіо залишилося у військовому вжитку. У міжвоєнний період ЗМІ стали набагато складнішими; нові засоби масової інформації, такі як радіо та ще недавній кінематограф, зробили прорив у багатьох європейських суспільствах. Завдяки фотографії та фотожурналістиці стали популярними й ілюстровані журнали. Це та мережа закордонного листування значною мірою сприяли інтернаціоналізації національних суспільних думок напередодні Другої світової війни. Починаючи з 1789 року та наполеонівських війн, звичайний «солдат-герой», створений за зразком ідеалізованої концепції мужності, яка походить від стародавніх греків, став частиною національного пантеону на всьому європейському континенті. У 19 столітті це постійно реконструювалося в національній пам'яті (гендер відіграв центральну роль у цьому процесі), і таким чином перепліталось з процесом появи буржуазії в тому сенсі, що громадянин і найбільш маскулінний солдат були взаємодоповнюючі фігури в самовідданій боротьбі за батьківщину. Цивільний герой і герой-солдат є рівними – це сприймалося як належне у відносно тривалий мирний період перед Першою світовою війною – але це змінилося через появу унітарної мілітаризованої фігури героя, коли почалася Перша світова війна. Завдяки загальноєвропейській мобілізації дійсна військова служба стала домінуючою формою участі та основним джерелом героїзму (у Великій Британії лише після 1916 р.). Завдяки тотальному характеру Першої світової війни кожен, хто воював на полі бою, вважався солдатом-героєм; йому не потрібно було робити жодних сміливих подвигів, щоб досягти цього статусу. Конструювання героїзму базувалося на ряді рівнянь: справжня людина = патріот = солдат = герой (K. Slattery, A. C. Garner)⁶⁰.

Героїчний дух та найкращі якості героя проявляються в періоди потрясінь і втрат як безпосередньо для особистості, так і для суспільства, нації. Геройський вчинок нездійснений без віри у справедливість, правду та акумулює весь духовний і моральний потенціал людини чи групи людей. Героїзм неможливий без самопожертви, про що свідчить велика кількість літературних, фольклорних та наукових творів. Незважаючи на все різноманіття героїв і героїчних вчинків, кожен із героїв є індивідуальністю, хоча спільна основа (прагнення до справедливості, високі моральні якості тощо) безперечні. Природа героїзму завжди пов'язана зі свідомим вибором особистістю власної долі та готовністю, здатністю взяти на себе більші, ніж зазвичай, зобов'язання. І звичайно, цінність героїчного вчинку зростає зі збільшенням перешкоди, яку потрібно подолати. Герой – це пересічна людина, яка має свої страхи, комплекси, переживання, і

⁶⁰ Slattery K., Garner A. C. Mothers of soldiers in wartime: A national news narrative. *Critical Studies in Media Communication*. 2007. Vol. 24(5). P. 429-445

саме перемога над ними формує й загартовує героїчну особистість. Герою на шляху свого справжнього буття потрібно пережити страх, бо саме він здатний відкрити усвідомлення того, ким є людина і ким може стати. Новітня історія України засвідчує піднесення патріотичного, героїчного духу українського народу. Відчуття небезпеки у власній державі, неповаги та зневіри у правлячій еліті призвели до пробудження козацького духу, героїчних якостей українців.

Зливков В.Л.

УКРАЇНЦІ І ВІЙНА: СТАНОВЛЕННЯ МІЛІТАРНОЇ НАЦІЇ

Мілітарна ідентичність українців та проблема міфотворення

В середині XIX століття, коли суспільні науки тільки-но народжувались, а точніше – відроджувались після періоду занепаду, найперші дослідники представляли різні наукові товариства в різних країнах Європи та Америки прагнули побачити лише найяскравіші ознаки та величніші ознаки минулого своїх країн. Це стосується і перших дослідників та популяризаторів української старовини. Тож, і працях цих авторів і народився «образ козака у червоних шароварах й вишиванці або й «голіруч» та його подруги у віночку та й плахті «які повторюють і досі у концертному одязі мистецьких колективів вбраних для різних масових заходів» типу Ансамбля імені Вірського.

Сюди ж можна віднести й сучасні кінофільми про стародавні події де козаки хвацько скачуть під музику «Козацького маршу», хоча вони, воювали як правило пішки – згадаймо пісню «А попід горою, яром-долиною козаки йдуть!».

Сюди ж можна віднести й «шоу» на Хортиці, де реставратори, знов-таки у широченних червоних шароварах, голі до поясу, показують вправи кінної вольтижеровки перед тисячами глядачів, абсолютно не звертаючи уваги на те, наскільки зручно в такому обладунку користуватись шаблею чи списом сидячи на баскому коні.

Можна побачити тут аналогію з святковим одягом японського самурая для відвідин палацу сегуна штани мали за ним волочитися по підлозі на кілька метрів. Це нормальна-святкова церемонія, а в якому фільмі ці відчайдушні вояки бігали по полю битви в штанах, які тяглися по землі за ними?

Якщо відійти від опису «яскравих картинок» тогочасного, то виникає запитання: «а хто був творцем історії України?» Як зауважила з цього приводу історик Наталія Яковенко «марксистсько-ленінський канон» зобов'язував розуміти під ними, селян, козацькі низи, міщан (а точніше «міську бідноту»), а й в окремих рідкісних випадках «дрібну шляхту».⁶¹

⁶¹ Н. Яковенко Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIII століття, Волинь і Центральна Україна. Київ : Критика, 2008. 472с.

В першій частині нашої роботи⁶² ми спробували описати етапи формування мілітарної ідентичності українців Центральної України та Волині у XV – XVII століттях. Нас цікавила специфіка соціально-психологічного впливу на дію рушійних сил цього процесу: української шляхти, реєстрового козацтва, «покозачених» шляхтичів, козаків-запорожців, «покозачених» селян, козаків «виписаних» із списків, козацьких найманих полків, кримських татар.

Цей історичний період так би мовити «класичний» - боротьба за єдність майбутньої нації.

Нинішня книга, частина друга «Наративи становлення мілітарної ідентичності українців (XVI - XX століття)». Мова йшла про нагальну потребу нормалізувати сприйняття соціальної структури... коли не можна уявити реальне життя суспільства без ієрархії елементів в груп, котрі його складають.⁶³

Неоднозначна роль Володимира Антоновича і Михайла Грушевського, за їх негативну оцінку вищих соціальних прошарків в історії України, яким народницька традиція кінця XIX-XX століття відводили функцію «денаціоналізатора» та головного передавача чужих, ворожих «масі народній» впливів.

Саме поява в другій половині XIX столітті фундаментальних праць В. Антоновича (1834-1908), М. Драгоманова (1841-1895), Н. Аркаса (1853-1909), М. Грушевського (1866-1934), Д. Яворницького (1853-1940) та їх сподвижників показала всю патріотичну «палітру» ставленні до історії України її кращих сил.

Дуже коротко про деяких авторів. Оскільки, робота не стільки історико-культурологічна але історико-психологічна. Тож мова може йти про: історію, культурологію, психологію, а не про персоналії істориків фундаторів. В першу чергу – психологія, а не фундаментальний огляд всієї наукової спадщини.

Володимир Боніфатійович Антонович. В 1885 році Антонович фактично першим серед українських істориків нових часів чітко і ясно без національної роздвоєності властивої його попередникам і сучасникам, виступив з концепцією споконвічності української самобутності й навіть увів у науковий обіг термін «Україна-Русь».⁶⁴

⁶² Зливков В., Лукомська С. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ-Ніжин: Видавець ФОП Лисенко М.М., 2023. 140с.

⁶³ Гуревич А.Я. К дискуссии о докапиталистических общественных формациях. *Вопросы философии*. 1968. №2. С. 128-129.

⁶⁴ В.Б. Антонович https://uk.wikipedia.org/wiki/Антонович_Володимир_Боніфатійович

Михайло Драгоманов багато зробив для творення української політичної нації, для розробки стратегії на майбутнє української держави. Пропагував ідеали федералізму з максимальною децентралізації влади та самоврядування громадян і областей.

У феномені національного Драгоманов виділяв два аспекти. «По-перше, націю він розумів як продукт історичного розвитку, стале об'єднання зі спільною думкою, мовою, традиціями, уявленнями про минуле та прагненнями до майбутнього. По-друге, сучасна нація для нього була спільною, в якій реалізується потенціал насамперед її провідних діячів, культурні, духовні, наукові творчі можливості людей».

Михайло Грушевський, стійкий патріот та борець за права українців на їхніх етнічних землях.

Як правило, не поділяв гасел національного егоїзму, переконань, що нації ведуть боротьбу за виживання. Був також далекий від шовінізму. Складні стосунки із польським середовищем. Лукаш Адамський Польща політолог.

Дмитро Яворницький, популяризатор, історик досліджень Запорізького козацтва.

В 1934 р., Яворицького звільнили з музею Котляревського та обласного музею імені О.М. Поля, звинувачуючи його в зв'язку з «буржуазним націоналізмом» і співпрацю з контрреволюційними організаціями, відтак до кінця життя (1940) лишався безробітним. В історію України увійшов як історик дослідження та популяризації запорізького козацтва. Створив «Історію Запорізьких козаків».

Микола Аркас, зробив блискавичну військову кар'єру, дослужився до посади ад'ютанта командира Чорноморського флоту, видав «Історія України-Русі» але отримав принизливе тавро дилетанта. Після Жовтневої революції, особливо в роки культу особи та застою огульно зарахували в розряд буржуазно-імперіалістичної літератури.

Претензії до 2-го видання, щодо шовіністських положень історично обумовлених перевагу українського народу над іншими: і культурою, і побутом, і державністю.

Тільки в 90-х роках 20 століття було повернуто до широкого читача цю неоднозначну, а тому й цікаву книгу.

Якщо розглядати зовнішній вид українців в працях Д. Яворницького⁶⁵ історіографа запорізького козацтва та популяризатора козацтва, треба віддати слова вдячності за висвітлену політичну, економічну, соціальну, культурну спадщину козацтва. В той же час в його роботах відбулася певна підміна пам'яті

⁶⁵ Яворницький Д. Історія запорізьких козаків : в 3-х томах. Львів : Світ. 1990. Т.1. С. 158-160.

щодо того, як виглядав звичайний українець. Так, фахівці з історії українського костюма, зокрема, в монографії «Шаровари в костюмі українського козацтва XVI-XVIII». Частина 1, стверджують, що шаровари увійшли в моду лише наприкінці XVIII ст. у фінальній стадії існування українського козацтва.⁶⁶

Саме тому, що цей одяг був останнім за часом використання, він і залишився у народній пам'яті.

Наприкінці XVII ст. зразки широких шароварів були у поляків та козаків, де використовувались паралельно з іншими видами одягу.

У XVI- XVII ст. та й у XVIII ст. козацька мілітарна культура багато в чому пов'язана з польською та угорською, аж поки не стала частиною Московської держави.

Тобто, феномен «образу українця» був значно складнішим, ніж українців показують за малюнками книг Д.І. Яворницького. В його творах як саме українці, в першу чергу, запорожці «виглядали у другій половині XVIII ст.».⁶⁷ Хоча які саме запорозькі козаки були після знищення військами російської імператриці Катерини II Запорізької Січі (у червні 1775 року) залишається незрозумілим. Можливо, мова йде про перехід козаків під протектором Османської імперії – так звану Задунайську Січ? Але їх було всього близько 7 тисяч вояків. Ці шаровари як парадний одяг, мали у них місце, але не були домінуючим одягом. Як підтвердження цього твердження можна навести знаменитий гобелен у Краківському замку, Польща. Його демонструють в музейній експозиції і присвячено знаменитий битві військ Речі Посполитої з Османською імперією під Віднем у 1673 році коли було розгромлено турків і зупинено подальшу їх агресію в Європу. Так на цьому знаменитому гобелені у першій шерензі зображено знаменитих польських крилатих гусар, а в другій шерензі – українські реєстрові козаки в кольчугах та звичайних штанах.

За твердженнями Д.І. Яворницького⁶⁸ козаки мали «... одяг різних кольорів: той одягається блакитним, той зелений, той червоний, хто якого забажає».

«Отже, як одягне запорожець червону черкесу... тоді він каптан або жупан... Каптан був іншого кольору, якщо черкеса червона, то каптан блакитний, або синій».⁶⁹

⁶⁶ Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути (1617-1618 pp.). Біла Церква: Вид. Олександр Пшонківський. 2010. 510 с

⁶⁷ Зливков В., Лукомська С. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 140 с.

⁶⁸ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : в 3-х томах. Львів : Світ. 1990. Т.1. С. 158-159.

⁶⁹ Яворницький Д.И. Запорожье в остатке старины и преданиях народа. Санкт-Петербург : 1888. Т.2. С. 21-24.

Запорозький стиль одягу, має і без сумніву, східне походження і був запозичений у південних сусідів-турків і татар.

Основна сила повстання і Визвольної війни – реєстрові козаки «Попри сформовані національні міфи про голопузих здорованів у червоних штанях, реєстровці були вправною, добре озброєною і екіпірованою східно-європейською піхотою».⁷⁰ Одягнені в одноманітні свитки, козаки діяли компактними бойовими порядками, ведучи, безупинний вогонь із самопалів.

Як пишуть деякі дослідники про запорожців, то там домінував принцип зверхності щодо загальноукраїнських законів. Тобто, принцип: «поруч, але не разом». За цими авторами запорожці відрізняються схильністю орієнтуватися на власні закони Січі, в першу чергу, а вже потім – на все інше.

Як приклад, можна навести поведінку запорожців після нищівного розгрому об'єднаними козацько-татарськими силами Московського війська під Конотопом. Татари навіть не брали в полон московських бранців, оскільки планували дальній стратегічний рейд на Москву. Плани татар рухатися на Москву, були швидко порушено, оскільки московські послы зуміли переконати командну верхівку Війська Запорізького, спрямувати запорожців на Крим, оскільки татарські війська воювали під Конотопом і Крим був незахищеним. Як результат, татарська кіннота була змушена згорнути рейд на Московію і поспішила на захист своїх осель.

Можна зробити висновок, що запорозькі козаки як до речі і інші козаки: реєстрові, компанійські, сердюцькі тощо виглядали зовсім інакше ніж в сучасних кінофільмах і, що багато в цьому такий мілітарно-культурологічний імпульс, у висвітленні їхнього образу надав, із найкращих, патріотичних міркувань. Д.І. Яворницький який увійшов в історію як популяризатор історії козаків яка, можливо, мала певні перебільшення.

Звичайно, основна частина населення Східної Слобожанщини усвідомлювала себе козаками-українцями. Зрозуміло, вони розмовляли українською мовою, мали іншу побутову культуру, яка помітно відрізняла їх від росіян. Тобто історія Слобідської України дуже цікава й багатовимірною. Є така точка зору, що видатний історик Михайло Грушевський, вважав, що ціною заселення Слобідської України було втрачено українську державність у другій половині XVII століття.⁷¹ Тобто, величезний людський ресурс пішов на освоєння цих територій. Дике поле перетворили на квітучий розвинений край. Проте, цей

⁷⁰ Липа К., Руденко О. Військо Богдана Хмельницького. Київ: Наш час. 2010. С. 16.

⁷¹ Зливков В., Лукомська С. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 140 с

людський ресурс був тим компонентом, якого не вистачало для здобуття Україною повної незалежності. Можливо, як зазначав історик Дмитро Дорошенко⁷² в політичному плані Слобожанщина не відіграла великої ролі в загальноукраїнській історії, проте у культурному відношенні її внесок просто неоцінний.

Очевидно, що війна яка розпочалася 24 лютого 2022 року, активізувала глобалізаційні процеси формування національної ідентичності українців, активізувавши при цьому її мілітарну складову. Саме велика війна остаточно перервала дифузію ідентичностей, яка століттями відбувалась на просторах колишньої імперії і перетворила її на кристалізацію, а відтак, і справжню битву ідентичностей. «Саме цивілізаційна прірва між російською та українською ідентичностями обіцяє стати головним – і довготривалим – результатом цієї страшної війни».⁷³

Наведемо цитату із знаменитої статті Михайла Грушевського «Звичайна схема «російської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». Це стаття говорить про те, що: «Общерусской» історії не може бути, як нема «общерусской народності... Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимира Мономаха, Володимира – Моськовського – другої, великоруської».

Кримські міфи

Згідно з тритомником Володимира Білінського «Країна Моксель або Московія»⁷⁴ російська імперія переконувала, що саме російські мужики (із Тамбова і Рязані) починаючи з XVIII століття почали обживати і облаштовувати землі так званої «Новоросії». Хоча в XII-XIII століттях українські чумаки вже вільно себе почували в степах Причорномор'я і Приазов'я. вони не лише їздили по сіль, а одночасно будували там житло, розводили худобу, обробляли землю, вирощували просо.

Як зауважує В. Білінський,⁷⁵ щодо далекого українського буття: «На півночі цієї області (Криму) є багато великих озер, на берегах яких є соляні джерела; як тільки вода їхня потрапляє в озеро, утворюється сіль, тверда як лід; з цих солончаків Батий і Сартак мають великі доходи, тому що з усієї Русі їздять туди по сіль, і з кожного навантаженого воза дають два шматки тканини».⁷⁶

⁷² Дорошенко Д. Нарис історії України : в 2-х томах. Мюнхен. 1966. 574с.

⁷³ Портников В. «Воєнний стан». 2023.

⁷⁴ Білінський В. «Країна Моксель або Московія» : в 2 т. 299с.

⁷⁵ Білінський В. Країна Москаль або Московія: роман-дослідження: у 3-х кн. Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2017. 376с., 320., 320.

⁷⁶ Иоанн де Плано Карпини. Исторія Монголів; Вильгельм де Рубрук. Путишевствие в Восточные страны. Санкт-Петербург, изд. А.С. Суворина, 1911.

По-друге: налагодження за короткий час, після військового розгрому, торгівельних зв'язків із Кримом, свідчить про існування їх і до приходу в Київ військ Батия. Тобто, господарські й торгівельні зв'язки між Руссю та Кримом були тільки відновлені. Бо свідчення про доставку солі з Криму у Велике Київське князівство зустрічається і у стародавніх літописах. Тобто, за В. Білинським «торгівля між Руссю та Кримом мала не епізодичний характер, а постійну основу. Адже Батий і Сартак із цієї торгівлі мали «великі доходи»⁷⁷.

Висновок можна зробити із вищенаведеного тільки один: економічно-торгові зв'язки між Київською Руссю та Кримом почалися раніше 16 сторіччя, як мінімум на 300 років, а в наведені часи просто були відновлені.

Наступний міф – «Донецький».

Донецький міф.

За офіційною версією росіян – Донецький регіон був безлюдною пустошю, а почав заселятися лише з початком добування кам'яного вугілля. До цього – за версією московітів – це суцільне «Дике поле». Хоча ще такий собі А.О. Скальковський, який працював ще в Управлінні Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора графа М.С. Воронцова пише в своїй книзі⁷⁸:

Було п'ять головних кордонів Запоріжжя:

1. Біля Перевалочної (на Дніпрі) з боку Гетьманщини або Росії;
2. Біля Бахмута, або пізніше (з 1730 років) біля фортеці Козловської на лінії від Слобідської землі (де в 1740 році) проживали українці;
3. На річці Кальміус з боку братів козаків донських;
4. Біля Микитиної переправи або на переправному посту на Бузькому лимані напроти фортеці Очаків від Криму і Туреччини;
5. У Гаді з баку польської Речі Посполитої.

Тобто, виписані кордони Донеччини, як території, що належать Війську Запорозькому.

Вже раніше цитований А.О. Скальковський у своїй книзі пише, посилаючись на французького інженера Гійома де Боплана, який служив у польській армії, а пізніше видав «Опис України»⁷⁹, де вказує, що Азов або Азак,

⁷⁷ Білинський В. «Країна Моксель або Московія» : в 2 т. 299 с .

⁷⁸ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994.

⁷⁹ Гійом Левасер де Боллан «Опис України, кількох провінцій Королівства «Польського, що простягаються від кордонів Московії до Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн». ФОП Стебальський». 2017. 168с.

був узятий в 1642 році ...- говорить мовою козацтва запорізького, серед якого він жив і в рядах якого боровся (до речі, під Азовом в тому числі).

В цьому плані дуже цікаво порівняти матеріали французького видання «Народи Росії», яке вийшло в 1861 і на яке посиляється в своїй роботі В. Білінський.

Зокрема проживало:

В Тавриді:

Українців – 200 тисяч осіб;

Росіян – 87 тисяч осіб;

Німців – 27 тисяч осіб.

На Катеринославщині

Українців – 880 тисяч осіб;

Греків - 33 тисяч осіб;

Німців – 20 тисяч осіб;

Росіян – 50 тисяч осіб.

На Харківщині

Українців – 1,5 мільйона осіб;

Росіян – 80 тисяч осіб;

На Херсонщині

Українців – 700 тисяч осіб;

Румунів - 95 тисяч осіб;

Німців – 50 тисяч осіб;

Росіян 94 тисяч осіб.

Значно пізніше, за переписом 1925 року, серед мешканців Кубані було зафіксовано понад 65% українців. На території Кубані, на початку 30-х років 20-го сторіччя, активно діяло понад 950 українських шкіл.

Оскільки визначено проблему володінь запорізьких козаків «територія Запоріжжя, взята в найбільших межах, охоплювала сучасні Дніпропетровську та Запорізьку області, західну частину Миколаївської та Черкаської області».⁸⁰

⁸⁰ Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Харків.: ВД «Школа». 2007. 576 с.

Міф про повну незалежність поселенців від центральної влади.

Виходячи із парадигми, що «відіграючи впродовж віків роль специфічної контактної зони між Заходом і Сходом, українські терени не тільки робилися ареною зіткнення численних протиборчих таборів але, й диктували умови розвитку суспільства і держави, значною мірою структурованих саме для воєнних потреб».⁸¹

Специфіка появи такої волелюбної нації обумовлена тим, що відбувся ефект «плавильного казана», в якому об'єдналися представники різних регіонів і, навіть, - народностей, залишивши як то кажуть «на виході: відчайдушно сміливих людей». Як пишуть з цього приводу К. Липа і О. Руденко «... уже в першій половині XVI ст., за Дніпровськими порогами утворилась вільна спільнота майже класичного зразка, оскільки вона повністю не залежала від офіційної влади, перебуваючи на непідконтрольній державі території і відзначаючись військово-промисловим характером діяльності».⁸²

За словами Н. Яковенко «...саме участь козаків у сутичках з татарами призвела до того, що на чільне місце висувався збройний контекст, зафарбований шляхетним ореолом боротьби за спокій та благо своєї землі».⁸³

Міф про ідеальні природничі кліматичні умови України

Досить часто закордонні автори описують у своїх творах ідеальні умови проживання українців: «У козацькій Україні благоденствують і всі живуть розкошуючи. Вони мають всього вдосталь».⁸⁴

Треба відзначити, що такі описи мали місце але не зважаючи на всю їх привабливість були далеко від ідеальних. Як зауважує Л. Косенко.⁸⁵ Запоріжжя називали водночас «диким полем» й було в багатьох місцях безлюдною пустелею.

Тут були й величезні простори спустошені сараною ... людина ризикувала померти від голоду та спраги під час переходів. Лише деякі місця були багатими на рибу та дичину, а на великих відстанях були розкидані оази з багатою рослинністю, де можна було випасати худобу.

⁸¹ Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр. Наукове видання. Київ: Темпора. 2006. 280с.

⁸² Липа К.А., Руденко О.В. Військо Богдана Хмельницького. Київ : Наш час, 2010, 63с.

⁸³ Яковенко Н. Перші сто років козащини. 1994. *Генеа*. №2. С. 108–119

⁸⁴ Юль Юст. Записки датського посланника при Петре Великом (1709-1711). / пер. Щербакова Ю.Н. Москва: Университетская типография. 1899.

⁸⁵ Косенко Л.О. Козаки: Лицарський ордер України: Факти. Міфи. Коментарі. Харків : ВД «Школа». 2007. 576с.

Не випадково Г. де Боплан, французький інженер, який служив у польському війську і пізніше залишив мемуари⁸⁶ розповідав про головні вади цієї місцевості які полягали в нестачі води і солі.

Взагалі, проживати на відкритих теренах, де влітку буяла спека, а взимку – буревії й морози, де в будь-який момент могли нагрянути вороги й грабіжники, а влада вимагала від проживаючих усі податки хоча, реально, не від чого не була здатна захистити й послужило основою для формування мужньої та безстрашної військової сукупності - козацтва.

Потрібно відзначити природне середовище яке характеризується великими кліматичними контрастами: морозна, сніжна зима і спекотне літо. Якщо взяти до уваги лісостеповий характер місцевості то треба брати до уваги цей природний фактор як важливий чинник, що жорстко стимулював наступальну активність місцевих спільнот відсікаючи всіх кволих та нерішучих.

В цих порубіжних землях, про які йде мова відбувалися два протилежно спрямовані соціальні процеси, які і визначили їх відмінність від інших земель і повною мірою впливали на специфіку формування місцевого життя

Першим із цих процесів « ... бажання і змога значної частини населення життя здобувати свої засоби існування незалежно від державної влади». Як визначає цей автор другий, протилежно-спрямований процес «прагнення державної адміністрації встановити якого ширше панування над усіма сторонами місцевого життя ...».⁸⁷

Міф про продажну українську шляхту.

Традиційною є точка зору про провідну роль у боротьбі за незалежність України саме Запорозької Січі. В цьому разі виникає запитання: «Хто ж організовував і очолював боротьбу українців проти іноземних поневолювачів? Чи дійсно це здійснювали лише козацькі гетьмани чи мова йде про представників інших верств українського соціуму?».

Не випадково запропонована рядом авторів (Н. Яковенко, Н. Старченко та інші) гіпотеза – перетворення давньоруського боярства на народ - шляхту.

В першу чергу – про українську шляхту, яка представляла собою певний правовий, майновий та освітній статус елітарних груп. За словами Н.Яковенко, мова йде про формування єдиного шляхтецького народу.⁸⁸

⁸⁶ Баплан Г. Опис України. Лінія. 1990. 91 с.

⁸⁷ Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України : Факти. Міфи. Коментарі. Харків : ВД «ШКОЛА», 2007. 576с.

⁸⁸ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ : Критика. 2008. 472с.

Як зауважила Наталія Старченко: «Запорожці забезпечили міліарну частину війни середини XVII століття, далі сепарувалися від цього державницького проекту». З її точки зору «Гетьманщина – це спільний шляхетсько-козацький проект в якому шляхетська модель руськості з її опертям на своє право і території».⁸⁹

Як відзначила ця авторка «Для багатьох українців сам факт, що шляхта не була «зрадницькою» і «спольщеною» виникає страшний дискомфорт».⁹⁰

Чомусь всі сприймають як належне, що Б. Хмельницький вів листування латиною, що договір укладений гетьманом Пилипом Орликом та козацькою старшиною Війська Запорізького відомий під назвами «Конституція Пилипа Орлика» та «Бендерська конституція» був викладений латиною та старо-українською мовами.

Що Острозька слов'яно-греко-латинська академія була заснована в 1576 році князем Василем-Костянтином Острозьким. А гроші на розбудову академії надала його племінниця Гальшка Острозька. Серед випускників академії – гетьман Війська Запорізького Петро Конашевич-Сагайдачний, перший ректор Київської братської школи Іов Березецький, Лаврський архімандрит Єлисей Плетецький та багато інший. Можна нагадати і про заснування Києво-Могилянського колегіуму в Києві в 1632 році представником української шляхти Петром Могилою. На слуху й прізвище гетьмана Івана Мазепи, який не тільки керував Лівобережною Україною та Києвом але й довгі роки був радником московського царя Петра I в проведенні внутрішньої та зовнішньої політики Росії наприкінці XVII – початку XVIII він перейшов на бік шведського короля Карла XII, коли зрозумів, що Петро I прагне перетворити Гетьманщину у звичайну губернію Московії, а козацьке військо в регулярні частини Російської армії позбавивши їх усіх козацьких вільностей і свобод.

Особливу увагу привертає яскрава особистість Пилипа Орлика (1672-1742 рр.), який в 1694 році закінчив Києво-Могилянську академію. Цей славний виходець із сім'ї родовитої литовської шляхти чеського походження Орликів володів 10 європейськими мовами: польською, шведською, французькою, болгарською, сербською, італійською, німецькою, грецькою, латиною та давньогрецькою. Він став гетьманом України 5 квітня 1710 року. Йому було 37 років. Тогочасний французький посол Дезайер згадував: «...новий запорізький гетьман Орлик із розумом і освітою. Він гарно тримається і зовсім молодий. Гетьман казав мені, що певний у визволенні України з-під Московії».

В 1710 році Пилип Орлик уклав із старшиною та запорожцями угоду «Договори і постанови» Прав і вольностей Війська Запорізького, документ який

⁸⁹ Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історія про історії. (aurus.ua)

⁹⁰ Старченко Н. Червер, 17 грудня 2020 р. С. 8-39.

пізніше дістав назву «Бендерської конституції», в якому описано поняття «вільного народу козацтва», деталізовано основи вибору до влади та правосуддя, різні соціальні засади.

Практично, він обґрунтовував можливість існування парламентської демократичної республіки на території України.

Петро Конашевич Сагайдачний (близько 1582 – 10 квітня (20 квітня) 1622 р.) – політичний діяч, організатор успішних походів запорозьких козаків проти Кримського ханства, Османської імперії та Московського царства. Випускник Острозької академії. Посприяв відновленню митрополії в Києві (поставив свого однокурсника Йова Борецького митрополитом Київським).

Здійснив успішний похід на Москву, після якого його стали називати «Гетьманом на всією Київською Україною та Гетьманом всього Війська Запорізького». Проте, Річ Посполита не дотримала обіцянки надати свободу православній вірі в Україні – сейм відтермінував рішення цього надболючого питання і Річ Посполита втратила свій шанс оволодіти Москвою.

Як каже історик Володимир Сергійчук (радіо «Свобода»), «...це був геніальний полководець. Саме під його началом козацтво найбільше прославилось у морських походах. Як військовим діячем, полководцем Україна може ним пишатися».

Як стверджує Н. Яковенко висвячення в Києві православних ієрархів 1620 року «проведене під охороною козацької шаблі, висунуло козацтво на роль лицаря національної ідеї».⁹¹ Саме під цими гаслами проливається козацька кров у війні 20-30 – х років XVII століття показуючи нове бачення козацького світогляду.

Що стосується української шляхти, то значну роль «стабільного консерванта звичаїв і традицій виконує польський прошарок, у тон якому підіграє дрібношляхетське середовище».⁹²

Мов перед лицарем на роздоріжжі, перед нею, як каже цей автор, від середини XVII століття стелилося лише два шляхи: направо підеш – козаком станеш, на ліво підеш поляком обернешся...

Як і раніше шляхта постачає кадри для церковної ієрархії і до козацького проводу. Тобто, шляхта перетворюється на такий собі «банк даних», з якого домінуючі групи обирають для себе найбільш відповідний потребі людський елемент. Тобто, яскраві особистості принесли в козацький рух політичну

⁹¹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ : Критика. 2008. С. 298.

⁹² Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ : Критика. 2008. С. 298.

організованість та навички стабільної влади, але це вже відбулося за межами шляхтецького стану, а на ґрунті інтересів козацтва.

Найголовніший висновок який робить автор цього підходу «козацтво-шляхта» на долю боярсько-князівської еліти XIV – початок XVII століття випала зовні малозамітна, але вельми важлива підмурівка яка забезпечила цілісність українства як такого.

Розвинуте почуття власної гідності перейшло від шляхти до козацтва, а з козацького середовища, у ширші низові маси, яких «козак був символом і еталоном вільної людини».⁹³

Можливе постійне військо, на кшталт найманого війська Лівобережної гетьманщини 1669-1726 рр. якщо замінило б слабко керовані козацькі полки змогло підняти на більш високий щабель рівень мілітарної ідентичності українців, але на жаль, часу вже не було. І козаки які прямо входили до складу армії Російської імперії. Україні не вистачило часу на подібні структурні зміни у війську. Що й призвело до втрати Україною власної армії.

Котух О.В.

СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА МЕНТАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Формування української ідентичності складний і довготривалий процес він бере свій початок ще з доби Київської Русі. Кожний період існування української держави відзначився боротьбою за самовизначення та свободу вибору, життєвої позиції. Всі ці події значно вплинули на свідомість українців затримавши процес визначення напрямку подальшого розвитку української ідентичності. За відносно недовгий час державної незалежності українці зіткнулися з безліччю як внутрішніх, так і зовнішніх викликів. Українська ідентичність починається з усвідомлення громадянами себе як окремої нації, яка має власну країну, історію, мову, культуру, спільне бачення майбутнього. Найбільш значущим індикатором цього процесу є високий рівень мілітарної ідентичності українців, загальнонаціональної та української соціокультурної самоідентифікації.⁹⁴

Під час мандрів Україною, у тогочасних мандрівників та дипломатів, не склалось єдиного та цілісного образу українців. Усі вони розділяли фундаментальні основи характеру українців на два типи – селянський та козацький. Характеризуючи образ українців, візитери перебували під впливом багатьох

⁹³ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – Київ : Критика, 2008. С. 299.

⁹⁴ Липа, Ю. Призначення України. Львів : Просвіта, 1992. С. 103

стереотипних уявлень, але могли чітко виокремлювати українців як народ з-поміж інших національностей, які населяли Південь України, у тому числі відрізняли від росіян. При цьому і самі росіяни бачили глибинну і фундаментальну різницю між двома народами, незважаючи на те, що перебували під впливом уже усталеного наприкінці XVIII ст. стереотипу, що український народ походить від російського, так само, як і українська мова – від російської, а землі являють собою стародавній спадок росії.

Відомий вчений Б. Черкес⁹⁵ розглядає формування ідентичності української нації крізь призму конститутивних аспектів національної ідентичності: спільної мови, історичної пам'яті та віросповідання. На основі цього дослідник робить висновок, що цих трьох основоположних факторів недостатньо, аби повністю охопити спектр визначальних чинників, які формують українську національну ідентичність. Д. Калініченко⁹⁶ виділяє два взаємопов'язаних процеси національної ідентичності українців: 1) усвідомлення певною історичною спільнотою себе як окремого цілого зі своєю територією, населенням, історією, культурою, державністю, побутом, звичаями, традиціями, ментальністю та іншими атрибутами національного буття; 2) співвіднесення окремими людьми чи їх групами себе з тією чи іншою національною спільнотою. Тобто, усвідомлення певною спільнотою себе в такому статусі. Цей процес передбачає наявність таких моментів: а) дійсне існування певного національного утворення; б) знання індивідом чи групою людей про існування такого утворення і його специфічні характеристики; в) сама ідентифікація, співвіднесення, порівняння, ототожнення себе з нацією як її елементом.

В процесі формування національної ідентичності задіяні й інші суттєві чинники: державність (рівень її розвитку, форма державного правління, політична культура), мова, традиції, звичаї, символіка, архетипи поведінки, особливості господарювання й побуту, тип ментальності, загальноприйняті моральні норми і приписи, панівна ідеологія, ідеал суспільного розвитку, домінуючі інтереси, геополітичні прагнення та ін.

При розгляді проблеми націєтворення українського суспільства та формування модерної української нації особливої ваги набувають ті, що стосуються з'ясування змісту української національної ідеї, особливостей української ментальності, визначення напрямку національного розвитку. Йдеться про ознаки, які характеризують ідентифікаційну модель українства, побудовану

⁹⁵ Черкес Б. С. Національна ідентичність в архітектурі міста : монографія. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2008. 268 с.

⁹⁶ Калініченко Д. Формування національної ідентичності в контексті патріотичного виховання. <https://plastovabanka.org.ua/dumka/formuvannya-natsionalnoyi-identychnosti-v-konteksti-patriotichnogo-vyhovannya/>

на утвердженні національної свідомості та захисті національних інтересів. Усвідомлення своєї національної ідентичності й реалізація її у різних видах культурно-історичної творчості є необхідною передумовою розвитку української спільноти, успішності українського державотворення. Непростий, а часто й трагічний, поступ України, складні процеси становлення державності та національного буття свідчать про необхідність національної ідентифікації і творення загальнонаціональної моделі ідентичності.

Козацтво.

Появу козацтва як історичного явища та яскравого прикладу прояву мілітарної ідентичності можна віднести щонайменше до часів Київської Русі, володарі якої не завжди мали можливість контролювати бродників-козаків, проте були зацікавлені в їх перебуванні та діяльності в степу. Необхідно наголосити, що козацтво як історичне явище пройшло значний шлях еволюції: між бродниками XI-XII ст. і козацтвом XV-XVI ст. були істотні відмінності, однак те саме стосується і козаків XV-XVI ст. та їхніх спадкоємців в другій половині XVII-XVIII ст.

Українське козацтво надзвичайно цікаве та важливе явище в історії як країни так і світу. Процес формування українського козацтва був доволі складним і пов'язаним із багатьма політичними, культурними, соціальними, економічними, географічними та іншими факторами. Козаки самоусвідомлювали себе особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали воєнне ремесло і належність до військової спільноти.

Лисяк-Рудницький зазначав, що «... українською людиною пограниччя був козак ... У своїй суті козацтво було організацією військової самооборони населення загрожених пограничних земель ... воно теж запозичило багато тактичних засобів і звичаїв від своїх ворогів-татар».⁹⁷

На формування козацтва мали безпосередній вплив найрізноманітніші фактори еволюції українського суспільства. Тому коротко проаналізуємо окремі періоди формування козацтва, враховуючи їхні особливості та специфіку.

Доба козаччини в Україні – легендарний феномен національної історії, боротьби українців за національну самобутність й незалежність. Український народ асоціюється як «козацька нація», уособлюючи всі найвищі звитяги козака. Ідентичність та політична культура козаків відображали багатогранний характер їх життя, світогляд, соціальні та політичні уподобання.

Щодо ідентичності, козацька культура формувалася через власний спосіб життя, військову організацію та соціальну структуру. Вони мали власну систему

⁹⁷ Лисяк-Рудницький І. Україна між Сходом і Заходом. Київ : ПрАТ «Українська прес-група», 2012. 64 с.

цінностей, яка базувалася на військових традиціях, гострому почутті власної гідності, вільності та боротьбі за незалежність.

Проблема походження українських козаків викликала великий інтерес у істориків XIX століття, які висловлювали різні здогадки і гіпотези. Так, С. Оріховський⁹⁸ доводив еллінське походження русинів (українців). Козацькі літописці звернулись до більш простої версії щодо походження козацтва і висловили думку про їх скіфське, сарматське, хазарське, кипчатське походження, тобто до історично і локально близьких народів від яких могли піти перші козацькі угруповання.

Має місце і концепція про походження козацтва як породження характерних обставин життя в Україні XIV-XVIII століть як наслідок масової втечі селян та міщан на незаселені землі степової та пристепової смуги.

Але існують і інші версії про козацькі загони які прослідковуються ще в XII-XIII ст. Є припущення, що в ті часи на цій території перебували кочівні племена які називали «бродниками» або «берладниками» пристосовані до кліматичних і ландшафтних умов свого краю. Вони, ймовірно, займалися мисливством, рибальством, і завжди були готові збройних сутичок. Тому це населення постійно перебувало в напіввоєнному стані й привертало до себе увагу як потенційний союзник київських князів. Разом з половцями «бродники» неодноразово брали участь у походах.

Інколи «бродники» виступають у джерелах під ім'ям «берладників» які на Русі вважалися скупченням «темного люду» - вигнанців із суспільства. Так, коли владими́ро-сузда́льський князь Андрій Боголюбський виганяв з Руської землі залежного від нього Давида Ростиславовича (1173), то мовив при цьому: «А ты пойдѣ в Берладъ, а в Руськой земли не велю ти быти»⁹⁹. Для володарів Русі, Берладь і взагалі нижнє Подунав'я були символом беззаконня і розбійництва.

В. Щербак в своїй книзі «Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV — середина XVII ст.» цитує слова М.Л. Ернста «Вся степь, наполнилась татарскими отрядами, которые, слоняясь, не признавали никакой власти. Безопасное передвижение в степи, как было раньше, сменилось грабежами, нападениями беспризорных отрядов на купеческие караваны. В те времена эти татарские отряды назывались казацкими, которые не подчинялись власти хана, а действовали независимо и только иногда шли к кому-нибудь на службу»¹⁰⁰. Вказує на те, що перебування в степах ставало небезпечним, і населення здебільшого тікало в обжиті райони.

⁹⁸ Маркевич Н. История Малороссии. Москва: 1842-1843. Т. 1-4. С. 177-179.

⁹⁹ Летопись по Ипатскому списку. Санкт-Петербург : 1871. С. 390.

¹⁰⁰ Эрнст Н.Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой. Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. Одесса, 1927. Т.1. С. 21.

Дещо інша картина щодо появи козацтва постала в розвідці М. П. Дашкевича.¹⁰¹ На його думку, татари, поселившись на Поділлі після ординської навали, підпали під вплив місцевої людності, можливо навіть прийняли хрещення і займалися землеробством, тваринництвом та промислами, чому сприяли великі природні багатства. Крім того, автор звернув увагу на устрій сільських громад, очолюваних отаманами, прагнення до общинного життя і самоуправління. Водночас він припускав небезпеку для населення, що існувала від окремих татарських загонів, які здійснювали розбої паралельно з узгодженою даниною на користь хана Золотої Орди. Звідси М. П. Дашкевич зробив висновок, що необхідність для мешканців подільського краю бути завжди готовими до оборони стала причиною виникнення козацтва. «Южнорусские козаки, - писав вчений, - таким образом, по нашему мнению, на первой ступени своего генезиса, если и отличались воинственностью, то она далеко не была у них на первом плане. Они не составляли еще тогда военных дружин, которые собирались впоследствии, не переходили еще в наступление, а ограничивались защитой там, где нападал на них неприятель, было ли то среди домашнего хозяйства, или среди занятий и промыслов, ради которых нужно было выходить за пределы своей земли».¹⁰²

М.С. Грушевський та Д.І. Яворницький у формування козацтва вбачали не тільки масову втечу українського населення від феодального гніту але і безперечні принади для тих хто туди втікав «Українське дозвілля, широка воля і свобода у стосунках, відсутність того всього утиску, матеріального й морального, який давав себе чути ліпше засиджених і захищених місцях «постолиному чоловікові» з боку суспільної ієрархії, і невичерпні багатства природи та свобода в користуванні – тягнули сюди і прив'язували людей до сеї землі, зливої кров'ю й посипаної попилом після татарських наїздів».¹⁰³

Щодо походження терміну «козак», його генези існує чимало версій, більшість яких розглянуто в дослідженнях Д.І. Яворницького¹⁰⁴ та Г.І. Халимоненка¹⁰⁵. У широкому розумінні «козак» — це вільна людина, шукач пригод, бурлака. Водночас цей термін застосовувався для означення

¹⁰¹ Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Київ : Університетська типографія. 1876. 45 с.

¹⁰² Дашкевич Н. П. Болоховская земля и ее значение в русской истории. Київ : Університетська типографія. 1876. 45 с.

¹⁰³ Грушевський М.С. Історія української козащини. Вітчизна. 1989. 196 с.

¹⁰⁴ Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : в 3-х. Київ : Наукова думка. Т.1. 1990.

¹⁰⁵ Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний світ*. Київ : 1993. № 1. С. 108-111.

прикордонника, вправного вершника, найманого воїна, степового розбійника, добичника тощо.

Широкий спектр поглядів на генезу козацтва пояснюється наявністю різноманітних свідчень про його попередників на терені південноукраїнського степу. Існуючі джерела не дають підстав для твердження про пряму спадковість козацтва від войовничої давньоруської людності, яка проживала в цьому регіоні. Водночас недоцільно ігнорувати близькість соціальних і політичних факторів, що сприяли формуванню своєрідного захисного поясу на межі зі степом у різні історичні епохи.

У праці «Література та критика» М. Грабовський пояснює своє зацікавлення козаччиною у розділі «Що означає козаччина?»: «За укріпленою стіною Речі Посполитої, яка захищала всіх від різноманітних шкідливих пригод на східних кордонах Європи, була розташована ціла окрема військова система, велике об'єднання озброєних людей, які живуть у безперервній війні, крізь війну і війною».¹⁰⁶

Образ козака – поєднання в одній особі виробника і воїна, трудової і військової діяльності в феодальному суспільстві закріплювались за різними класами і станами. Невід'ємний труд на вільній землі невідділений від самої суті козацтва і являється однією з його фундаментальних рис.

Козаки вважали себе особисто вільними людьми, спосіб життя яких визначали професійні заняття військовою справою, особливі станові права, свободи, а також громадянські цінності. Військова орієнтація політичної свідомості запорожців охоплювала такі найважливіші моральні цінності, як відвага і бойова звитяга, вояцька честь, гідність, добра слава, дотримання публічно даного слова, жертівність і самовідданість, вірність, спільне благо.

У свою чергу, козаки М. Чайковського утворюють сильне, організоване, войовниче рицарське братерство, об'єднане спільною вірою і воєнним покликанням, цінують свободу, сприйняту максимально, ведуть бунтарське життя, повне розмаху, відзначаються безстрашною доблестю, люблять безперестанний рух, пригоди і небезпеку, зневажаючи спокійну, працювиту і смутну щоденність.¹⁰⁷

Ковальчикова А. писала: «Козак повністю є оригінальним витвором степової культури. ... Він поєднує в собі військовий дух, лицарство поруч з дикістю, примарну вроду, подекуди жорстокість. Однак, завжди зосереджує у собі мальовничу красу, гордість та гідність».¹⁰⁸

¹⁰⁶ Grabowski M. Kilka uwag nad szkołami poezji polskiej. Warszawa. 1979. 77 s.

¹⁰⁷ Czajkowski M. Powieści kozackie. Warszawa. 1972. 274 s.

¹⁰⁸ Kowalczykowa A. Romyntyzm. Nowe spojrzenie. Warszawa. 2008. 284 s.

Система цінностей запорожців охоплювала поняття «козацьке товариство». Його зміст проектувався насамперед на етику і психологічну сферу. Воно означало не лише козацьке побратимство, пов'язане з міжособистісними відносинами названих братів: дружбою, духовною спорідненістю, взаєморозумінням, взаємодопомогою і підтримкою, а й із солідарністю і згуртованістю однодумців, соратників по зброї та боротьбі. Йшлося, власне, насамперед про священні узи братерства воїнів, які шанують Божі заповіді і неписаний закон хліба-солі, а отже перебувають в братерському єднанні, любові та злагоді, зберігають вірність християнській вірі, козацьким звичаям і традиціям співжиття, заснованим на корпоративній солідарності.

Щодо політичної культури, козаки відображали складну систему взаємин із сусідніми державами та власними лідерами. Козацька політика була спрямована на захист своїх територій, а також на зміцнення власної влади та незалежності від інших держав. Однак, ця політична культура була дуже різноманітною в різних козацьких общинах, оскільки існували різні фракції та інтереси, а також змінювалися в різні історичні періоди.

У представників козацької спільноти високий моральний статус посідали цінності, що постають у джерелах під термінами «права», «свободи» і «вольності» (зазвичай вони фігурували в одному мовному звороті («права, свободи і вольності»). Ф. Равіта-Гайворонський підкреслював сильні, анти-соціальні тенденції одиниці: «... кожен робив своє, не турбуючись про інших, а це все об'єднувалось в один спільний голос, повний дикості та свободи».¹⁰⁹ Це була свобода особистості, що поставала як соціально-політична і правова суверенність вільного козака; свобода совісті, яку розглядали як політичне право, що випливало з традиції і належності до віросповідного руського народу; права і свободи, котрі передбачали самовладність, уклад життя воїнів, право на становий козацький суд і на «козацький хліб»; право на своє майно, землеволодіння та вільне розпоряджання козацькими маєтностями, майнові права козацьких вдів.

Д.І. Яворницький писав: «В основі порядків запорізького устрою лежала община, громада, мир, товариство... Зовнішнім виявом цієї общини була рада..., народне віче. На цій раді могли бути присутні всі січові козаки від військової старшини до простолюдинина. Там панувала повна рівність між усіма членами общини, кожен мав право голосу, прийняті рішення ставали обов'язковими для всіх».¹¹⁰

¹⁰⁹ Rawita-Gawroński F., Pan Hetman Mazepa. Powieść historyczna, Warszawa. 1887.

¹¹⁰ Матвеева Н. Традиції запорізької січі та становлення сучасної української демократії. – Режим доступу: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/pidruchnuku/21/9.pdf>

Вироблені в запорозькому середовищі морально-етичні норми, цінності й ідеали відіграли значущу роль в історичному бутті козацького стану XVI–XVII ст., в утвердженні козацької ідентичності України, а також справили кардинальний вплив на інтелектуальне життя українського суспільства Нового часу, ментальність і духовні орієнтації українського народу.

Російське та австро-угорське панування.

Після ліквідації російським царизмом у другій половині XVIII ст. залишків Української козацької держави український народ був позбавлений своєї національної державності: «...як не стало Польського уряду, то панству ще вільготнійше стало, бо тепер їх взяла під свою руку державна та поліцейська власть». Українські землі упали до рук Російської та Австрійської Імперій.¹¹¹

Російська та австро-угорська влади суттєво відрізнялися у своїй політиці щодо українців. Якщо Російська імперія переслідувала будь-які прояви української ідентичності, то в Австро-Угорщині українці мали певну автономію та можливість розвивати свою культуру. В наслідок поділу українських земель відбулось порушення національної єдності українців, які жили в різних державно-правових і цивілізаційних системах. З рештою, це позначилося на мовно-культурних та ментальних особливостях, формуванні національної ідентичності українців.

«В тих землях, що дісталися під Австрію, т. є. в Галичині і в Буковині, Австрія зачала заводити добрі порядки. Цісарева Марія Тереса і єї син цісар Йосиф II дбали о добро своїх підданих і хотіли добути селян з панської неволі».¹¹²

На противагу цьому, на українських землях під пануванням Австро-Угорщини такого переслідування українства державною владою не було, місцеве населення досягло високого рівня національної свідомості. Ініціативу перебрали на себе греко-католицькі священники, які активно поширювали українську літературу, відкривали школи та товариства. На той час духовенство фактично було єдиною освіченою верствою населення. За часів Весни народів в середині XIX століття на цих територіях скасували панщину, і від 1848 року українці отримали досвід першого парламентаризму в роботі загальноімперського парламенту.

Відбуваються зрушення в культурі: скликається собор руських учених у Львові, на якому окреслюють широку програму організації української науки та схвалюють граматику української мови, відкриваються навчальні заклади,

¹¹¹ Становлення української нації. – Режим доступу: <http://readbookz.com/book/201/7659.html>

¹¹² Аркас М. Історія України-Русі. 2-ге вид. Краків: Накладом Ольги Аркасової, 1912. XVI, 424 с.

видаються українські твори. Відносно м'яка політика Австрійської імперії дала змогу поступово відновлювати українську ідентичність та національну ідею.

«Австрійська влада розуміла, що асимілювати українців з німцями неможливо. Натомість на регіональному рівні польська влада в Королівстві Галичини і Лодомерії, румунська в Герцогстві Буковина та угорська в Закарпатті займалися певною політикою асиміляції, оскільки мали вплив на культуру, книгодрукування та освіту».

З боку російської імперії проводилась політика національного, економічного, соціального гноблення українського населення (скасування Магдебурзького права, ліквідація Запорізької Січі, юридичне оформлення кріпосного права). Натомість, підґрунтям для пригнічення як українського народу так і інших – не руських народів стали міфи про «єдину і неподільне Росію» на основі «православ'я», «самодержавства і народності». Така політика «русифікації» мала на меті викоринити пам'ять про історичне минуле, духовну сутність та автентичність українського народу, нав'язували уявлення про культурну меншовартість яке мало деформуючий вплив на ідентичність українців.

«Гірше діялося тим Українцям, що попали під Росію. Там не тільки скасовано гетьманщину і козаччину, але заведено кріпацтво, т. є. неволю селян саме тоді, як цісар Йосиф II зносив се кріпацтво в Галичині. Народ терпів, а коли вже не було сили стерпіти того гнету, то він кидав усе рідне і тікав за Дунай і на Кубань, хоч воно було й далеко. Але по дорозі їм були колишні Запорожські землі, котрі забрало собі панство. Панству тому треба було якось оселювати ті землі, і от воно стало приймати тих втікачів, що світ-за-очі тікали од своїх панів. Приймаючи таких втікачів, Новоросійське панство давало їм притулок у себе, обороняло їх од поліції, котра за те брала добрі хабарі, а бідні втікачі, щоб мати хоч будь-який спокій, робили за те на тих панів і, як не втікали од них ще далі, то робилися їх кріпаками».

Поступово знищувалась самобутність українського народу, його прагнення реалізувати свій духовний та історичний потенціал – показати всьому світу українців, як націю яка не здатна бути господарем на своїй землі, таку собі «етнічну масу».

Малоросійство

Термін «малоросійство», який упродовж століть пройшов конотаційну еволюцію від територіальних, географічних, етнічних, загалом індіферентних до різко негативних, таврувальних смислових значень. Чимало сучасних енциклопедичних, довідкових видань трактують «малоросійство» як умовний термін, суспільно-політичне явище, концепцію, психологічний стан тощо. Більшість із них визначають його як комплекс меншовартості, провінціалізму, визнання

чужої зверхності. Зокрема в «Енциклопедія історії України» відзначається: «Малоросійську ідентичність інколи розглядають як комплекс редукованого патріотизму, як намагання зберегти деякі місцеві особливості ціною демонстрації вірнопідданства Російській імперії. Проте об'єктивно «малоросійство» виявилось ідеологічною, культурною та психологічною перешкодою на шляху формування української національної ідентичності»¹¹³.

Російська імперія, розглядаючи українські землі як свою окраїну, почала культивувати ідею Малоросії і, відповідно, малоросійську ідентичність у мешканців України. Носії малоросійства – це зросійщені українці, національний характер яких сформувався під чужим тиском і впливом. Малоросійство знаходить свій вияв у байдужому, а то й негативному ставленні до українських національно-державницьких традицій та прагнень, а часто й в активній підтримці російської культури і великодержавної політики.

Малоросійство як прояв відносин між колонізаторами та колонізованими пропонує розглядати М. Рябчук: «На жаль, досі так званий комплекс малоросійства розглядався, як правило, в контексті пропаганди, а не науки, в контексті більш-менш проникливої, але незмінно викривальної антиколоніальної публіцистики, а не, скажімо, антропології, соціальної психології чи психоаналізу. Тим часом перед нами типовий, описаний класиками культурної антропології, приклад засвоєння аборигенами колоніальної точки зору на себе як на недонарод із недовомовою, недокультурою, недорелігією і т. д. і т. ін. Це – прийняття фальшивого й самопринизливого уявлення про себе, нав'язаного колонізаторами, – в даному разі уявлення про таку собі «співаючу і танцюючу Малоросію»¹¹⁴, котра коли й мала якесь самобутнє минуле, то майбутнього вже аж ніяк мати не може

Суспільно-політична течія базувалася на уявленні про те, що українці, росіяни та інші народи є органічною частиною єдиного слов'янського народу, що мають рівні національні та соціальні права і можливості. Характерною рисою концепції малоросійства було те, що, з одного боку, вона демонструвала лояльне ставлення частини козацької старшини до царського уряду, а з іншого, помірно відстоювала самобутні «права і вольності» на засадах автономізму. Етимологічно назва походить від поняття «малороси», якими в Російській імперії офіційно називали українців, тобто «менших», «молодших» росів.

Про феномен малоросійства першим заговорив ще Т. Шевченко. Він чи не вперше вжив це слово, за його часів ще зовсім необразливе (у 70–80-х рр. XIX ст.

¹¹³ Енциклопедія історії України : в 3 т. Київ: Вид-во. Наукова думка. 2005. 416 с.

¹¹⁴ Комплекс малоросійства. Мала енциклопедія етнодержавознавства. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України / упор. Юрій Іванович Римаренко та ін. Київ : Генеза, Довіра, 1996. 702 с.

його писали з великої букви: «Малоросіяне»), саме як слово ганьби й погорди. «А на Україну не поїду, цур їй, там сама Малоросія», – писав він в одному з листів. Так Т. Шевченко діагностував і сформулював те, чому згодом Іван Франко дав концентрований вираз у вірші «На ріках вавилонських»: «І хоч душу манить часом волі приваб, Але кров моя – раб! Але мозок мій – раб», «громадянська війна» з цією культурою – війна, сказати б, «України з Малоросією» – стала, по суті, своєрідним українським літературним аналогом Французької революції, ознаменувавши прихід модерної, національної свідомості на зміну давній становій, із супровідною перебудовою цілої ієрархії цінностей...¹¹⁵

С. Петлюра писав: «“Я тоже малоросс!” - Як це стало гидко чути! Такі слова вириваються у бездушних, денаціоналізованих запродавців; вони стали ознакою не тільки повного недбальства до інтересів нації, до інтересів пригнобленого люду, але ознакою ренегатства і злочинства проти того народу, ім’я якого так зневажають і обкидають грязюкою оці вилюдки, коли називають себе “тоже малороссами”»¹¹⁶.

В. Винниченко в романі «Хочу!» з властивою йому художньою експресією так змальовує тип малороса: «Паршивець, просто кажучи, ні те ні се. Він, бачите, собі з походження - українець, з виховання - руський, з переконань - неук у всьому, що торкається рідного народу, по вдачі - боягуз, себелюб і раб. От це - малорос»¹¹⁷

На думку Ю. Макарова¹¹⁸ малоросійство – внутрішній український феномен і нічого поганого не містило. Це лише недалекоглядна і безвідповідальна спроба частини місцевих постперейслівських еліт знайти опору у відстоюванні своєї ідентичності.

Малоросійство формувало, і наразі формує такі риси, як капітулянтство, пристосуванство та угодництво. Наслідком цього є невміння та небажання жорстко й послідовно захищати національні інтереси та нездатність розглядати їх як найвищу політичну й особистісну цінність. Ось уже декілька століть воно є невід’ємним супутником нашого життя.

Етнопсихологічні особливості українців та росіян.

Історик і етнограф М. Костомаров у своїй праці «Дві руські народності», спробував довести історичну самостійність українського народу і показати, що українці і росіяни – це два окремих національних типи, які відрізняються між собою вдачею, світоглядом, віруваннями, національним ідеалом тощо.

¹¹⁵ Малюк Є. Малоросійство. 1959. <https://localhistory.org.ua/texts/chitanka/malorosiistvo-kniga-ievgena-malaniuka-1959-roku/>

¹¹⁶ Рада. 1906. 15 жовтня.

¹¹⁷ Винниченко В. Твори. Вид. 2-ге. Київ; Відень, 1919. Т. 11. Хочу! Роман

¹¹⁸ Макаров. Ю. Геть від себе, Тиждень. 12 жовтня.

Спираючись на стародавні літописи, він стверджує, що українська народність існувала з глибокої давнини, в той час як про життя і долю великоруської народності історичних згадок немає.

1. Менталітет. На думку дослідника Дмитра Чижевського, основними рисами психічного складу українця можна вважати емоціональність і сентиментальність, чутливість і ліричність. Однією зі складових емоціоналізму є своєрідний український гумор, що є виявом «артистизму» української вдачі. Крім цих рис, Д. Чижевський ще виділяє індивідуалізм та прагнення до свободи, неспокій і рухливість. Одним із факторів формування цих рис він називає природу українського степу, який за часів навал кочівників був джерелом постійної загрози і викликав в українців своєрідний «неспокій».

М. Костомаров, який досліджував особливості світогляду українців і росіян, підкреслював вплив природи на формування життєвої позиції й характеру українця. Природа – невід’ємна частина української творчості: «...поезія невіддільна від природи, вона оживляє її, робить її учасницею радості й горя людської душі; трави, дерева, птахи, тварини, небесні світила, ранок і вечір, спека і сніг – все дихає, думає, розуміє разом із людиною».

Серед позитивних називають «адаптивність і самостійність, винахідливість і сприйнятливність до нового, стійкість до нестач і терпіння, душевну теплоту, турботу про близьких. Ще відзначаються наявність сильного потягу до справедливості, праведного осягання життя, служіння високим ідеалам, Батьківщині, почуття обов’язку, безкорисливе подвижництво, здатність до самозречення». Як на слабкі риси російського народу вказують на «роз’єднаність, низьку самодисципліну і нездатність до самоорганізації без підкорення і примусу, правовий нігілізм, патерналізм і підданську культуру, максималізм і хитання від крайності до крайності».¹¹⁹

Простежуючи історію складання менталітету, варто взяти до уваги російську цивілізаційну модель: община і лідер, якому всі мають бути незаперечно відданими. За таких умов формується підданська політична культура, яка в різний спосіб виявлялася в різних модифікаціях у всі часи існування російської держави, хоч би як вона називалася. І хоч як звався її керманіч – «цар-батечко» або «сучасний національний лідер Росії», така політична культура є патріархально-авторитарною. Відповідно до неї суспільство уявляється великою родиною на чолі із «батьком», який краще за всіх все розуміє і знає як діяти.¹²⁰

¹¹⁹ Розов Н.С. Российский менталитет: наиболее конструктивные концепции и их критика. *Мир России*. 2011 №1.

¹²⁰ Галяс И.А. Указ. соч. С. 1–7.

2. Релігійність великоросів звернена на «практичне виконання християнських чеснот, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало»¹²¹ (Костомаров). В росії утворилась нетерпимість до іншої релігії, віри, зневага, вважали себе єдиним обраним народом у вірі. Українська церква впродовж віків дбала передовсім про свою моральну вагу в суспільстві та визнавала авторитет народної думки; в релігійних питаннях українці завжди віддавали перевагу.

В релігійності українця часто поширене відчуття божої всеприсутності, прагнення до внутрішнього спілкування з Богом, міркування про Його волю щодо себе. Варто зазначити, що на ці особливості звертають увагу і інші дослідники, зокрема І. Огієнко¹²². Він зазначає, що навіть за умов знищення самотності і окремішності української церкви, «прислане в Україну чужоземне духовенство, не могло прямо насаджувати свої ідеї та цінності, а, хоча б частково, та все ж прилаштовувалося до соціальних та духовних особливостей і запитів українського люду». На те, що російська православна церква в сучасних умовах все більше набирає функціонального значення на ідеологічному фронті та виконує роль імперієстворюючого чинника, наголошує і Ю. Чорноморець¹²³. На його думку, якщо поведінка українського християнина корелюється в системі координат між законом і звичаєм, то православність росіянина зазвичай виражається в поклонінні ідеї, що веде до фанатичного захисту «свого» і боротьби з чужим.

3. Становище жінки в Україні та росії XIV — XVIII ст.

Українська жінка у колі сім'ї займала порівняно високе і навіть самостійне становище. Той самий Литовський статут, з одного боку, обмежував громадянські права жінки, а з другого - визнавав за нею всі особисті права. Жінка вищих станів мала необмежене право купувати й продавати рухоме й нерухоме майно; вона вступала в юридичні зобов'язання; вела судові позови, нерідко добре знала Статут та інші закони, особисто з'являлася в суд і виступала в залі судових засідань, не поступаючись чоловікам у знанні тонкощів судової казуїстики. Павло Алеппський зауважив велику культурність українського народу: «Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».¹²⁴

¹²¹ Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг : Друкарня К.Г. Редера, б. р. 111 с.

¹²² Огієнко І. Українська церква. В 2-х т. Т. 2. Прага : Вид-во. Юрія Тищенка, 1942. 224 с

¹²³ Чорноморець Ю. Українське та російське православ'я: необхідність «перезавантаження». Релігійно-інформаційна служба України. https://risu.ua/ukrajinske-ta-rosiyske-pravoslav-yaneobhidnist-perezavantazheniya_n52264

¹²⁴ Січинський В Чужинці про Україну. Львів : 1939. 86 с.

Головною чеснотою російської жінки вважалося «духовне відтворення людини» і «благословенне народження та виховання дитини». Найважливішими якостями жінки вважалися: скромність, сором'язливість, смиренність, великодушність, щирість, доброта, жаль, допомога, терпіння, працьовитість, кмітливість, бадьорість і релігійність. Однією з головних завдань – виховання дітей так, щоб вони були прихильними, терплячими, працьовитими і гідно могли продовжувати традиції своєї сім'ї. Зниження соціального статусу жінок і практиці їх самотності, коли жінка повинна була жити в межах сімейного кола і не показуватися без потреби незнайомим людям. Фактична єдина можливість виходити за межі ділянки була у неділю при відвідуванні церкви.

За провини належало бити жінку батою; батіг, призначений для дружини, називався «дурень», при цьому не рекомендувалося бити дружину залізними та дерев'яними предметами. Вважалося, що через побої жінка «очищається», а якщо цього не робити, то вона обов'язково впаде в порок, а ті ж чоловіки, які не били своїх дружин, вважалися слабовільними і самогубством.

«Подобает мужьям поучать жен своих с любовью и благорассудным наказанием. Жены мужей своих спрашивают о всяком благочинии, как душу свою спасти, и Богу, и мужу угодить, и дом свой хорошо строить, и во всем мужу покоряться, а что он накажет, то с любовью и со страхом внимать и творить по сему писанию. А в гости ходит и к себе звать и связываться, с кем муж велит».¹²⁵

Лише за Петра I наприкінці XVIII століття все більш популярним стає образ світської жінки, яка цікавиться літературою та мистецтвом.

4. Народна символіка.

Більшість людей коли чують слово «Україна» уявляють *батьку хату*, як символ добра і надії; *запашний хліб* - символ життя; вишиті сорочки та рушники несуть інформацію про добро, достаток, здоров'я; *калину* яка символізує материнство: кущ — сама мати; цвіт, ягідки — діти; *писанку* - символ Сонця, життя, його безсмертя, любові і краси, весняного відродження, добра, щастя, радості; *віночок* - оберег, адже в ньому є така чаклунська сила, що болі знімає, волосся береже. До віночка впліталось багато різних квітів, кожна квітка щось символізувала; *лелеку* - символ любові до рідної землі тощо. Усе це - наші добрі і давні символи, обереги.

¹²⁵ https://ru.wikipedia.org/wiki/Права_женщин_в_России

Із словом «Росія» одразу йде асоціація з «лаптями», «матрьошками», «самоваром», «бубліками-бараночками», «водкою», «кокошнік», «балалайка» та іншими предметами, які давно стали символами цієї країни. *Кокошник* від слова «кокош» («курка», «квочка») традиційний, святковий жіночий головний убір в Росії; *лапті* - традиційне взуття російських селян, символізували злидні, низьке походження; *голошейка* - найдавніший вид косоворотки (Русская рубашка) - згідно з описами іноземців (наприклад, Джайлса Флетчера), існував звичай носіння двох сорочок - нижньої (срачиці), що не прикрашалася і виготовлялася з легкої тканини, і верхньої (верхниці), що прикрашалася вишивкою; *Російська ізба* - основним елементом російської хати був дах, що символізує небо та зв'язок людини з вищими силами. Дах прикрашали різьбленими ковзанами, які являли собою образи богів і духів, що захищають будинок від бід та нещастя.

Порівнявши символи російської та української держави можна впевнитись у тому, що символічних або функцій оберегу більшість речей не несли на відміну від українських. Також можна додати і те, що росіяни запозичили практично всі свої символи в інших народів світу.

Основними факторами самоідентифікації кожної нації, у тому числі і української є: історія розвитку держави, мова, культурна спадщина, людські цінності, традиції, віросповідання тощо. Наявність позитивного й цілісного ототожнення суспільства та чітко визначена національна ідентичність більшості громадян виступають ключовими факторами успішного розвитку будь-якої держави. Таке твердження вважається справедливим і з огляду на дослідження українського науковця Ю. Калиновського: «Національна ідентичність українського народу має базуватися на історичному, культурному, духовному, ментальному підґрунті. Лише в цьому випадку вона буде сприйнята широкими верствами населення та стане основою втілення державницького проекту».¹²⁶

Україна постійно стикається з втручанням або інформаційним впливом сусідніх країн на процес формування ідентичності нації. Британський політолог Е. Вілсон чітко підмітив визначну особливість ідентифікації українців як нації: «...українську ідентичність іще треба «перебудувати», відокремивши її від інших національних історій, з якими пов'язувалося життя українців протягом сторіч, – російської, радянської, польської, угорської».¹²⁷

¹²⁶ Калиновський Ю.Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 1 (28). С. 98-105.

¹²⁷ Вілсон Е. Українці: несподівана нація. Київ : К. І. С. 2004. 552 с.

МІЛІТАРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЖІНОК І ДІТЕЙ В УКРАЇНІ: ВІД КИЇВСЬКОЇ РУСІ ДО СЬОГОДЕННЯ

Література про війну відтворює досвід переживання цієї трагедії. Вона представляє традиційні категорії протиставлення свого і чужого простору, він не завжди означений і чітко визначений, іноді робиться вибір і пошук «свого» простору. Маскулінність як воїн є центральною для розуміння військових культур. Такі образи чоловічої статі часто представляють історики, науковці, феміністки та кінописьменники, щоб назвати декілька, як усталені, однозначні та несуперечливі. Крім того, таке тлумачення маскулінності як воїна передбачає чітке розмежування між захисниками та захищеними, солдатами та цивільними особами, розпалювачами війни та миролюбцями, а також маскулінністю та жіночністю. Отже, військові дії та війна вважаються місцями, де відтворюється та підтримується гегемонна маскулінність (К. Agostino)¹²⁸.

Підданість ризику або потенційному ризику в поєднанні з фізичною дисципліною, коли чоловічі тіла розглядаються в домінуючих культурних дискурсах як вищі за жіночі тіла для військової справи, справді відрізняє військових від великої кількості цивільної діяльності у створенні та формуванні маскулінності. Військовий персонал добре усвідомлює це, і нерідко вони говорять про «ми і вони», коли мають на увазі своїх цивільних колег. Військова кар'єра дискурсивно позиціонується як така, що вимагає від пересічної людини більше, ніж цивільна кар'єра, але, незважаючи на це, винагороджує людей за їхній внесок і жертви. У зв'язку з війною маскулінність і фемінінність розрізняються як біполярні протилежності, а присутність жінок у сучасних військових прискорила деякі з найгучніших есенціалістських аргументів навколо гендеру. Академічна література також підняла дискусію, і справді деякі фемінізми не звільнені від пропозиції біологічних інтерпретацій статі та війни. У самій армії точиться дискусія проти участі жінок у бойових центрах через так звані жіночі риси, які дискурсивно зображуються як такі, що руйнують або послаблюють бойові можливості. Отже, жіночість несумісна з війною та бойовими діями, оскільки як конструкт «жіночість» не може витримати руйнування та позбавлення, які створює війна. Крім того, згідно з цим сценарієм, маскулінність нібито надмірно стурбована захистом жінок, якщо чоловіки та жінки поділяють ту саму зону бойових дій. Останнім часом збільшення участі

¹²⁸ Agostino K. The making of warriors: Men, identity and military culture. *Journal of Interdisciplinary Gender Studies: JIGS*. 1998, Vol. 3(2). P. 58-75.

жінок у західних військах проблематизує досі винятковий зв'язок між маскулінністю та війною (O. Sasson- Levy)¹²⁹.

Розвиток жіночих студій призводить до появи досліджень особливостей самоідентифікації жінок. Започатковує таку традицію Карен Горні, яка першою не тільки заперечила фройдівську тезу про те, що особистісні відмінності чоловіків та жінок обумовлені анатомічними відмінностями, але й довела наявність потреби жінки у самореалізації. Методологічно такий аналіз базується на використанні соціокультурного підходу у вивченні ідентичності. Основна ідея даного підходу полягає у запереченні класичної тези про те, що ідентичність є феномен, який виникає з діалектичного взаємозв'язку індивіда і суспільства та заклику до аналізу ідентичності з позицій розрізнення індивідуальної, соціальної та культурної компоненти. Культурна компонента визначається як важлива сполучна ланка поміж особистісною та соціальною складовими ідентичності. З одного боку, вона є своєрідним підґрунтям для вироблення загальних характеристик соціальних груп, з іншого, – фундаментом для розвитку особистості та її участі у певних ідентифікаційних практиках.

Важливо усвідомлювати, що свобода самоідентифікації є лише ілюзією, оскільки творення образу «Я» відбувається в умовах обмеженості репертуару «припустимих» тілесних презентацій.

З давніх-давен українців відзначало особливе ставлення до жінок. Як стверджують історики, наші праматері були берегинями родини, роду, племені й усього народу. Виважене і шанобливе ставлення українців до жіноцтва було поширене серед усіх соціальних станів за Київської Русі. Права жіноцтва були вписані до «Руської Правди» – зведення тогочасних законів, проголошене Ярославом Мудрим ще на початку XI століття. Гуманне ставлення до жіноцтва підтверджується в стародавніх літописах, що відрізняє українські традиції від звичаїв сусідніх народів.

Всім відоме слово «дружина», яке зазвичай стосується заміжньої жінки. Але це слово має мілітарне походження. Дружина (первісне значення: «товариство», «спілка», «об'єднання людей») – особисте військо монарха у Східній Європі VIII—XVI ст. Дружини існували у князів Русі, Литви, Московії, Молдавії й Валахії. Формувалися з бояр (шляхти) або найближчого оточення князя. Утворене від загальнослов'янського слова «друг», за значенням близького словам «товариш», «спільник», «споборник». Це свідчить про те, що первісно князь і дружинники були зв'язані дружніми узами, які перепліталися зі взаємними обов'язками.

¹²⁹ Sasson- Levy O. Feminism and military gender practices: Israeli women soldiers in “masculine” roles. *Sociological inquiry*. 2003. Vol. 73(3). P. 440-465.

Такі слова з германських мов, як дав.-англ. *Dryht* («почет», «загін охоронців», «військо»), дав.-ісл. *Drótt* (так само), гот. *Driugan* («нести військову службу», «воювати», «боротися») не пов'язані прямо зі слов'янським «дружина». Вони походять від прагерм. **druhtiz* («почет», «загін охоронців»), спорідненого за походженням зі слов'янським «друг»: від пра-і.є. **d^hrewg^h-* («бути готовим, міцним») < *d^her(ə)-* («держати», «тримати», «підтримувати»).

Дружина має варязьке походження. Варязькі князі прийшли на Русь не самі, а з військовими відділами, з яких створилися їх прибічні дружини. Молодші дружинники служили у війську, а старші призначалися княжими дорадниками та урядовцями. Дружинників називали бояри. З часом етнічний склад княжих дружин ставав розмитим. Крім варягів до них входили представники слов'ян і кочових народів¹³⁰.

Княжа дружина поділялася на старшу і молодшу.

Старша дружина складалася з представників феодальної аристократії і була найближчим оточенням князя, брала участь в обговоренні державних та господарських справ (Боярська рада), очолювала молодшу дружину та Воїв.

Молодша дружина або гридь була ядром збройних сил і складалася з професійних воїнів, охороняла князя, княжий двір і майно, виконувала окремі адміністративно-судові доручення князя. Молодша дружина становила постійне населення сторожових градів-фортець, збудованих на кордонах Русі чи окремих князівств. Тут вона несла військову службу, а у вільний від військових обов'язків час обробляла землю та виконувала різні господарські роботи для своїх потреб.

За службу дружина одержувала від князя землі з правом експлуатації населення, що проживало на них, збирати данину та організовувати власне господарство, у якому застосовувалася праця залежних селян. Частина молодшої дружини, що проживала при князеві, була на його утриманні. Залишками господарських дворів старшої дружини та градів-фортець є давньоруські городища. У 11-12 століттях дружинно-княжі елементи злилися зі земськими боярами в одну боярську аристократію і землевласницьку верству, яка набирала поважного значення у керуванні державою, особливо у Галицько-Волинському князівстві.

¹³⁰ Вакуленко В.Ф. Етнокультурне значення запозичень із грецької і латинської мов (на матеріалі українських народних балад). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*. 2011. № 15. С. 14-24.

Слово «дружина» вживалося і в ширшому значенні: у літописі дружиною інколи називається народне ополчення або все княже військо. Населення верві, що приймало поруку за свого члена, також називалося дружиною¹³¹.

Слово дружина вживають, коли хочуть назвати одружену жінку щодо її чоловіка. Також воно має застаріле й поетичне значення – «одружений чоловік стосовно до своєї жінки», а також це – «група, загін, добровільне об'єднання людей, створене з якою-небудь метою». Хто застав СРСР, той добре пам'ятає «добровільні народні дружини», що мали допомагати міліції у забезпеченні правопорядку. Ну і, звісно ж, княжа дружина – «збройний загін, що становив постійну військову силу князя та брав участь в управлінні князівством».

Слово жінка теж багатозначне. Насамперед воно сигналізує про статеве розмежування («особа жіночої статі; протилежне чоловік»). Також за його допомогою мовці позначають дорослу особу жіночої статі, на відміну від недорослої – маленької дівчинки. Третім своїм значенням це слово виступає синонімом до слова «дружина», коли воно означає «заміжня особа стосовно до свого чоловіка; взагалі заміжня особа жіночої статі». Як на мене, ці синоніми слід розмежовувати стилістично: «дружину» прикрасити офіційним звучанням, а «жінку» – значно вільнішим (адже не кожна жінка, що близько «спілкується» з чоловіком, це його дружина – такий світ).

Щоб набути статусу одруженої особи (дружини або чоловіка), треба одружитися (взяти шлюб) – тобто пройти відповідний (шлюбний) обряд. Словом шлюб – дослідники вважають, що воно запозичене з польської мови (*ślub* «обітниця; шлюб, одруження», яке утворилося від *ślubować* «присягати») – позначають «родинний союз, співжиття чоловіка й жінки за взаємною згодою».

Характерно, що в росіян одружену пару називають «супругами». Колись і в українців були спроби цим словом теж називати подружжя, а в однині – ще й самого чоловіка. А ось що на цю тему можна знайти у Словнику Грінченка (відомо, що в ньому українські слова пояснені російською мовою): *супруга* – «три или четыре пары воловь, комплектъ, необходимый для плуга»; *супруга* – «спряжка воловь двухъ или нѣсколькихъ хозяевъ для того, чтобы набрать комплектъ, необходимый для плуга, – такой плугъ пашеть тогда по очереди каждому изъ хозяевъ»; *супружник* – «участникъ въ супругѣ, одинъ изъ спрягающихъ свои воли для совмѣстнаго паханія».

Походження свого слова *супруг* росіяни пояснюють так: «Происходит от др.-русск. Супругъ «парная упряжка; супруг, супружеская пара, муж и жена»... съпращьница «супруга», др.-русск. Съпращеться «состоит в половой связи». А

¹³¹ Крокун-Баранова А.П. Витоки ідеї військової підготовки жінок в Україні. *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи*. 2022. № 58. С. 41-49.

спільнокореневе слово *сопрЯчь* має два значення: «соединить вместе, связать, совместить что-либо» і (застаріле) «соединить узами брака».

Слово «чоловік», як і слова «дружина/жінка», входять до розмовних фразеологізмів: законна дружина (жінка) – «жінка стосовно до чоловіка, з яким вона перебуває у шлюбі» і законний чоловік – «чоловік стосовно до жінки, з якою він перебуває у шлюбі». Є це слово і в інших фразеологізмах: Божий чоловік (застаріле) – «прочанин, паломник, юродивий»; півтора чоловіка – «мала кількість людей»; стріляний чоловік («те саме, що бувала [в бувальцях] (стріляна, терта) людина») – «особа з життєвим досвідом, яка багато знає і вміє».

У розмовному мовленні чоловіка зрідка можливо називати мужчиною. Водночас для літературних контекстів таке використання небажане¹³².

Отже, наші пращури за людьми, що перебувають у шлюбі, закріпили статеві назви («чоловік/жінка»), хоча також використовували й слово «дружина». З часом (здебільшого в офіційному літературному мовленні) виникла єдність-протиставлення «чоловік – дружина».

Маргіналізація теми жінка і війна у вітчизняній історіографії була спричинена тією обставиною, що цю тему не вважають «своєю» ані військові історики, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру українського суспільства, його побут та повсякденність. Перебуваючи під впливом історіографічних традицій сусідів України, вітчизняні дослідники практично виштовхували за межі суспільного, а отже й за межі історичного, помічене потужним впливом військового чинника повсякденне життя українських жінок XVI – першої половини XVII ст.

Наразі в українському війську служать понад 30 тисяч жінок, майже чверть загальної кількості оборонців країни. А яким був «жіночий сегмент» у воєнній справі сотні або навіть тисячі років тому?

Попри неоднозначне ставлення, від схвалення до беззаперечного обурення, *войовниці* – це не просто берегині зі зброєю в руках, це – потужний архетип, відомий з найдавнішої історії людства.

У пантеоні слов'янських богів є *войовнича* богиня Перуниця, *покровителька* грому і блискавки, *помічниця* Перуна. Мабуть вона і була першим втіленням жінки-воїна для праукраїнців. Завдяки грекам збереглися перекази про плем'я амазонок, які жили на території нинішньої Донецької, Луганської областей, а також у Криму. Цим *войовничим* паннам і в голову не приходило, що пройдуть століття, і роль жінки затиснуть в рамки «діти, кухня, церква», – вони або полювали, або воювали.

¹³² Куш О. П. Українська ідентичність у контексті національної ідеї. *Інформація та соціум*. 2024. С. 144-147

У давнину все було просто: тільки-но жінка не обтяжена турботою про маленьких дітей – вона бере каміння чи палицю і поряд зі своїми кошлатими чоловіками дає відсіч ворогові, або навпаки – бере участь у захопленні життєвих ресурсів та території. Інший час жінки майже безальтернативно забезпечували «тил». Проте стрімкий розвиток суспільства вніс у цю картину неоднозначність. Особливо це помітно в кочових народів, таких як сармати, де сила подекуди поступилася спеціальним навичкам – наприклад, умінню вправлятися з конем. У згаданих іраномовних сарматів, які мешкали на наших теренах 2-3 тисячі років тому, жінок-воїнів можна було зустріти досить часто, вони мали високий соціальний статус¹³³.

Давні кочовниці брали участь у полюванні та війнах нарівні з чоловіками. Цікавий факт від Псевдо-Гіппократа: задля ефективнішого метання списів та стрільби з луку жінки кочовиків нерідко видаляли собі праву грудь, пояснюючи це перенаправленням життєвої сили в праву руку. Це може бути легендою, але набагато авторитетніший Геродот розповідає про традиції, відповідно до якої сарматська дівчина могла вийти заміж лише убивши ворога.

Войовничі степові племена шокували ситих хліборобів, в яких жінки «знали своє місце», але в такі історії цілком можна повірити. Відомі міфи про амазонок відображали становище жінок серед скіфських племен. На ілюстрації — картина Вільгельма фон Каульбаха «Битва при Саламіні» (1868): карійська правителька Артемісія, яка після смерті чоловіка в V столітті до н. е. взяла на себе управління розташованим на узбережжі Середземного моря Галікарнасом, зображена зліва в білому одязі, в одній руці у неї лук, іншою вона дістає з сагайдака стрілу.

На території України перша звітка про жінок-амазонок зустрічається у «Повісті минулих літ»: «Амазонки ж не мають чоловіків, але... раз на рік, ближче до весняних днів, виходять зі своєї землі й поєднуються з навколишніми чоловіками, вважаючи той час нібито якимось торжеством і великим святом. Коли ж зачнуть від них у чреві, - знову розбіжаться з тих місць. Коли ж прийде час народжувати і якщо народиться хлопчик, то вбивають його, якщо ж дівчинка, вигодовують її та належно виховують»¹³⁴.

Цікавою є назва «Діва-воїтелька». Діва-воїтелька, жінка-воїн – архетипічний образ, вигадана персонажка, що має королівську кров і володіє сильним характером; займається типово «чоловічою» справою, зазвичай війною (хоча

¹³³ Скубченко С. Хрещення Русі-джерело України як нації. *Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія*. 2009. № 2. С. 84-89.

¹³⁴ Мікула О. До питання про існування амазонок на території України (на основі розвідки Олени Пчілки Українские колядки). *Наукові записки [Національного університету Острозька академія]. Сер.: Культурологія*. 2011. № 7. С. 431-437.

подекуди й ремеслом). За середньовічною літературною традицією діва-воїтелька після втрати незайманості втрачала й бойову силу, перетворюючись на звичайну жінку. Тим не менш, умова дотримання цнотливості не обов'язково зустрічається в фольклорі. Так само не є обов'язковою належність до королівського роду, хоча в класичних прикладах виконуються обидві ці вимоги. У давніх легендах зустрічається мотив сватання до діви-воїтельки, яка погоджується на шлюб лише за умови, що майбутній чоловік переможе її в суто «чоловічих» бойових мистецтвах – при тому виявляючись настільки сильною, що наречений здатен перемогти її лише хитрістю¹³⁵.

Якщо говорити про Київську Русь, то тут можна відзначити десяток жінок зі сформованою мілітарною ідентичністю. Найвідоміша – Княгиня Ольга. У 967 році, коли київський князь Святослав разом із військом перебував у Болгарії, столицю Русі обложили полчища печенігів. Тоді стара княгиня Ольга очолила оборону міста, зумівши не тільки послати посланця до сина за допомогою, але і переконати ворогів, що Святослав вже близько, змусивши їх відступити. Після придушення древлян княгиня Ольга близько 20 років правила без всяких воєн. Це рекорд не тільки для жінки, але і для будь-якого давньоруського правителя. Княгиня Ольга була визнана святою рівноапостольною в 1547р. Такої честі удостоєні лише п'ять жінок, серед яких – Марія Магдалина. Святу Ольгу вважають покровителькою вдів і навернених християн.

Анна Ярославна, Анна Київська (бл.1024-після 1075) – середня дочка Великого князя Київського Ярослава I Мудрого та дочки короля Шотландії і Швеції Інгігерди (Ірини), онука по матері Улофа III Шетконунга, друга дружина французького короля Генріха I Капета, королева Франції, мати майбутнього короля Філіпа I. В історії цієї країни вона лишилася, як прабабця майже 30 французьких королів. Книжка Наталії Крутенко «Анна Ярославна» - перше ґрунтовне дослідження життя Анни. Книжка проілюстрована творами образотворчого мистецтва, серед яких чимало раритетних, зокрема мініатюра з «Великих Французьких Хронік» із зображенням Анни Ярославни у колі сім'ї, 1460 року. Подано авторську атрибуцію графічних портретів королеви досі не відомого авторства європейських митців XVII-XIX ст.

Євпраксія Мстиславівна (Зоя, Добродія; 1108-1172) – дочка київського великого князя Мстислава Володимировича, онука Володимира Мономаха. З молодих років вивчила народну медицину, лікувала хворих (звідси ім'я «Добродія»). У православних свята Євпраксія відома зціленням глухонімих, сліпих, тяжкопораних. У ранньому віці вона вивчала народну медицину,

¹³⁵ Ключко Л. С. Вбрання скіфських амазонок. *Археологія і давня історія України*. 2010. № 4. С. 69-78.

збирала цілющі трави, готувала настої та лікувала ними хворих. Княжна була доброю і чуйною. З однаковим старанням та успіхом Євпраксія Мстиславівна лікувала і знатних людей, і простих селян з навколишніх сіл, і хворих з усього Києва. За це народ полюбив Мстиславну і прозвав її почесним іменем Добродією. Завдяки своїй власній медичній практиці та дослідженням інших медичних фахівців того періоду, Євпраксія написала науковий трактат «Алімма» (Мазі) у 30-х роках XII століття. Цей трактат був написаний грецькою мовою і отримав велику популярність в середньовіччі. Це була перша відома авторська медична праця, створена жінкою із Київської Русі. На сьогоднішній день оригінал «Алімми» зберігається в бібліотеці Лоренцо Медичі у Флоренції.

Єфросинія Мстиславна (бл. 1130-1175) – королева Угорщини, давньоруська князівна, дочка великого князя київського Мстислава Володимировича Мономаха, внучка великого князя київського Володимира Мономаха. Дружина угорського короля Гези II з династії Арпадів. Була противницею політики зближення із Візантією і на цьому ґрунті опинилася у конфлікті із власним сином Белою III, котрий ув'язнив її спочатку у фортеці Браничево, а пізніше змусив стати черницею у монастирі іоаннітів в Єрусалимі.

За часів Київської Русі в літописах і билинах згадуються жінки-воїни племені полян, – поляниці. Василь Немирович-Данченко у своїх дослідженнях згадував про те, що «первісні слов'янки несподівано лякали ворогів під час бою, несамовито, з мечами в руках вриваючись між вояків». Так, дружина сотника Ставра Годиновича Катерина перемагала кращих богатирів княжої дружини, а самого ж князя Володимира вона перевершувала у стрільбі з лука і грі в шахи. За даними греків у 971 році після битви з Візантією серед убитих русичів знаходили жінок у чоловічому одязі.

Закономірно, що обожнюваний дохристиянський образ жінки-берегині з часом поширився і на культовий образ християнської Богоматері, захисниці січового козацтва. Описуючи життеустрій «війська Низового», шляхтич Свентослав Оржельський близько 1578 року в авторських хроніках «Справи безкоролів'я по смерті безсумнівній Сигізмунда Августа» писав про козаків, які *«гніздяться з дружинами і дітьми на островах, котрими Бористен буяє»*. Військовий чинник формував побут цих людей, а побут, своєю чергою, формував психологію та поведінкові стереотипи більшості пересічних людей дніпровського Низу. У небезпечному степу жінка мусила бути не лише турботливою матір'ю та підприємливою господинею, а й набувати рис безстрашного воїна, здатного виступити в похід, захистити себе, своїх дітей і маєтність від різних нападників.

Особливі умови життя на «прикордонних» землях сприяли виробленню у степового жіноцтва таких рис характеру, які забезпечували б їм можливість виживати в умовах постійної небезпеки. Активність «прикордонних», здатних до жахливих випробувань жінок, очевидно, була для сучасників звичайним явищем. За своїм архетипом ці жінки були в одному ряду з міфічними амазонками, чия країна, начебто, розташовувалась навколо озера Меотида (Азовське море), поблизу річки Бористена (Дніпра): вправні войовниці, впливові політикині і мисливиці в уявленні іноземних мандрівників наділялися надзвичайною силою. Вони успішно полювали на диких тварин, очолювали армії та повстанські загони, організовували оборону фортець і замків, звільняли з полону бранців, а також здійснювали інші «нежіночі» вчинки.

В екстремальних умовах прикордоння життя Дикого поля з'явився абсолютно особливий тип жінки – козачки, розумної і сильної. Номінально сім'єю керував найстарший чоловік у домі, але так як не всі козаки доживали до старості, а ті хто доживав часто були немічними, і підтримували сім'ю лише мудрими порадами, роботу по господарству організовували бабусі, матері і дружини козаків. Розподіляли обв'язки, наймали працівників і керували ними. Козачки займалися торгівлею, щоб частину домашньої продукції перетворити на гроші і придбати необхідне. Подібної самостійності російські селянки не знали.

При нападі ворогів козачка ніколи не ховалася. Якщо чоловіки були вдома, жінки ховали дітей, худобу і виступали «допоміжною силою»: заряджали рушниці, допомагали гасити вогонь, перев'язували поранених. Якщо козаки були в поході, жінка знімала зі стіни шаблю чи рушницю і билася на смерть, захищаючи своє селище і дітей. Відомо, що в обороні Азова в 1641 році брали участь 800 козачок. Ринки Криму були переповнені невільницями, але з козачих поселень татари гнали дітей і зовсім юних дівчат. Козачки в полон не здавалися і боролися до кінця. Хоча козачка не брала участь у колах, не мала голосу на козацьких радах, її інтереси представляли батько, чоловік, брат. Самотня жінка могла вибрати собі будь-якого заступника з козаків. А вдова чи сирота перебувала під особистим захистом отамана і ради старійшин. Розмовляючи з жінкою на колі, козак зобов'язаний був устати, а якщо вона літніх років – зняти шапку¹³⁶.

Але саме на жіночих плечах лежало виховання дітей. Жінка-мати, дружина споконвіку була символом найвищого найсвітлішого, символом землі, домівки. Чи то вирушав син у дорогу, чи то козак у військовий похід, чи перед відходом в інші світи – найперше просили благословення та прощення у матері. Можливо,

¹³⁶ Крикуненко С. В. Жінки в історії Козацької України. *Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих вчених «Перші кроки в науку»*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 67.

саме тоді сакральне материнське начало стало духовною основою для розвитку української духовності й ідеалу справедливості. Всеохоплююча і справедлива материнська любов, коли всі діти однаково рідні, стала основою для зародження ідеї суспільної справедливості.

Звичай, який забороняв жінкам з'являтися на Січі та популяризація безшлюбності серед запорожців, на думку історика В.М. Піщанської, не усували жінки від творення культурних цінностей, впливу на формування духовної культури українського козацтва. Жінки щодня творили її своєю працею, пісню, любов'ю, віддаючи свої сили, творчий потенціал, знання й уміння. Жіноче начало розвивало такі ознаки духовної краси української культури: доброту, милосердя, щедрість, вірність, працелюбність, дотепність, веселість, співучість – найбільші цінності життя¹³⁷.

Жінку, незалежно від її статусу в сім'ї, захищали першою, тому що вона була хранителькою козацького роду. Заборона появи жінки на Січі та безшлюбний спосіб життя серед запорожців були викликані не зневагою жіночої статі, а повагою до жінки, відповідальністю козака за чоловічі обов'язки перед дівчиною, дружиною, матір'ю. Вважалося, що сильні духом чоловіки ніколи не образять жінку, не виявлять зневаги до неї.

Дослідник козаччини Д.І. Яворницький зазначав, що до найтяжчих злочинів запорожці зараховували зв'язок із жінкою і содомський гріх, але й *«кривду, заподіяну жінці, коли козак знеславить жінку як не належить»*, бо такий злочин *«до знеславлення усього війська Запорозького служить»*. За свідченням джерел, козацький кошовий Іван Сірко досить суворо дотримувався цієї традиції – навіть за кривду, заподіяну кимось із запорожців полоненій туркені, черкесці чи татарці, він засуджував винного до страти.

У праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» М. Костомаров, протиставляючи ліберальним традиціям українців у ставленні до жінки домостроївські порядки Московії, наголосив, що великоруська жінка була «невільницею», тоді як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, часом ходили з ними в походи і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою». Сенс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних праць названих вище істориків, полягав у тому, аби обґрунтувати відмінності між українцями і росіянами, показати розбіжності їхніх історичних першопочатків.

Хоча Запорозька Січ і була неприступною для жінок, проте українка, як мало яка жінка в Європі, була пов'язана з військом і військовими обов'язками.

¹³⁷ Піщанська В. М. Жінка в культурі українського козацтва. *Культура України*. 2014. № 45. С. 47-53.

Особливості нестабільного життя в українських землях біля татарських кордонів зумовлювали необхідність озброюватись, войовничу вдачу та своєрідне світосприйняття. За таких умов жінки переймалися тими ж інтересами, що і їхні чоловіки чи брати. У місцевості, повній небезпек, жінці часто доводилося ставати на захист родинного вогнища, оборону домашнього майна. Життя на прикордонні привчало жінок до витривалості, самостійності, сміливості, вміння постояти за себе і свою родину зі зброєю в руках.

За часів визвольної війни українського народу жінки разом з чоловіками боролися проти польської шляхти: ходили в походи. У загоні селян Сулимова брали участь вдова Ганна Собчиха і Храплиха – вдова з сином. Під час оборони Буш дружина сотника Михайла Завісного діяла як справжній камікадзе. Щоб не здатися ворогам, підпалила пороховий склад і підірвала себе з сотнями ворогів в обложеної фортеці. Відрізнялися войовничістю і представниці древніх родів української шляхти. Відомості про це знаходимо про це середньовічних судових книгах скарг Київщини та Волині в XVI–XVII століттях. Шляхтянки замість того, щоб вишивати і влаштовувати прийоми, придумували собі інші «забави». Вони збирали загони від 100 до 1500 чоловік і воювали зі своїми сусідами за землю чи майно, брали участь у різних грабунках і набігах на володіння міщан-поселенців та орендарів прикордонних територій. Потрібно відзначити, що норовливі шляхтянки не виконували судових рішень і наказів навіть польських королів. При цьому заявивши, що у разі нападу на їх володіння вони «будуть захищатися, поки не впадуть».

Жінки тих часів не могли бути присутніми на зборах, не мали права голосу (їхнім «голосом» виступав батько, старший брат, отаман або хрещений батько), але вони користувалися великою пошаною. Глава сімейства не так часто з'являвся вдома, більшу частину життя він проводив на війні, на військовій службі або на кордоні. За його відсутності головою залишалася жінка. Вона відповідала за всю сім'ю, оберігала, виховувала, годувала дітей і старих членів родини¹³⁸.

Шанобливе ставлення до жінки, матері чи дружини, характерне для того-часного епістолярного стилю та для юридичних документів тих часів. У листі, написанному полковником І.Новицьким, зустрічається досить поширене в ті часи звертання до дружини: «Миланія, моя мила пані, малжонка моя». А лист кошового отамана Івана Малашевича до дружини полоцького воєводи Софії Денгоф починався такими словами: «Ясневельможная месці п(а)ні воєводина полоцкая і гетьманова полжна литовська, нам велце м(и)л(о)сцівая п(а)ні і

¹³⁸ Самчук Р. В. Постмодерна ідентичність: гендерний вимір. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. № 9-10. С. 52-64.

в(е)л(и)ко добродійко!» Записи, що заносилися до актових книг в XV – першій половині XVII століття, часто супроводжувалися словами «малжонці, моїй, милій пані».

Українських жінок забирали в полон не менше, ніж чоловіків, становище їх не було легшим, доля ж – трагічніша. Невільниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках феодалів, а наймолодші і найкрасивіші з них потрапляли до гаремів. Спираючись на широке коло джерел (переважно з приватних архівних зібрань Волині і Поділля), Й. Ролле зробив досить вдалу спробу виокремити широкий спектр проблем передбачених темою «жінка і війна», зокрема спроможність/неспроможність жінки приймати участь у військових діях, керувати діями військових підрозділів, очолювати приватні військові загони, організовувати «наїзди» та оборону «дворців», «замків» і «замочків». Більше того, він зумів, (використавши при цьому белетристичну форму викладу) виокремити ще й коло проблем пов'язаних із вмінням/невмінням жінки-шляхтянки вибудовувати, в умовах воєнного стану, особливу модель поведінки і стосунків із своїм найближчим оточенням, - чоловіком, членами родини, служилими боярами, очільниками військових загонів, королівськими посадовцями та судовими виконавцями. В другій половині XIX ст. до розробки теми політичної кар'єри елітних жінок, їхніх впливів на перебіг політичного життя долучилися українські історики В. Іконников, М. Костомаров, О. Лазаревський. та Д. Мордовець. В 1860-1870-і рр. інтелігенція Російської імперії взялася інтенсивно обговорювати проблеми жіночої емансипації і знання з «жіночої історії» виявились гостро затребуваними. У дослідників були як власні пріоритети щодо постатей історичних жінок, наближених до влади, так і своє бачення місця жінки в житті суспільства. Увага була прикута, насамперед, до життєписів найбільш відомих жінок які в різні часи перебували на престолох.

Питання місця і ролі жінки в духовній культурі українського народу XVI – першої половини XVII ст. тісно пов'язане зі становищем української православної церкви та з релігійним рухом, що розгорнувся на українських землях у зазначений період, коли вони були включені до складу Польської держави і приведені, за висловом М. Грушевського, в тісний зв'язок з її політичним і культурним життям.

На всіх Січах церква імені Богородиці вважалася головною, а храмовим святом на Запорозжжі було свято Покрови Пресвятої Богородиці. Козаки носили на грудях хрестики з її зображенням, а значна частина церков і каплиць, зведених на землях запорозьких вольностей, присвячувалась Богоматері. Ікони Божої Матері вважалися серед козаків найшанованішими. У вигляді «козацьких Покров» спонтанно в іконописі козацької доби виникає так звана «захисна тема», провідною в якій був образ жінки під сигнатурою Пресвятої Діви Марії.

Починаючи з Запорозжя, по всій Україні виникають церкви на честь Покрови Богородиці, яка стає символом і покровителькою козацького війська. Як зазначає сучасний релігієзнавець Д. Степовик, до кінця XVII ст. «вся Україна вкрилася мережею Покровських соборів і церков, і кожна мала свою храмову козацьку ікону Покрови». У козацькому іконописі доби бароко Богородична традиція була надзвичайно поширеною, багатогранний образ Діви Марії трактує не просто як ідеальну, сповнену покорі та любові матір і жінку, а як «Матір Бога нашого»¹³⁹.

Починаючи з кінця XVII – початку XVIII ст., в Україні набуває дедалі більшого значення культ Святої Варвари, чому сприяло поширення численних гравюр і списків ікон та її шанування як захисниці від чуми під час епідемій.

Глибока релігійність – характерна ознака культури запорозьких козаків – «пояснюється самим складом життя їх: ніщо так, кажуть, не розвиває в людині релігійного почуття, як постійна війна». Світоглядну релігійність козацтва історики обґрунтовують не лише войовничістю часу, а й тим, що основою козацької релігійної віри є жіноче начало. Д. Чижевський зазначає: «...українська релігійність – жіноча, релігійність колективної біологічної теплоти, яка переживається як теплота містична. Така релігійність відмовляється від чоловічого, активного духовного шляху. Це не стільки релігія Христа, скільки релігія Богородиці, релігія матері землі».

Отже, історичний досвід і українська традиція посприяли тому, що сучасна українка часто перебирає на себе обов'язки глави родини, публічно активна, домінує в гуманітарних галузях суспільства (освіті, медицині, культурі тощо). А високу культуру, шанобливе ставлення до жінки в сучасному суспільстві вирізняють як знання українських традицій, так і толерантність до інших, моральна зрілість.

Дитина на війні зустрічається із ситуаціями, які незрозумілі їй у звичайному житті за умови перебування в родині, на війні захист батьків не завжди спрацьовує. На сьогодні майже мільйон українських дітей позбавлені дитинства. У свої незначні роки вони отримали тяжкий досвід війни та її нещадних проявів: обстрілів, поранень, смертей, розрухи та занепаду... Вони знають такі слова, як «бомбосховище», «зеніторакетний комплекс», «броньова машина піхоти», «протитанковий ракетний комплекс», «режим тиші» тощо. Діти, які з недитячим професіоналізмом можуть розрізнити калібр снаряду та напрямок його польоту лише за звуком. Ці діти мають посттравматичний

¹³⁹ Степовик Д.В. Ікони в іконостасі і настінне церковне малярство: спільне і відмінне. *Труди Київської духовної академії*. 2015. № 15. С. 470-487.

синдром і усвідомлення війни асоціюється із розумінням таких речей: - голод (перебої із доставкою продуктів є звичним для окупованих територій); - виснаження (може бути як фізичним, так і психічним, коли доводиться перебувати в екстремальних умовах); - відсутність відчуття безпеки (дітей оточує постійне відчуття страху, адже обстріл може розпочатись будь-коли); - відлюдність, мовчання (люди, які пережили обстріли, часто констатують, що після пережитого вони мовчали кілька годин).

На думку більшості сучасних дослідників, російсько-українська війна у ХХІ столітті є екзистенційною та у повній мірі генетичною, тож, без сумніву, вона навіть із закінченням бойових дій і надалі триватиме на вагомих понятійних рівнях та віддзеркалюватиме у творчості митців екзистенційну проблематику. Цей супротив «не стільки мілітарний, скільки ідеологічний, культурний, мовний, базово-національний». Воєнна творчість українців постала гучною відповіддю на тригери минулого, які історично пов'язані з тоталітарною політикою державо-агресора по відношенню до України. Український екзистенціалізм із початком повномасштабного вторгнення виходить за межі літературоцентризму й охоплює усі мистецькі жанри. Екзистенційна проблематика актуалізується в інформаційному та соціальному просторі, знаходить вираження у різноманітних мистецьких формах культури ХХІ століття – графічному дизайні, ілюстраціях, коміксах, вуличному мистецтву графіті, мемах, муралах. Воєнна рефлексія проникає у традиційні та консервативні мистецькі напрями, якими є іконопис, фотомистецтво, фольклорні традиції, створюються нові сценарії колядок, з'являються нові герої у Різдвяних шопках тощо. Війна збагачує мистецтво, а творчість набуває терапевтичного ефекту й водночас слугує висловленням екзистенційного бунту проти існування росії як держави-агресора, проти абсурдності війни.

Стосовно жінок і дітей ключовим аспектом їх мілітарної ідентичності стають біженство, вдовство та сирітство.

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняття «дім» трактується як «Будівля, призначена для житла або для розміщення різних установ; будинок. Приміщення, в якому живуть люди; житло. Приміщення, люди, що в ньому живуть, та їх господарство. А також на позначення «сім'ї або людей, що живуть в одному приміщенні». Аналогічне визначення топоніму подане і в Словнику української мови (УЛЕ) [Словник української мови]. Натомість у виданні «Українська міфологія» архетип Дому (оселі, помешкання, хати) розглядається, передовсім, через призму міфологічно-релігійного світогляду народу: «Хата – матеріальне і духовне осердя сім'ї, родинне вогнище, місце перебування душ предків – охоронців від темних сил. Хата була малим

відтворенням космосу»¹⁴⁰. Схоже пояснення локусу Дому пропонує і літературознавець С. Андрусів. За нею, «ідея Дому – одна з домінантних в українському Космосі – Дому як культури, що завше органічно вписується у природу... Дому як фізичного і духовного Житла, що захищає людину/родину від хаосу небуття»¹⁴¹. Дім також здатний викликати й множити спогади героя, приміром, про колишній сімейний затишок: «Новорічної ночі вони – ще всією родиною – сиділи у великій кімнаті, до безкінечності перемикаючи канали слухав, як мама торохкотить посудом на кухні, як старий виходить надвір, щось забрати з подвір'я, як потому повертається, і свіжий дух синього нічного перетікає помешканням, торкається шкіри ...» [С. Жадан «Інтернат», с. 285–286]. Протилежним до архетипу Дому-будинку як власного захищеного простору (Дому-фортеці) в романі С. Жадана виступає казенний Дім, інтернат, бюджетна державна установа, тимчасовий притулок для дітей. Його вихованці позбавлені батьківської опіки й тепла, вони назавжди сироти при живих батьках і заручники свого виховання. Оце несправжнє сирітство й трактування державного закладу як начебто Дому в романі підкреслюються образами несправжніх дорослих, нафарбованих, ніби клоуни, дітей: «І погляди такі у всіх (дівчаток) важкі. І тіні під очима такі чорні, глибокі. І Паша спершу не розуміє, у чому річ, аж раптом до нього доходить: вони, всі троє, нафарбовані. Густо, виклично, як тут фарбуються дорослі жінки їхні батьки, що кинули їх тут, мов кроликів у зачинених клітках: живіть, скільки зможете. І як зможете І все це має такий дивний вигляд тут, у цьому підвальному коридорі: Паша з його мертвими пальцями, малий, що зачинився від цілого світу в бомбосховищі, ці ось дівчатка з неприродним, якимось клоунським гримом, що стоять і починають нити. Мовби юні клоуни прийшли до старого клоуна скаржитися на труднощі професії. А старий клоун сам готовий розплакатися і не плаче лише тому, що йому соромно плакати перед розмальованими дітьми...» [с. 147]. Ще одним тимчасовим і вимушеним Домом прихистком є в романі і образ переповненого вокзалу: «...насправді забитий народом, що вони там сидять усередині, мов у церкві в обложеному місті, думають, що там їх не дістануть, дивляться крізь вікна на світ, який безупинно звужується...» [с. 61]. Залізничний вокзал, будівля якого яскраво ілюструє травматичність та невизначеність подій, що розгортаються на цій території. «Вокзал фарбований у жовте, але під дощем фарба стала темною, важкою. Державні прапори з колон завбачливо зняли: розуміють, що армія місто залишає, краще не нервувати тих, хто сюди зайде

¹⁴⁰ Лях Т. Архетип дому в новелістиці Марка Черемши. *Acta Hungarica*. 2007. № 18. С. 256-262.

¹⁴¹ Андрусів У. Концепт ДІМ в американській, французькій, польській та українській лінгвокультурах (на матеріалі асоціативного експерименту). In URL: http://www.ukrainistik-konferenz.slavistik.lmu.de/wp-content/uploads/dopovid_andrusiv.pdf

слідом. При колонах кошики для сміття, переповнені яскравими обгортками та пластиком. Згори, на порожніх пляшках з-під коли, зависло кілька закривавлених бинтів. Кров теж яскрава» [с. 60]. Це тимчасовий прихисток жінок та дітей, які прагнуть втекти від небезпеки...

На війні народжується якась нова сакральна естетика українського майбутнього – спільного для усіх нас, доволі різних, об'єднаного подвигом тих, хто сьогодні тут жертвує своїм життям не за ту чи іншу ідеологічну бутафорію, а за саме життя – за найрідніших, найдорожчих, за найбільш людське, за все те, що, зрештою, називаємо Батьківщиною. Сакральні лексеми жертва, жертвність у мілітарному контексті зазнають десимволізації й водночас конкретизації та гуманізації через розмивання абстрактних архетипних первнів, головно євангельської прецедентності. У символізованих лексикографічних джерелах не знаходимо згадки (словникової статті) про шовковицю. Зазначений рослинний номен не зазнав художнього узагальнення, не став частиною поетичного словника, лише спорадично потрапляє шовковиця (і то без моментів образної актуалізації!) в авторські контексти. На гадку спадає хіба що зворушлива поезія Ліни Костенко «Українське альфреско»: а в них сусідські діти шовковицю їдять. У віршах з війни це щедre на плоди дерево асоціюється з ностальгійним поверненням у щасливе мирне життя.

Лукомська С.О.

МІЛІТАРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

«Мілітарна» чи «військова» ідентичність? Насамперед, зазначимо, що склад сучасної військової термінології не є сталим, він постійно змінюється через старіння певних слів, додавання нових в процесі реорганізації збройних сил, виробництва нових зразків озброєнь, військової техніки та нових методів ведення війни. Структурно-семантичний аналіз англійських військових термінів показує, що процеси становлення військової лексики відбуваються після афіксації, сполучення слів, аббревіатур та семантичної похідності. Натепер світовою тенденцією є зменшення кількості простих термінів, запровадження утворення термінів на основі аббревіатури. За таких умов військова термінологія постійно розвивається і змінюється під впливом зовнішніх, соціальних факторів, насамперед, таких як активні дії США та Великої Британії на міжнародній арені. Усе це активізує інноваційні мовні процеси та впливає на сучасний склад військової термінології. Труднощі при перекладі зазвичай викликають терміни, які складаються з групи слів. Вони займають значне місце в англійській військовій лексиці. Найбільш поширеними способами перекладу багатокомпонентних термінів українською мовою є: вживання подібної препозитивної атрибутивної

групи, компонентів інверсії, використання дієприкметникових чи прислівникових часткових речень, описового перекладу. Для успішної реалізації процесу співпраці (особливо актуальної під час російсько-української війни), військово-службовці повинні не тільки добре володіти відповідною іншомовною військовою термінологією, а й знати всю структурну та організаційні особливості іноземних збройних сил, а також їх звичаїв і традиції. За таких умов вважаємо за доцільне використання поняття «мілітарна» а не «військова» ідентичність. За підтвердження наведено ще декілька постулатів.

Етимологічний словник української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України визначає поняття «військовий» як такий, що служить у Збройних силах країни або має стосунок до війська, поняття «воєнний» як таке, що стосується війни. Дане слово споріднене з «вина́», відноситься до праслов'янського *vojь* «воїн», російського «повиновáться», литовського *vajóti* «ганяти, переслідувати». Поняття «мілітарний» (*military*) вперше з'явилося у повсякденному вжитку у 15 столітті і походить від латинського *militaris*, від *milit*, *miles* «солдат», з 1709 року слово «мілітарний» почало вживатися для позначення збройного захисту своєї країни та потреб військово-цивільного життя, тобто життя в умовах ймовірних збройних конфліктів, звідси у 1863 році широкої популярності набуло поняття «мілітаризм». Зазначимо, що в українській мові вживання прикметника «мілітарний» має тривалу історію: «Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність» (В. Винниченко); «Мілітарну поміч на випадок військового заколоту обіцяв король Монако» (Ю. Винничук); «Я протер долонею запітніле скло і подивився на солдата ще раз. Той помітив мене і відповів бадьорим мілітарним поглядом» (С. Жадан).

Війна створює зміни в усіх сферах життя, зокрема в мистецтві, і такі зміни відображають наслідки війни не лише для окремої людини, а й для всього суспільства. Українська мистецька свідомість характеризується посиленням мілітарної спрямованості. Загострюються екзистенційні проблеми, виникає потреба переосмислити цінності, знайти своє місце в новій реальності, часто у ворожому світі. Російсько-українська війна, яка точиться із 2014 р., попри те що травмувала суспільство, водночас стимулювала появу численних творів у сучасній вітчизняній літературі. Ще на початку російської агресії на Сході Андрій Кокотюха, аналізуючи книжкові видання XXII Форуму видавців у Львові (2015), зауважив про модний тренд: «Не написав нічого про війну — програв»¹⁴².

Мілітарний дискурс у сучасній прозі характеризується яскраво вираженим антропоцентризмом. Серед тем і мотивів, які вже репрезентовані на сторінках

¹⁴² Кокотюха А. Війна в лідерах продажу. URL: https://espreso.tv/article/2015/09/15/viyna_v_liderakh_prodazhu.

творів, переважають: авторське бачення війни, рецепція рефлексій, викликаних болем, стражданням, смертю, глибоким розчаруванням у житті, мотив втраченого дитинства цілого покоління дітей. Для осмислення інших потрібен час. Домінантами були й залишаються антимілітаризм, боротьба за мир, за свободу і незалежність, за людську гідність.

Сучасні українські письменники сформували широкомасштабний культурний дискурс, презентувавши суспільству масив творів, які висвітлюють проблему війни, її причини та наслідки, тему людини на війні через різні ракурси й контексти (герої діють на передовій, у тилу, на окупованій території та в «сірій зоні»). Оскільки наявні тексти неоднорідні й різняться жанрово, характером розповіді, типами героїв тощо, Н. Герасименко пропонує уніфікувати й класифікувати їх за поділом на «високу», «масову» і «межову» літератури. У творах «високої літератури» (С. Жадан «Інтернат», В. Запека «Герої, херої та не дуже», Гаська Шиян «За спиною») дія відбувається переважно в ментальній площині: здебільшого йдеться про те, як під впливом історичних переламних подій (війни) у людей відбувається переоцінка суспільних і внутрішніх цінностей, запускаються процеси само- та національної ідентифікації. У романах «масової літератури» («Доця» Тамари Горіха Зерня; «Маріупольський процес» Г. Вдовиченко) переважають дія (екшн), відсутність підтексту (алюзій, літературних ремінісценцій та ін.), а також широке застосування елементів цього різновиду письменства (гонитва й переслідування ворога, стрілянина, головний герой — «міцний горішок», любовний трикутник, обов'язковий гепіенд тощо). У текстах так званої межової літератури («Сапери» С. Гридїна, «Вовче» К. Чабали, «Чорне сонце» В. Шкляра) бачимо змішані ознаки, зокрема соціальний конфлікт, еволюцію характерів, логічний і послідовний виклад подій та ін. (елементи «високої літератури»); спрощеність фабули й розкриття образів, відсутність авторської уваги до психології героїв, мовленнєва неперекірливість персонажів (уживання суржику, стилістично зниженої лексики), сюжетний екшн від жанру «масової літератури»¹⁴³.

Літературні тексти, написані добровольцями, військовими, волонтерами, медиками, громадськими діячами чи політв'язнями — «бранцями РФ», сприймалися передусім як стигматичні арт/ вербальні терапії через відсутність у їхніх авторів звання професійного письменника, хоч, як показав досвід, саме вони чи не найчастіше викликали інтерес у громадськості, значною мірою активізували й пожвавили літературні дискусії та критику, номінувалися на престижні національні й нерідко міжнародні нагороди в царині літератури. Практика подолання «комплексу вцілілого», ПТСР та

¹⁴³ Герасименко Н. Сучасна воєнна проза: жанровостильова типологія. *Слово і Час*. 2023. № 3 (729). С. 35-49

інших психологічних розладів, спричинених набутих антигуманним досвідом конкретної людини, шляхом ретрансляції пережитого засобами письма, «винесення історії за межі себе» справді продемонструвала свою ефективність і результативність у багатьох країнах, передусім – США, де навіть був виданий посібник із художнього письма «Як писати про війну» для ветеранів війни авторства Рона Кеппса (в українському перекладі книга вийшла друком у 2022 році). Однак мало для якої зі світових літератур стала такою ж гострою і сповна не вирішеною, як для нас, потреба інтеграції цього пласту художніх текстів до усталеного літературного процесу. Спогадовий ракурс репрезентації війни зумовлює розгортання морально-етичної проблематики, моделювання психологічних колізій; адже, відтворюючи в пам'яті минуле, герої не лише проживають його знову, а й осмислюють, роблять певні висновки¹⁴⁴.

Лінгвісти зазначають, що війна у фізичному вимірі та дискурс про війну з'являються одночасно, оскільки збройне зіткнення будь-якого рівня починає існувати як війна – тобто історична, соціальна, гуманітарна та інша подія – тільки в межах її дискурсивного (насамперед вербального) осмислення. Аргументом на доведення логічності такого погляду подають тлумачення давньогрецької назви війни «*polemos*», виводячи від цього слова сему «полеміка», яка об'єднувала у своєму значенні і збройні, і словесні баталії, тобто, наголошуючи на не випадковості та давності зв'язку війни та слів, текстів, оповідей. З іншого боку, цілком реальним є факт, що фізичні дії на полях боїв постійно супроводжуються процесами їхнього дискурсивного осмислення, словесного опису та аналізу, тобто, фізичний модус існування війни завжди йде у супроводі її дискурсивного модусу, а війни набувають сенсу і статусу війни лише разом з дискурсивними формами, так що найбільш кривава сутичка не є війною, доки про неї не створено оповіді. Лінгвоментальна картина воєнного світу уособлює сукупність лінгвокультурних образів дійсності, які існують в індивідуальній чи колективній свідомості військової сфери життя мовного співтовариства. Будучи важливою частиною національної культури, військова комунікація фіксує особливості воєнного дискурсу за допомогою ментальних одиниць (концептів, стереотипів, сценаріїв, концептуальних полів, цінностей та ін.), що визначають зовнішньополітичні погляди суб'єктів воєнної ситуації¹⁴⁵.

Художні тексти про російсько-українську війну є важливим корпусом творів новітньої української літератури, що активно реагує на явища й події сучасних реалій. Різні за жанром, стильовим виконанням, наратологічною специфікою, різним ступенем наповнення документальною складовою твори в

¹⁴⁴ Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.

¹⁴⁵ Стаднік І. О. Лінгвістична відповідність понять “воєнний” дискурс vs “військовий” дискурс. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2016. № IV (22), 99. С. 63-66.

останнє десятиліття викликають непідробний інтерес в учасників вітчизняного літературного процесу (читачів, критиків, літературознавців, видавців), не лише формують естетичні смаки й громадянську свідомість українського суспільства, а й постають доказовими аргументами у складному процесі формування теоретико-літературознавчих засад гуманітаристики (скажімо, конкретизації жанрової парадигми письменства, концепції героя літературного процесу, культури в цілому). На переконання Дж. Влахоніколіса, «важливість літератури насправді полягає в тому, щоб «розкрити нас самим собі»; тобто спонукає нас до саморефлексії та вигадування нашого власного екзистенційного коду. І, звісно, війна є кращим фоном для цієї саморефлексивної практики, оскільки вона є найвищим випробуванням. Війна відкриває справжню сутність кожного. В. Слапчук у статті «Війна як дискурс» зазначав, що «сьогодні Україна веде війну, і ця війна дотична до всіх нас – українців, а тому неминуче мусить втрапити до сфери зацікавлень української літератури»¹⁴⁶. На сьогодні в літературознавстві з'явилося декілька змістовних оглядів літератури про АТО: стаття А. Кокотюхи «Війна в лідерах продажу», огляд О. Коцарева «Сім книг про Майдан і війну». О. Коцарев, узагальнюючи свої спостереження над сучасними творами на воєнну тему, зауважив у більшості текстів відсутність зайвого пафосу, але сильний емоційний струмінь («...книжки... відверто тяжко читати, вони викликають дуже багато болю та розчулення»), різноманітність і увиразнення живих людських характерів, які розкриваються в нетривіальних обставинах і затьмарюють «політичний момент», появу гумору та іронії, усе «... активніше вписування війни та революції в глибший культурний контекст, у літературні архетипи». Загалом критик оцінив літературу про війну як потрібну, важливу та цікаву: «Що більше буде таких книжок, то краще. Бо саме вони цементують український, а не нав'язаний ззовні вимір найновішої історії (лише маючи й пам'ятаючи його можна адекватно сприйняти вимір альтернативний). Саме вони найбезпосередніше змальовують наші події та наші почуття»¹⁴⁷.

Поетична рефлексія трансформувала передчуття війни в її констатацію, фіксує не лише світ фізичних речей (руйнація міст і сіл, обстріли, бої, смерть, біженці, окупація), а й відтворює метафізику людського стану під час війни (страх, відчай, розгубленість, зневіра, душевний біль, страждання, але й – надія, віра і любов)¹⁴⁸. Художньо-словесна інтерпретація російсько-української війни, втілена у поетичній формі, належить як військовим (це

¹⁴⁶ Слапчук В. Д. Війна як дискурс. URL: <http://litakcent.com/2015/02/17/vijna-jak-dyskurs/>

¹⁴⁷ Коцарев О. О. Сім книг про Майдан і Війну. Ще не осмислення, але ретельна фіксація реальності: огляд. URL: <http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/62544/>

¹⁴⁸ Яковленко К. Поезія емоційного факту. Інтерв'ю з поеткою та волонтеркою Галиною Крук. Суспільне Культура. URL: <https://suspilne.media/413172-poezia-emocijnogofaktu-intervu-z-poetkou-ta-volonterkou-galinou-kruk/>

т.зв. «ветеранська» або комбатантна література), так і поетам-невійськовим. Серед перших варто виокремити творчість Бориса Гуменюка, Володимира Тимчука, Ярини Черногуз, Оксани Рубаняк, Павла Вишебаби та ін. До других відносимо творчість Любові Якимчук, Сергія Жадана, Дмитра Лазуткіна, Дзвінки Торохтушко, Маріанни Кіяновської, Катерини Калитко, Мар'яни Савки, Галини Крук, Інни Гончар, Ігоря Павлюка та багатьох інших. Професійні поети-комбатанти в пошуках мови самоопису, саморефлексії та самозаспокоєння творять поезію, що відображає дійсність, і чим безпосередніші та сильніші враження дійсності, тим яскравішою і виразнішою буде поетична образність: побачене й відчуте на війні, осмислення психотравми, відтворення дійсності, фактографування, фіксація моменту. Пережитий досвід війни обов'язково позначається на світогляді і впливає на поезію, яка стає справжньою з глибинним відчуттям життя. Їй властива потужна психологічна сила, здатна підтримати бойовий дух наших воїнів. Художнє письмо для них як терапевтична практика проговорювання власного травматичного досвіду. Теми втрати дому, втечі, «свого» /«чужого» простору, провини вцілілого у творах про біженців від війни, внутрішньо переміщених осіб, тих, хто був депортований, топоси болю, страждання, насилля, страху, тортур, дегуманізації, жахіття окупації і банальність зла, полон, військовополонені та ін. знайдемо в сучасній літературі.

Як справедливо зазначає К. Калитко¹⁴⁹, поезія зараз працює саме як механізм фіксації того, що відбувається тут і зараз. Для великої прози, для охудожненої реальності потрібен час і дистанція, інша тональність, якої ми ще не можемо підібрати. Поезія трепетна тим, що вона може зреагувати зараз і бути абсолютно точною щодо нерва доби. Поезія – це момент великої оголеності, а для людини в екстремальній ситуації природно закриватися, зберігати шматочок тепла всередині, щоб далі на цьому паливі їхати. Щирість і відкритість у поезії – це завжди ризик у плані енергоощадливості, особливо під час війни. Тим важливішим і ціннішим стає переживання, коли таки зважуєшся на цю відкритість.

Новітня українська війна вже стала предметом художніх та художньо-публіцистичних візій та обсервацій багатьох авторів. «Упізнаваними» серед широкого кола читачів стали твори Л. Якимчук, С. Жадана, С. Костюк, «Приватний щоденник. Майдан. Війна...» М. Матіос, «Повернутися дощем» С. Талан; «Іловайськ» Є. Положія, «Соняхи» (духовні розважання) А. Зелінського, «На ріках Вавилонських», «Аеропорт» С. Лойка, «Люди й кіборги» Даріо Фертіліо та О. Пономаревої, «Чорне сонце» Василя Шкляра. Роман Тамари Горіха Зерня

¹⁴⁹ <https://www.wonderzine.me/wonderzine/culture/culture/12575-fiksatsiya-i-zbroya-ukrayinski-avtorki-pro-pismo-ta-kulturu-pid-chas-viyini>

(Тамари Дуди) «Доця» цьогоріч отримав найвищу національну відзнаку – Шевченківську премію. Війна увійшла і в українську поезію. Одним із першим зафіксував її у книжковій формі та видав окремою збіркою «Вірші з війни» поет, прозаїк і заступник командира одного з добровольчих батальйонів, автор новітнього «Заповіту» українських воїнів Борис Гуменюк на псевдо «Кармелюк». Вірші мають поетичну передісторію. Спершу були пости у «Фейсбуці» про події і людей на Майдані. Ще більш наснаженим, емотивно загостреним стало слово Б. Гуменюка, коли над Україною «ошкірилася війна», а він добровольцем пішов «на ту вОйну». Про воїна-митця кажуть, що він «переїхав танком усю українську літературу» (М. Слабошпицький), «перепровадив нас на інший берег» (І. Ребрик), а звідти добре видно все, що відбувається з нами на хитавицях війни. Його поезія «не в метафоричному, а в буквальному сенсі виросла з окопів і пропахла фронтом. Вона написана здебільшого між боями на передовій». Поезія Б. Гуменюка шокує гостротою й брутальною щирістю. Усе, що відбувається навколо, сприймається «оголеним нервом», і це впливає на спосіб поетичної експлікації. Саме в цій безпосередності розвиваються естетичні прикмети, які допомагають краще оприятити трагічний досвід війни. Використання еластичної верлібрової форми, інтенсифікація експресії близького до автологічності образу, суцільний мілітарний лінгвопростір, каскади ненормативної лексики, відсутність знаків пунктуації – усе це омовлені авторські інтенції, оприятнені в релевантній стилістиці реаліті-вислову (без щонайменшого натяку на пародію чи шоу). Прикметно, що в збірці концепт ВІЙНА набуває тотального поширення, буквально прошиває увесь її хронотоп і «стосується всіх / Мертвих живих і ненароджених»¹⁵⁰.

Писати про війну дуже непросто, але події, які відбуваються в Україні з 2014 року, розповіді очевидців, учасників бойових дій складають сюжети для письменників, змушують митців регулярно звертатися до теми війни. Прозаїки (Г. Вдовиченко, Б. Жолдак, Т. Горіха Зерня, Є. Положій, В. Шкляр, С. Жадан, Олаф Клеменсен та багато інших) фактично є літописцями подій АТО. Митці не можуть про це не писати, бо це наразі актуально і стосується кожного громадянина держави. Уже у 2015 році з'явилися перші книги про події на сході України. Серед таких книг – роман Г. Вдовиченко «Маріупольський процес», відзначений на «Коронації слова-2015». У передмові до твору В. Лис характеризував його так: «...Це насамперед роман про історію пізнання людини людиною, про ламання стереотипів щодо «західняків» і «східняків», крізь звичайні людські

¹⁵⁰ Стецик М. С. Традиційна поетична лексика в мілітарному контексті (на матеріалі художніх дискурсів Бориса Гуменюка). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія «Філологічні науки» (мовознавство). 2022. № 17. С. 121–126

почуття, про відкриття через це пізнання самого себе, світу та перемогу цих почуттів над жорстокістю й абсурдом цієї, як, зрештою, і всілякої війни» [с. 8]. Авторка допомагала волонтерам, спілкувалася з ними та бійцями АТО, які перебували у військовому госпіталі, читала інтерв'ю, тому мала значний фактаж про події 2014 року та історії, пов'язані з ними. І, зокрема, одна з історій кохання стала основою сюжету роману. На думку письменниці, «Ця історія (навіть не історія, бо я ж не знала жодних подробиць) настільки зачепила, що у моїй уяві почала створюватися своя історія. Інша. Вона мало чим подібна на те, що я зараз вам розповіла. Але саме цей каркас почав обростати живим «м'ясом», «кров'ю», «судинами», «нервами»...».

Ще одним помітним твором у дискурсі сучасної прози є роман В. Шкляра «Чорне сонце»¹⁵¹, присвячений воїнам полку «Азов». Щодо місця творчості романіста в сучасній прозі слушною є думка К. Поліщука: «у світлі сучасної критики Василь Шкляр постає як визнаний та провідний майстер бестселерів, який у своїй творчості торкається важливих національних та загальнолюдських проблем, створює напружений сюжет, а також однозначно не може бути охрещений елітарним чи масовим письменником». Прикметно, що візії війни репрезентовано від імені очевидців, безпосередніх учасників подій, азовців. Розповідь у творі ведеться від імені бійця з позивним Маляр. Його прототипом став солдат полку «Азов» Олександр (позивний Художник), із яким письменник був особисто знайомий. Маляр згадує Майдан, розповідає про своїх побратимів: Гризло (для нього бій – це свято), Сіроманця (він вивчив українську мову і розмовляє нею з російськомовними батьками), Фому (наймолодший, сирота, врятував побратимів, закривши їх собою), Хунта (один із найкращих фехтувальників), Аксьонов (від нього відмовилися батьки, які підтримували ЛНР). Зі щирою теплотою і невимовним сумом В. Шкляр описує у творі, як хлопці протистояли ворогу під Іловайськом і загинули. Ці українські лицарі впевнені у власній правоті, у цій неоголошеній війні правда на їхньому боці. Навіть у кривавих протистояннях у хлопців зберігається потяг до прекрасного, естетичного. Тому оповідач так привабила скіфська баба в степу, яка «тримала обома руками свого живота, в якому теплилося життя», бо навіть у епіцентрі бойових дій життя триває. У цьому епізоді яскраво представлено важливі етнокультурні коди українців, показано безперервний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього. Водночас «Чорне сонце» – це світ добра і зла, сторінки мрій, сподівань і звершень молодих українських воїнів. «Так уже історично склалося, що наш народ розчаровується і падає духом, то знову відроджується і піднімає

¹⁵¹ Шкляр В. М. Чорне Сонце: збірка. Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 304 с.

голову в боротьбі за свою гідність і незалежність. І сьогодні ми бачимо, що буреломні події на Донбасі, в Криму відкрили світові новий український дух, відродили справжнього українця. Він народився на Майдані, а війна показала цю людину в повний зріст», – розповідає в інтерв'ю В. Шкляр. Таким чином, прозаїк з'ясовує причини антиукраїнської політики на сході країни та засуджує таке негативне явище. Важливим завданням, яке стоїть перед письменником, є піднесення бойового духу тих, хто захищає цілісність держави та єдність нації. Проте В. Шкляр не уникає викриття ганебних рис поведінки, які виявила війна та які досі трапляються серед бійців. Загалом романіст виводить ідеальних вояків, щирих патріотів, відверто симпатизуючи хлопцям, вчинки яких для кожного українця є універсальним засобом самовираження й самоствердження, актом цілеспрямованого утвердження моральних цінностей.

У монографії «Словами очевидців: література від Євромайдану до війни» Н. Герасименко дослідила поезію і прозу Євромайдану та війни на сході України. Найбільшу увагу звернула на романи сучасних українських письменників та учасників буремних подій, які зобразили побачене і пережите на папері. Про стан сучасної воєнної літератури авторка зазначила: «Трагічні часи народжують не лише нових Героїв, а й дають поштовх до створення низки шедеврів: книг, фільмів, картин. За перо беруться люди, які б у звичайних обставинах цього не зробили. Пишуть солдати, офіцери, волонтери, свідки подій, молоді і досвідчені літератори. Автори намагаються бути чесними і без фальші писати про те, що відбувається з українцями, які перебувають у зоні бойових дій. Друком виходять поетичні збірки, художні повісті і романи, присвячені війні та людині на війні. Кількість виданих книжок про російську агресію на Донбасі годі полічити. Можемо цілком відповідально стверджувати: протягом 2014-19 рр. в українській сучасній літературі з'явився цілий новий напрямок – література про АТО та ООС, або ж просто сучасна воєнна література». Дослідниця вважає, що «нині в Україні триває перший етап збройного протистояння, а стан війни не налаштовує на розлогий формат – немає часу на осмислення й переосмислення, бо треба встигнути розпочати і завершити текст, доки не впіймав кулю»¹⁵².

Ми зосередили свою увагу на художньому творі про події в зоні ООС (АТО) досить титулованої сучасної української письменниці Г. Вдовиченко (відзнака «Золотий письменник України» 2017), а сам роман «Маріупольський процес» за результатами Всеукраїнського рейтингу «Книжка року 2015» опинився у топ-7 у номінації «Красне письменство. Жанрова література». Серед значної кількості підходів до визначення складових концепту «війна» ми

¹⁵² Герасименко Н. О. Словами очевидців: література від Євромайдану до війни : монографія. Тернопіль : Джура, 2019. 127 с.

зупинили свою увагу на поглядах Т. Храбан та О. Шостак, які пропонують виділяти в ньому 10 складових – мініконцептів: праця, ворог, ненависть, страх, соратник, поранення, смерть, зруйнування, велич та бруд¹⁵³. Водночас саме й традиційні види занять і звична робота під час війни для населення на лінії зіткнення є ніби гарантією повернення до «нормального» життя: «Лише посвячені знають: компоти у погребі – це обіцянка світу, що все буде гаразд. Посил у майбутнє, матеріалізоване підтвердження власної віри в те, що все добре повернеться, а погане зникне, наче й не було його...Тому так впевнено і натхненно Ольга наповнює банки, тому вони так весело булькотять на вогні у виварці...За певних умов це може стати тимчасовим сенсом життя...на цьому ритуалі може втриматись гармонія світу, порядок речей і основа майбутнього...». Вербалізовані автором образи, що наповнюють другий міні-концепт «ворог», є досить не однозначними, і їх висвітлення може стати предметом цілого дослідження. Ми ж на основі їх аналізу в означеному романі можемо констатувати, що у людства виникає нове осмислення рівнів сьогодишньої ворожості між людьми і народами, з'являється більш складний підхід до визначення ворога. У наведених прикладах ворог розглядається як така ж людина – з крові і плоті, яка перед початком військових дій була а після закінчення протистояння знову може стати навіть другом: «Мені вдалося п-подзвонити. Тут один є нормальний, дав свою мобілку на хвилинку» [с.59]. Вороги говорять однією мовою, живуть в одній країні: «...і хто вас кликав, - вона править своє, уже з кухні, наче не чує його...- Мене не треба кликати захищати свою землю, – говорить він, обертаючись у її бік. – Я у себе в дома. – І я у себе вдома. – вона знову стоїть в одвірку. – Ми, він робить акцент на цьому слові, - ми у себе вдома. І ти, і я» [с.38]. Часто авторка акцентує на моментах, коли українців на різних боках барикад розділяють незнання діалектів: « – Баргаронів хочеш? – запитала дівчина. – Яких баргаронів? – Черешень по-вашому. Усе у вас не так! Усе по-інакшому! – Теж мені відмінності, – гмикнув хлопець. – Страшні непереборні протиріччя» [с.34]. Досить яскраво вербалізований в аналізованому романі і мініконцепт «ненависть»: «Щось незворотно змінилося у Романові відтоді. Він не був людиною війни, він дотепер воював без натхнення і зброю до рук брав без трепету, лише за необхідністю, але після загибелі Міхалича готовий був іти на ворога зі старим автоматом зі збитим прицілом, зі саперною лопаткою і навіть голіруч» [с.186]. Найбільшу ненависть на війні породжує смерть близьких та товаришів до тих, через кого розпочалася ця війна: «Лом стоїть на колінах, розхитуючись. Хрипить, наче гавкає. – Га-а! Най їх, придурків!!! –

¹⁵³ Храбан Т. Є., Шостак, О. Г. Дослідження концепту за допомогою використання фреймово-слотової моделі (на прикладі концепту війна). *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. 2015. № 27. С. 449-456.

вибухає плачем без сліз. – Нах цих придурків донбасівських! З усіх батарей – вогонь! Ідіоти! Ідіоти! Стільки горя, біди через них! Стерти з лиця землі разом з усіма бабками-шизофренічками! Путін, пріді! Путін, введі вайска! Ра-сія! Ра-сія! – ридає він. – Га-аа!..га-аа!!!», «Суки! Будьте ви прокляті, суки! Своїх знищують! Своїх не шкодують!..» [с.217]. Відтіняє міні-концепт «ненависть» як складову концепту «війна» вербалізація почуття кохання, яке зародилося на війні: «Він (Роман – наше уточнення) зараз любив увесь світ, разом з цією усмішкою, баргароном, і псом, і довірливим хлопчиком в окулярах із заклеєним оком, і цими нашорошеними жінками, які. Може, й хотіли бути привітними, але не могли. Бо їхній син і брат зараз був невідомо де, а він, Роман, спав у їхньому домі, і Ольга зараз піднесено пекла млинці на всіх, а насправді – заради нього!» [с.191]; «...а тоді вже нікуди від нього не пішла. Бо не знати було, скільки їм відведено спільних хвилин, тому жодної з них вона не віддала б нізащо. Так мало бути, вона залишилася» [с.198]; «Він що завгодно ладен був віддати за те, аби бути поруч із Ольгою» [с.199]. Міні-концепт «страх» в аналізованому творі представлений величезним пластом прикладів, які репрезентують концепт «війна», надають йому увиразнення, барв, деталізують картини її сприйняття: «Страшно було перед тим» [с.28]; «Хто витримав цевипробування, той не злякається, не побіжить у реальному бою, – тим часом виголошував, походжаючи, Буча. – Хто подолав свій страх під землею, той опанує його у реальній небезпеці» [с.57]; «Пекло все ближче, нікуди не втечеш. Молися й чекай, пронесе-не пронесе» [с.60]; «Він уже звик до снів-жахів. Якщо вже сон – то тільки жаж, інших жанрів його підсвідомість наразі не трансливала. Мозок витіснив страхи у сни, і там вони розквітнули несподіваними візерунками. Найжахливіший сон – «Тягни його! Чого стоїш!» [с.99]; «Новобранці тиснуться один до одного, втягують голови у плечі...Страшно усім, не лише цим переляканим дітям» [с.124]; «Той, хто кричав у бліндажі, із жахом в очах роззирається, стискає голову в долонях. Він згинається навпіл, його вивертає» [с.124]. Одним із складових міні-концепту «страх» ми можемо виділити істерику: «Один з них, побіля Романа, раптом вибухає істерикою: я не можу стріляти! Я не можу стріляти!» [с.124]; «...гіркі думки відкладала вбік, ...аби не з'їхати з глузду, і тепер знешкоджувала ...жаскі нав'язливі картини, криваві оповідки, страшні відкриття, лякаючі зкуки. Вони нікуди не зникали, усі ці складові колекції жахів, проте закривалися, втрачали чіткість, губили свою руйнівну силу...» [с.247]. Страх переслідує не лише тих, хто воює, але його відчують насамперед діти, яким довелося пережити жахи війни: «Від дітей страху набирається. Тут усі перелякані, вночі пісяються. Учора злива була, як гримнуло – діти у крик» [с.52]; «Артемко майже кожну ніч прокидався від власного крику у вологій постелі. Йому снилися жахи» [с.202]. Із поняттям міні-концепту «соратник» на війні традиційно пов'язується поняття «недовіра» та «підозра» до тих, хто побував у полоні. Не оминуло це й Романа із «Маріупольського процесу»: «– Свої, хлопці!!!

Голос його затремтів. Мало що лишалося, аби сльози викотилися на очі. – Ану руки вгору! – жорстко відповіли йому з-поза мішків із піском. – Руки вгору, сказав! Різкий рух – стріляю без попередження! ... Від «Ми тобі не довіряємо» до «Ось твій батальйон» - відстань у кілька днів. Довгі години очікування під замком, повторення не раз говорених пояснень, чому не зі своїми, і де був, й що робив» [с.111-112]; «Він знову повторює, тепер уже своїм, про те, як «газелька» навалася на засідку, як усе тоді сталося на дорозі, коли загинули Валік та Петрович, а йому з Шараповим судилося залишитися живими» [с.113]¹⁵⁴.

Досить виразно зображена в романі ще одна каста соратників, вперше вербалізована у руслі воєнних подій на Сході України – волонтерів, значення яких, особливо на першопочатках війни, неоціненне: «...якби не волонтери, то стояли б тут голі, босі, голодні. Ще й без курива» [2, с.114]; «Завезеш гроші – забереш тепловізори, кевларові каски, броніки...Усе за списком. Ось адреса волонтерів» [с.131]; «...звільнили Маріуполь. «Азов» звільнив...Патріоти з'явилися, волонтери, маріупольська дружина. Прапори, патріотичні білборди...перила, пофарбовані жовто-синім...Диверсійні групи зараз теж працюють – дай дорогу, але служба безпеки не спить...І армія вже інша. Ті, перші, автомат у руках не вміли тримати, а ці - вже зовсім інша справа» [с.143]. Завдяки волонтерам воїни української армії і вистояли в перші місяці війни і наростили міць: «Нова амуніція українських бійців: форма чеська, каска італійська, берці канадські, наплічник польський, казанок, ложка, горня – вітчизняні» [с.271]. Неодмінним супутником концепту «війна» є міні-концепт «поранення»: «Від тих двох тижнів виходу з-під Іловайська у Романа залишився слід на обличчі ... від звичайного скла, ...воно черкнуло його по дотичній, застрягло в «розгрузці» над модулем бронежилета. Він витяг пальцями гострий шматок віконного скла, відкинув його геть й обтер кров з обличчя» [с.115]. Однак не лише фізичними ранами калічить війна, її жорстокість завдає також глибоких психологічних травм: «Самчин після того обстрілу, після істерики у бліндажі, не розмовляв. У нього наче щось у голові зрушилось. Він не спав ні вдень, ні вночі, в очах застигла байдужістьдо усього, він переховувався від дійсності углибині себе самого. А може, застряг у своєму внутрішньому фільмі. Він поїхав, вирішили хлопці» [с.132]. Вербалізація міні-концепту «смерть» в аналізованому творі відзначається посиленою реалістичністю, жорстокістю, безглуздістю, неочікуваністю, підступністю: «...ось Валік у пилюці... Хоча який це Валік? У Валіка дві руки- дві ноги, як у кожного, а це не знати що таке, якийсь цурпалок з обличчям друга. Лялька шматяна, заляпаний фарбою муляж» [с.28]; «Ніхто

¹⁵⁴ Вдовиченко Г. Маріупольський процес: роман. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного Дозвілля», 2015. 288 с

на базі ще не встиг помітити, що Саратов, сидячи на згорнутому спальнику, повільно заточується. Щойно стягував дротом провислі дверцята буржуйки – і от вже мовчки завалюється набік. Ніхто ще не второпав, що сталося, не побачив, куди увійшла куля...» [с.129]; «Снаряд влучив у бліндаж другого взводу...Восьмеро загиблих, четверо поранених...» [с.163]; «Загинути може кожен будь-якої миті. Тут усі це знають» [с.164]; «Він затуляв своїм великим тілом невелику заглибинку...Кулі входили у його спину та плечі, вибивали на камуфляжі дрібні червоні фонтанчики. Тіло сприймало рій смертельних бджіл вже цілковито байдуже. Поглинало, затримувало, приймало у себе гарячий метал на шляху до своїх» [с.236]. Смерть в зоні АТО, як передає авторка, – це не завжди смерть у чесному бою, вона переважно буває нагла, випадкова, неочікувана: «І це було останнє, що від нього почули. Бо за кілька хвилин – навіть пострілу не було чути – прилетіла граната, випущена з гранатомета: з АГС або з підствольника. Влучила у саморобне, вибудоване з розібраних ящиків з-під снарядів, встановлене між двома акаціями дерев'яне «очко». А там тієї хвилини був Міхалич» [с.186]; «Лектор лежить, дивно відкинувши руку, дивиться незмигним поглядом. ...У потилиці чорна дірка, осколок увійшов глибоко, видно його край, з-під нього поштовхами вихлюпується темна кров, із кожним разом все менше і менше, і зупиняється» [с.217]. Варто також зауважити, що смерть на війні – це не лише участь людей, вона у театрі своїх дій знищує усе живе: і рослини, і тварин, і птахів: «На землі розпластана ластівка зі шматком металу у грудях – піймала осколок на льоту» [с.64].

Фронтowa лірика, написана на передовій, пройнята безпосередніми враженнями та відчуттями перебування в окопах, ведення бойових дій. Такими думками й відчуттями наповнена збірка Б. Гуменюка «Вірші з війни»¹⁵⁵. Народилася вона у 2014 р. як результат поєднання автором військової й письменницької справ. З першого дня війни він почав писати вірші, і це стало одним зі способів звільнитись від пережитих емоцій. Ще одна поетична збірка «Абрикоси Донбасу» (2015, 2023) Любові Якимчук виникла з бажання представити східну Україну в літературних текстах, розкрити ті процеси, що відбуваються там під час війни. Серед ключових тем поезії, про які зауважувала й самаавторка, – розкладання і руйнація, звичайне життя в умовах війни. Та попри це письменниця все ж прагне скерувати суспільство в позитивний бік: військові мають йти на війну з думкою перемогти, а не померти за Батьківщину¹⁵⁶. На сторінках «Червоної книги» (2015) Дмитра Лазуткіна також відображено події, присвячені революції та війні в Україні, сюжетні поезії про

¹⁵⁵ Гуменюк Б. Вірші з війни. Київ : Видавництво ДІПА, 2018. 219 с.

¹⁵⁶ Якимчук Л. Абрикоси Донбасу. Львів : Видавництво Старого Лева, 2023. 136 с.

АТО¹⁵⁷. Ще одна поетична збірка «Молитва» (2019) з'явилась на світ у Дзвінки Торохтушко, родина якої має безпосереднє відношення до війни (чоловік – військовий капелан, а двоє синів служили на сході України)¹⁵⁸. Як писав В. Слапчук: «Поети завжди оперативніші. Прозаїкам потрібен час і відстань»¹⁵⁹. Та з початку війни 2014 року опубліковано значну кількість різножанрових прозових творів, спрямованих на возвеличення принципів гуманізму, людяності, заперечення жорстокості, вбивств, насильства, поневолення людей. Досвід осмислення цієї війни вже ліг в основу багатьох творів. Заснована на реальних подіях російсько-української війни кіноповість відомого письменника, драматурга та сценариста Богдана Жолдака «УКРИ. Бойова проза» про відчайдушних українців, які захищають свою землю, честь та гідність. Новели, об'єднані в один твір загальною темою та спільними героями. Текст вражає динамікою подій та характерами персонажів, винахідливих та креативних в бою¹⁶⁰. Книга Михайла Слабошпицького «Велика війна... Україна 2014» складається з документальних історій безпосередніх учасників подій 2014 року – військових, волонтерів, звичайних людей, яких торкнулася війна¹⁶¹. Книга Романишин Романа і Лесів Андрій «Війна, що змінила Рондо» розкриває травматичний вплив війни на кожного, кого вона торкнулася, проте сповнена надії й оптимізму¹⁶². «Безодня» учасника бойових дій на Сході України Влада Сорда містить реалістичні історії аж до документальності, об'єднані єдиною ідеєю: витримати увесь жах війни, встояти і вижити¹⁶³. Ще одна серія простих і щирих оповідань від учасника бойових дій Костянтина Чабали «Вовче» (2017) з зафіксованими миттєвостями про війну, людей у війні і бачення війни¹⁶⁴. Сергій Жадан у романі «Інтернат» (2017)¹⁶⁵ своєю історією показує просту істину: війна торкається усіх, навіть якщо ти прагнеш від неї заховатися в середині самого себе, тобі не вдасться. Окупована частина України, різні життя по обидві сторони блокпосту, і необхідність визначитися, розкрити врешті очі на те, хто свій, а хто чужий... Все це доведеться пережити головному герою Паші, аби забрати з інтернату свого племінника Сашка. Поруч з війною письменник порушує низку

¹⁵⁷ Лазуткін Д. Червона книга. Чернівці : Meridian Czernowitz, 2015. 84 с.

¹⁵⁸ Молитва: / Дзвінка Торохтушко. Київ : Алатон, 2019. 176 с.

¹⁵⁹ Головаченко Н. І. Верлібр як форма сучасної української поезії (на прикладі збірки «Вірші з війни» Бориса Гуменюка (2015). *Освіта регіону: Політологія. Психологія. Комунікації*, 2016, 1(42), 81-91.

¹⁶⁰ Жолдак Б. Укри. Бойова проза. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2015. 149 с.

¹⁶¹ Слабошпицький М. Велика війна... Україна 2014. Київ : Видавництво: Ярославів вал, 2015-2022. 320 с.

¹⁶² Романишин Р., Лесів А. Війна, що змінила Рондо. Львів : Видавництво, Видавництво Старого Лева, 2015. 40 с.

¹⁶³ СORD В. Безодня. Вінниця : Видавництво Дім Химер, 2022. 192 с.

¹⁶⁴ Чабала К. Вовче. Київ : Видавництво ДІПА, 2019. 176 с.

¹⁶⁵ Жадан С. Інтернат. Чернівці : Меридіан Чернівці. 2017. 336 с.

супутніх проблем – вибору, власної ідентичності, суспільної байдужості і, навпаки, радикалізму в поглядах, зрештою патріотизму та відданості рідній землі.

Розглядаючи сучасні твори про війну С. Жадан констатує їх невідповідність війні й разом з тим відзначає важливість цих творів, які усі разом фіксують історію, яка твориться на наших очах: «говорячи по совісті, наші романи про війну переважно написані поки що так, ніби вони почали писатись ще до війни. А тут бойові дії, і нові сюжети, і нові локації, і про це необхідно писати, але пишеться все це в багатьох випадках ще тією, довоєнною мовою. Знову ж таки, критика, оцінюючи цю нашу нову літературу, присвячену подіям на Донбасі, пише про неї теж, за великим рахунком, довоєнною мовою, висуваючи критерії, що видаються не зовсім доречними, й даючи оцінки, що звучать, м'яко кажучи, не завжди адекватно. Зрештою, ми всі відстаємо від часу, відстаємо від історії». Проте дійсно багато творів з'являється як художніх, так і белетристичних, всі вони покликані зафіксувати у нашій пам'яті війну і наш досвід виживання. Свій роман «Інтернат» С. Жадан характеризує як такий, що пропонує погляд цивільних людей про війну, про російське вторгнення, людей, які не є медійними, це своєрідний психологічний портрет людей на Донбасі: «Я хотів написати твір про цивільних. Про війну, яку мало хто згадує, проговорює. Повсякденну війну, неохопну війну, війну тилу. Війну цивільного населення, яке є тлом історичних подій. Тобто це доволі невоєнна книга про війну». Проте попри таку самооцінку твір подає багато сцен війни і пропонує психологічний зріз людей на війні

На війні багато речей може проявлятися гостро. Про це говорить автор у інтерв'ю, відзначаючи: «Часто волонтери – це люди, які до 2014 року взагалі не цікавилися політикою. Ходили на вибори, але, приміром, на наш Майдан не приходили. А коли з'явилися росіяни, з'явилася загроза окупації, загроза втрати незалежності, вони раптом зрозуміли, що їх це теж стосується». Вокзал часто символізує певне місто, адже він є тими воротами, через які потрапляє людина в місто. Символіку вокзалу визначає Л. Доттай, яка вказує, що після Другої світової війни вокзал змінює свій символ початку або завершення шляху і отримує нове значення: «вокзал визначає емоційний стан, переживання беззахисності, загубленості, втрати дому, втечі, геноциду» Подібно до цієї символіки Дебальцівський вокзал ілюструє неприкаяність і страх: «Слухає не уважно, плаче весь час. Коротко стрижена й розуміє, що слід би зупинитися, заспокоїти стару, а не може: далі говорить, говорить і говорить, глухим наполегливим шепотом, так що всі довкола чують, прислуховуються, ловлять окремі слова. Значить, ніхто не спить. А тут ще й тітка на клунках плаче, і плаче так гірко, що ніхто їй нічого навіть не скаже» [с. 204]. Розпач, страх і біль наповнюють простір вокзалу. Він давно перестав бути воротами міста, отримавши функцію прихистку і надії на шлях.

Книжка «Соняхи» стосується не лише безпосередньо війни, а усього суспільства, яке переживає війну. Ідеться про духовність, якою можна скористатися, коли доводиться дивитись в обличчя смерті. Тому завданням кожного військового капелана є допомагати не втомлюватися любити. Ця книга адресована не лише для військових, але для усього українського суспільства. Саме тому, що війна нас трішки структурувала, вона мобілізувала певні і духовні ресурси, і матеріальні. Кожен почав займатися чимось своїм або зрештою сховався десь від власних страхів і проблем у байдужості чи ненависті. Тож пропонуємо познайомитися з книгою «Капелани. На службі Богу і Україні», виданою Українським інститутом національної пам'яті 2019 року (укладачі Тетяна Ковтунович, Тетяна Привалко). Цікавим є походження терміна капелан. «Капа» - так називався військовий плащ за часів святого Мартина. За Біблійними переказами, преподобний Мартин був священником і офіцером на військовій службі. Якось, побачивши убогого, він відрізав шматок свого плаща, щоб той міг накритися, і таким чином послужив ближньому у його потребі. Так і виникло слово капелан, яке нині є загальноживаним. У православній церкві також є тотожне поняття – військовий священник. Поліконфесійність українського суспільства відображена і в розподілі капеланів за конфесіями у Збройних силах України. Близько 80% там складають представники Православної церкви України, далі – Української греко-католицької церкви, протестанти, Римокатолицька церква та інші. Загалом книга містить спогади 23 осіб про капеланське служіння на фронті під час протидії російській агресії. Ці свідчення були записані Українським інститутом національної пам'яті в межах проєкту «Усна історія АТО». Серед оповідачів є дві жінки-капелани і четверо лауреатів міжнародної відзнаки імені Омеляна Ковча. Цікаво, що підбір священників на посади військових капеланів – досить складна справа. Перед відправленням у так звану зону АТО всі проходять відповідне навчання, опановують тактичнумедицину. Із капеланами працюють фахівці із військової теорії та практики, їх навчають, як працювати із посттравматичним синдромом та психологічною кризою. Від початку війни відбулося понад 25 ротацій військових священників. Досить важливим є питання забезпечення капелану відповідного місця для праці. Зазвичай у місці постійної дислокації військової частини виділяється якесь місце для облаштування каплички. Андрій Зелінський розповідає, що головний принцип його душпастирського служіння – бути поруч із воїнами, він намагався жити у тому самому ритмі, що й побратими, переживати ті самі труднощі і відчуття, щоб якомога краще надати допомогу. Цікаво, що крім проведення літургій, молитов, сповідей він організував ще й вивчення англійської та італійської мов на передку. Це був такий оригінальний спосіб зняття стресу в умовах бойових дій, можливість пережити насилля, жорстокість,

хаос. Адже найважливіше було виробити у собі психологічну стійкість і допомоги її виробити військовим. Війна ж передовсім цілиться у людяність... Андрій Зелінський визначає захисника як воїна з любов'ю в серці до тих, кого захищає, як людину, абсолютно віддану перемозі. Він говорить, що для України наразі надважливо – сформувати покоління людей, які відчують смак перемоги і готові за неї боротися до кінця. І з цим важко не погодитись! Дуже приємно, що до такої солідної книги увійшла розповідь Сергія Сущенка, священника Православної церкви України, який зараз живе і служить у Полтаві, хоч родом із Конотопа. Цікаво дізнатися про його шлях до священництва, про бунтівну вдачу і перебування на Майдані, про те, як завдяки Михайлові Гаврилюку 2014-го потрапив у добровольчий батальйон «Золоті ворота». Там були представники з усієї України, панували неімовірно теплі, братські стосунки з піднесено патріотичним духом... «Віра – дуже велика сила. Ми й молилися під час обстрілів, і їли, і спали, і службу несли. Без Божої допомоги, без якоїсь вищої сили – я не знаю, навряд чи ми б отак змогли. Розумієте?» - ділиться спогадами отець Сергій. Особливо зворушливим є спогад про святкування у Щасті, на передовій, нового 2015 року, адже була величезна надія, що незабаром буде здобута перемога... Величезне захоплення викликають розповіді жінок-капеланів, які розміщені в книзі. Одна із них – родом із Західної України - Надія Довганюк (сестра Симеона), що є представницею Української греко-католицької церкви. Вона ділиться своєю історією любові до Бога: як ще у 18 років вирішила стати монахинєю, про несприйняття рідних цього рішення, життя у монастирі... А збиття вертольота з генералом Кульчицьким у 2014-му, де загинув братспецназівець, викликало непереборне бажання не просто молитися, а піти в армію добровольцем. Попри всі труднощі монахиню було призначено на капеланське служіння до військового шпиталю в Дніпропетровську область у вересні 2014-го. Можна лише уявити шок поранених, які прибували із зони бойових дій і до їхньої палати заходила монашка. Але потихеньку стереотип розвіювався, виникала довіра, навіть часом більша, ніж до лікарів. У шпиталі в найскрутніші часи перебувало до 200 хворих, а ще ж і медичний персонал... І всіх сестра Симеона намагалася підтримати, розрадити, допомогти. Як відомо, українське суспільство є поліконфесійним. Тож у книзі вміщено розповідь представника Мусульманської релігійної громади «Милість» Сергія Путіліна, що у Харкові. Із прийняттям ісламу він обрав собі ім'я Мурад. Чоловік розповідає про свої духовні пошуки, про несприйняття мусульман нашим суспільством. Саме тому Мурад, пройшовши відповідне навчання, очолив мусульманську громаду (став імамом) і вирішив знайомити українців із арабською культурою. А із початком війни з'ясувалося, що на фронті теж є мусульмани, хоч і небагато, і їм треба надати можливість сповідувати свою віру,

молитися (5 разів на день), доправляти халяльні продукти (тобто дозволені Кораном), ховати загиблих. Тож Мурад задля цього і їздить по всій лінії фронту, буває у різних підрозділах. Чоловік розповідає, що у мусульман немає посттравматичного синдрому, бо вони свято вірять, що все у руках Всевишнього (звісно, якщо справді вірять). Він переконаний, що людину супроводжують до могили три речі (сім'я, майно і її справи), і тільки справи лишаються з нею після смерті. Так і намагається чинити. Прикро визнавати, але і сьогодні війна із російським агресором триває, українські воїни змушені захищати свою державність. Тому військові священники вже 7 років поспіль виконують роль духовного щита України. І книга «КАПЕЛАНИ. На службі Богу і Україні» є величною їм пам'яткою¹⁶⁶.

Не оминемо увагою і авторку теєсту цьогорічного національного диктанту Оксану Забужко. О. Забужко з перших днів Революції Гідності та війни на Донбасі активно висловлює свою позицію стосовно ситуації, що відбувається в українському суспільстві. Цій проблематиці присвячена збірка її публіцистики «І знов я влізаю в танк...» (вибрані тексти 2012–2016: статті, есе, інтерв'ю, спогади). Авторка стверджує, що це книга про війну. Порівн.: Тільки не про ту, залізом і кров'ю, що з зими 2014-го прийшла на нашу землю, - а про ту, куди менш видиму оку мирного обивателя, котра ту першу вигодувала, подібно як гнійні мікроби, потрапивши в організм, «вигодовують» йому абсцес, - і котрої, на відміну від тої першої, ніхто не збирається згортати, тож мусимо вчитися в ній жити – з повною свідомістю того, що по нас увесь час «стріляють» невидимими кулями¹⁶⁷. Основним вербалізатором досліджуваного концепту в публіцистиці О. Забужко є лексема війна, порівн.: У мене за цю війну нагромадилася власна багата історія спроб діалогу з європейськими політичними елітами, колись опишу в мемуарах (с. 163). У словнику подано два значення цього слова: 1. Організована збройна боротьба між державами, суспільними класами тощо. 2. перен. Стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимось; боротьба. Натомість у досліджуваних текстах актуалізується передусім перший лексико-семантичний варіант: Щойно в ході російсько-української війни заскочена Європа відкрила в себе під боком цю визрілу, як пухлина, грандіозну «постмодерністську диктатуру»... (с. 392). Водночас до ядра номінативного поля концепту «війна» належать лексеми інформвійна (інформаційна війна), воєнні (бойові) дії, фронт, битва, воювати, конфлікт, напр.: Я вже можу мемуари писати з того всього, що було пережито за цей час, і якими хвилями вся ця інформвійна

¹⁶⁶ Капелани. На службі Богу і Україні / Укр. ін-т нац. пам'яті ; уклад.: Т. Ковтунович, Т. Привалко. Київ : Гончарук А. Б., 2019. 424 с.

¹⁶⁷ Гоменюк О. Концепт «війна» в індивідуально-авторській картині світу Оксани Забужко (на матеріалі збірки «І знов я влізаю в танк»). *STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA*. vol. VI: 2018, pp.21–26.

йшла [с. 195]. Периферію формують номени кібервійна, визвольні змагання, АТО, армія, боротьба, атака, передова, боєць, воєнний / -а, / -е, військо, вторгнення тощо. До речі, вербалізатор АТО в тексті збірки вжито лише раз: Можна багато розводитися над тим, чому ця технологія не спрацювала і воювати в АТО українці, всу переч усіх тій інформаційній «колаборації», пішли таки «як за своє»... люди пішли воювати за свою землю - ту саму, за яку віки тому воювали їхні пращури [с. 410]. Це демонструє позицію письменниці називати ситуацію на сході України війною із сусідньою державою, а не антитерористичною операцією чи збройним конфліктом. Наголосимо, що в міжнародному публічному праві поняття «війна» вживається «для позначення збройного протистояння між двома або декількома суверенними суб'єктами міжнародного права, якими можуть бути виключно держави. У випадках, коли відбувається громадянська війна чи коли якийсь народ або нація бореться за незалежність, потрібно застосовувати термін «збройний конфлікт». Уживаючи присвійні займенники, О. Забужко вербалізує категорію інтимізації та надає війні персонального характеру. Це експлікується у смислах «та, що є в кожній людини» (Війна є війна, і в кожного вона своя [с. 193]; Можна сказати, що це історія моєї персональної війни - досі не конче видимої чи врозумливої українському читачеві [с. 19], «яку потрібно в собі відчувати» (...коли розумієш масштаб загрози, мовчання означає солідарність з убивцями. Власне з моменту, коли починаєш так відчувати, це й є твоя війна, все решта – або колаборація, або дезертирство [с. 19], «яка є частиною війни моєї країни» (А можна, трохи перефразувати класика і сказати, що «історія моєї війни є частиною історії війни моєї батьківщини» [с. 21]. Намагання українців зберегти свою ідентичність і протистояти Росії реалізується в таких концептуальних смислах: «та, якій намагаються протидіяти», «та, винуватці якої не покарані»: ...нація в цей час... чесно штурмувала військомати: в ті перші дні березня вони, нагадую, були переповнені чоловіками призовного віку, що приходили «зголошуватися на війну»... [с. 407]; ...за сто літ невгамовної, то «гарячої», то «холодної» війни на знищення - на стирання України з мапи світу й пам'яті людства – жодний винний на лаву підсудних не сів і за скоєні проти українців злочини не відповів... [с. 355]. Однак О. Забужко вбачає й позитивні аспекти, що репрезентують у структурі концепту «війна» такі семантичні складники, як: «та, що повертає тожсамість народу», «та, метою якої є незалежність держави», «та, що відкриває нові горизонти», напр. : Схоже на те, що повертаючи собі свою тожсамість у війні за незалежність, українці вперше побачили, як багато вони мають розказати світові.

Події, пов'язані з російсько-українською війною, котра розпочалася відразу після перемоги Революції Гідності в лютому 2014 року, знайшли своє відображення і в літературі. У зв'язку з цим варто згадати, наприклад, поезію

Анастасії Дмитрук «Никогда мы не будем братьями» (2014; російською мовою), написаної під впливом анексії Криму», кіноповість Богдана Жолдака «Укри» (2015) та ін. Але найбільшого розголосу набув, звичайно ж, роман Сергія Лойка «Аеропорт», який побачив світ 2015 року. Прикметно, що твір одночасно був опублікований не тільки оригінальною російською мовою, а і в досить якісному українському перекладі, здійсненому Ольгою Гончар, ставши таким чином невід'ємною складовою загальноукраїнського літературного процесу. Якщо сказати, що «Аеропорт» став бестселером всього за кілька тижнів після появи на прилавках книжкових крамниць, практично нічого не сказати про його небачену популярність. І це зрозуміло. Адже письменник – американський фотокореспондент російського походження – описав у своєму творі те, що бачив на власні очі під час Революції Гідності, анексії Криму й воєнних дій на Донбасі¹⁶⁸. Образи захисників Аеропорту, тобто кіборгів (так їх називали «за нелюдську живучість і впертість») [с.16], митець змальовує з особливою симпатією. В останні дні оборони новітньої української твердині тут залишалася «різномаста група відчайдушних вояків – піхотинців, десантників, розвідників, саперів і добровольців-націоналістів. Групою командував останній офіцер, який залишився живим, і йому беззаперечно підкорялися всі решта. Єдиний наказ, який вони колись одержали і виконували як заповідь, містив лише одне слово – «Тримайтеся!» І вони трималися» [с. 16]. Цим останнім офіцером був згаданий уже Степан (позивний Бандер). ри з фільму про Другу світову війну. Ворогів своїх кіборги називали орками – «за масову знеособленість, за неможливість зрозуміти, навіщо вони тут і чого добиваються» [с.16]. До цього варто додати лише те, що, змалювавши у своєму романі правдиві образи легендарних кіборгів, інших захисників України, автор «Аеропорту» довів, що по обидва береги Дніпра народилося нове покоління, яке відчуває себе єдиною українською нацією незалежно від свого етнічного походження і мови спілкування, що наші сучасники є гідними своїх героїчних прасурів, які зі зброєю в руках упродовж століть здобували волю, з гідністю захищали багатостраждальну українську землю від ворогів¹⁶⁹.

Все частіше читачі стали звертати увагу на роман «Іловайськ» Євгена Положія, що був виданий ще у 2015 році. Річ у тому, що тема Іловайська, який став символом найтрагічнішої сторінки цієї війни, незмінно перебуває в центрі уваги громадськості. Трагедія розгрому Збройних Сил України неподалік цього міста наприкінці серпня 2014 року – надто масштабна, щоб її можна було збагнути й висвітлити нашвидкуруч. Вона обернулася шоком не тільки для військових, а й для всього українського суспільства. Звісно, доки триває війна,

¹⁶⁸ Новиков А. О. Російсько-українська війна крізь призму роману Сергія Лойка «Аеропорт». *Літератури світу: поетика, ментальність і духовність*. 2016. № 7. С. 161-171.

¹⁶⁹ Лойко С. Аеропорт. Брайт Стар Паблішинг, 2015. 328 с.

не можна отримати всю інформацію щодо цієї трагедії, не можна відкрити дані, що становлять секрет для публічного оприлюднення, – і це ускладнює перспективу «всієї правди» про пережиту катастрофу. Визначити жанр твору досить непросто. Сам автор у передмові називає його то романом, то повістю. А в підзаголовку – не менш промовисто: «Розповіді про справжніх людей». Якщо взяти до уваги, що первісно це були тільки людські документи, так звані усні історії, тобто записи спогадів учасників битви під Іловайськом, то слід визнати, що сутність літературної обробки цих сировинних матеріалів досить-таки значний (хоча – різний у різних оповідях). Це надає переконливості оповіді, а книжці – завершеності. Є. Положію вдалося – часом ідучи за першоджерелам, а частіше-таки залучаючи власну художню уяву та емпатію – досягти сильного ефекту. Спогади про Іловайськ самі по собі справляють шокуючи враження. Не так через саму поразку, як через усвідомлення підступності і цинізму тих, хто кинув бійців напризволяще, – байдуже, чи то російськотерористські ватажки, що обіцяли забезпечити вихід з оточення, чи українські генерали, які так бездарно програли битву й не менш ганебно тікали з оточення. Важливо, що Є. Положій дбайливо відреагував та адаптував ці спогади, зберігши індивідуальні відмінності, які характеризують вдачу, характер та особливості мовлення кожного героя Іловайськ у розумінні Є. Положія – це також символ українського духу, що мають стати лінією поділу в сучасній історії, принаймні в історії цієї війни. Проблематика, яку автор порушує на прикладі однієї поразки, виходить далеко поза межі конкретного факту та його оцінки, хоч якими важливими є і сам факт, і його неупереджена оцінка. У цьому проявляється епічний вимір твору Є. Положія: від сприйняття однієї битви автор поступово веде читача до осягнення чогось незмірно більшого – всієї війни, що втягує у своє коло впливу країну та її народ сучасності, що дає такі жорстокі, а водночас необхідні уроки дорослішання, бо тільки за таких умов можна не лише перемогти у війні, а й обстояти незалежність і втримати неймовірну вагу історії, яка впала на плечі українців. Характерно, що серед героїв Є. Положія – не тільки ті, що доводять такого калібру цінності на полі битви, а й ті, що розділяють із ними відповідальність за країну, – рідні, волонтери, небайдужі громадяни. І нехай така верста суспільства загалом нечисленна, як стверджують соціологи, проте вона здатна зарядити своєю енергією решту суспільства. Один із бійців-добровольців розмірковує про це так: «Мені важко об'єктивно відповісти на це запитання, для себе ж я маю просту і зрозумілу відповідь – ми тут, щоб захищати свою країну. І це – правда. Інші мотиви – другорядні. Можливо наш мотив видається комусь недостатнім, мовляв, що дала вам ця держава за двадцять три роки свого існування, крім постійної боротьби за виживання і людську гідність? Але знаєте, що я вам скажу? Ми не озираємося назад, ми дивимося вперед. І тому ми тут...» [с. 14]. Тому

Іловайськ – не тільки поразка, смерть і крах надій, а й народження нової якості людини і громадянина, народження нової надії. Поза текстом роману Є. Положія залишається дуже істотна частина правди, яка вже ніколи не буде промовлена. Ця правда мала б іти від тих, хто загинув на полі бою й не повернувся з війни. Історії тих, хто вижив, втішають принаймні оптимістичною кінцівкою, дарма, що їхнім героям довелося пережити багато страждань і випробувань. У цих історіях міститься більш чи менш оприявлене почуття, сказати б, незручності: чи то особиста воля, чи то обставини, чи доля врятувала від майже неминучої загибелі. Смерть, що лишається поза берегами тексту, десь поруч таки незримо присутня, її відчуття надає оповіді напруженості й гостроти¹⁷⁰.

Сучасна війна в Марії Матіос розглядається в контексті дослідження твору «Приватний щоденник. Майдан. Війна». Записи Марії Матіос, які формують образ війни, чіткі, лаконічні, зрозумілі, сповнені почуттів. А емоційний образ війни простежується через мотиви нерозуміння, висміювання, болю, ненависті, гордості та сакральності. Текст Марії Матіос, реалізований у формі щоденника, постає як фрагмент специфічного цілісного історико-філософського мегадискурсу, де кожен елемент репрезентує органічно завершену й водночас відкриту художню систему. Ще один аспект зображення – це жінка й війна¹⁷¹. Переважно війна – це чоловічий світ, натомість Марія Матіос змалювала жінку, яка у війні вижила завдяки внутрішній силі, волі до життя, міцному зв'язку з рідною землею, багатству своєї душі, милосердю. Важливо, що письменниця у своїх творах бачила проблему воєнних дій не тільки як чинник знищення та деградації нації, а й те, як вони впливають на психологію, світосприйняття та долю окремої людини – і з цієї людини письменниця виводить проекцію життя української нації в цілому¹⁷².

Коли почалась Друга світова війна, Ліні Костенко було одинадцять років. Згадуючи свої перші літературні спроби, поетеса писала: «Про війну багато написано. А от дитячими очима – це ще одна війна, помножена на дитячу беззахисність. І нерозуміння жорстокості світу. Дитина вперше стикається зі смертю. Зі смертю як з насильством. Це страшно» [с. 125]. Поезія «Мій перший вірш написаний в окопі» – автобіографічний спогад про дитинство, «вбите війною»: Мій перший вірш написаний в окопі, на тій сипкій од вибухів стіні, коли згубило зорі в гороскопі моє дитинство, вбите на війні [с. 31]. Через вісімдесят років, коли «історія» з війною повторилась, поетеса жодного разу не пішла в укриття, згадуючи: «І ці бомби о четвертій годині ранку – мені вони звичні з дитинства. Тепер я знову почула ті самі бомби, страшніші, і, мушу вам сказати, я не злякалася. Ні разу не пішла в укриття. Воно гуде, думаю, добре, хай: уб'є, то уб'є. Перший місяць, правда,

¹⁷⁰ Положій Є. Іловайськ. Харків: Фоліо, 2015. 380 с.

¹⁷¹ Матіос М. Приватний щоденник. Майдан. Війна... Львів : ЛА „Піраміда”, 2015. 354 с.

¹⁷² Матіос М. Солодка Даруся. Львів: ЛА "Піраміда", 2005. 176 с

не дуже писалося. Проблема війни трактується різнопланово. Вона починається з «маленького сірого чоловічка» і закінчується ним. А всередині, як у калейдоскопі, чергуються різнотематичні вірші, так чи інакше пов'язані з темою війни. Нам вдалося виокремити всього два вірші, безпосередньо присвячені цій події і написані після 2014 року («І жах, і кров, і смерть, і відчай...» (2015), «Міф» (2016)). Складний генезис поезії Ліни Костенко, різноманітність традицій, які вона успадковує та трансформує, зумовили не тільки високий ідейно-художній рівень її поетичних творів, які ввібрали досвід попередників, а й стали основою для створення справді новаторського, оригінального, костенківського напрямку в українській поезії. У вірші «І виростають покоління котрі не чули тишини...» поетеса вважає, що війна – «найстрашніше з літочислень» [с. 262]. Війна припиняє поступальний хід історії («війна війною до війни!») [с. 262], бо заповнює собою весь простір і час. Час, за Мартіном Гайдеггером, зупиняється, стає «повсякденною повторювальною одноманітністю», де «завтрашнє... це вічно вчорашнє», «тяжке, що змушує страждати» («і втрат людських не одридають») [с. 262], де відчутна «врученість смерті»¹⁷³

Роман Валерія Маркуса (Ананьєва) «Сліди на дорозі» показовий в аспекті змалювання портрету покоління чоловіків-ровесників незалежної України, на плечі яких випало чимало соціальних потрясінь і випробувань, чи не найвагомніше з яких – російсько-українська війна. Крізь призму справжнього досвіду військовослужбовця-непрофесійного письменника у романі репрезентовано еволюцію чоловіка, який, вдавшись до ескапізму як чи не єдиного способу примирення з неприйнятною дійсністю (загальна соціально-політична та економічна ситуація в країні, здобуті у спадок невдалі моделі поведінки близького передусім маскулінного оточення, недосконалість системи інститутів соціалізації, а також глибоко індивідуальні внутрішні конфлікти), все ж зважається на бунт, онтологічне переродження. Війні як найпотужнішому соціально-ціннісному тригеру в романі відведено місце художнього тла, на якому особливо виразно контрастують екзистенційні проблеми людського вибору, самотності, ціннісної дезорієнтації, смерті, людської кінечності тощо. Успішність обраної авторської стратегії зумовлена автобіографізмом та інтерактивністю роману, антитетичністю образу «хрестоматійного солдата», сміливим проговорюванням досі табуйованих тем і проблем, що в більшості текстів воєнної прози свідомо романтизуються та подаються піднесено-патріотично. Відтак, дебютний роман письменника можна вважати зразком нового способу показу війни не лише як найстрашнішої соціальної катастрофи, а передусім онтологічного трампліну до віднайдення нової версії себе¹⁷⁴.

¹⁷³ Пухонська О. «Поза межами бою». Дискурс війни в сучасній літературі. Брустури : Дискурсус, 2022. 288 с.

¹⁷⁴ Ананьєв В. Сліди на дорозі. Київ : Наш формат, 2018. 375 с.

У столичному видавництві «Ярославів Вал», у передвоєнному, 2021-му році, вийшла друком книжка нарисів українського журналіста, багаторічного головного реактора газети «Донеччина» Ігоря Зоца. Це видання можна вважати важливим явищем в історії не лише регіонального, а й вітчизняного пресо-знавства. Власне, основою нарисів послужили спогади автора про героїв журналістських публікацій, численних зустрічей під час журналістських відряджень та безпосередньо в редакції обласної газети. Ідея створити й видати книжку прийшла до автора з гірким усвідомленням невідворотних втрат: своєї домівки, справи, якій віддав багато років професійного життя. Але це – речі матеріальні. Головне ж, переконаний автор, – не втратити пам'ять про людей, які стільки цінного, корисного зробили для свого рідного краю. І вони заслуговують на подяку, увічнення їхніх вчинків, а дехто – й пам'яті – саме в розповідях про них, бо вони довели й доводять: Донбас був та залишається українським ¹⁷⁵.

Досліджуючи нариси журналіста, варто насамперед відзначити, що їх у книжці зібрано 86. Звісно, далеко не про всіх достойників написав автор, але є всі підстави вважати, що на цьому томі робота не завершена. Насамперед мають бути ще кілька циклів нарисів про журналістський колектив «Донеччини», а також талановитих, гідних уваги позаштатних авторів. Як писав академік Іван Дзюба¹⁷⁶, «...спогади Ігоря Зоца набувають особливо актуального значення. Адже його Донбасія – це люди, добрі справи яких оживали на сторінках «Донеччини», долі яких більшою чи меншою мірою були пов'язані з нею. Говорячи про них, автор віддає належну шану їм, а водночас у дуже природний і переконливий спосіб розповідає нам про життя і проблеми краю – його Донбасія стає і нашою» [с. 5]. Тому варто наголосити, що саме «...публіцистика першою відгукується на політичні й соціальні зміни, які відбуваються в житті. Літератори, які працюють у її жанрах, намагаються не тільки ознайомити читача з новими фактами, подіями, явищами реальної дійсності, а й осмислити їхню природу, простежити тенденції розвитку суспільних процесів, розкрити зміни в поглядах, поведінці, психології людей» [с. 210 – 211]. Життя Донбасу, його населення не могло залишати байдужим професійних журналістів, особливо в такий знаковий період, коли Україна здобула свою незалежність. Нариси «Донбасії» можна так «розмістити» у жанровій класифікації: портретний, проблемний, історичний¹⁷⁷. Відтак із 86 наявних у книзі більшу половину становлять портретні нариси, і менше двох третин – проблемні та історичні. Це й зрозуміло, адже автор робив акцент саме на людині, на її долі, характері, вподобаннях та

¹⁷⁵ Кепс Р. Як писати про війну. Київ : Смолоскип, 2022. 160 с.

¹⁷⁶ Дзюба І. Розповідь про незабутнє і незабутніх. Донбасія. Ігор Зоц. Київ : Ярославів Вал, 2021. С. 5.

¹⁷⁷ Зоц І. Донбасія. Київ : Ярославів Вал, 2021. 252 с.

стосунках у соціумі. Вільне трактування життєвих явищ на тлі людської долі дозволяє говорити про публіцистичність нарисів «Донбасії»

На думку академіка НАН України І. Дзюби, уродженця Донбасу, його мала Батьківщина, «Донеччина в найгострішому вигляді акумулює успадковані з минулого мовні проблеми, характерні для всього Сходу і Півдня України, і тому саме вона б могла стати своєрідною лабораторією їх продуктивного розв'язання. Для цього потрібна політична і культурна воля, якої досі не було» [с. 37]. Він переконаний, що «реально Донеччина має великі, ще не сповна використані можливості для емансипації української мови та справжнього, а не декларативного піднесення національної культури». Іван Дзюба аргументовано вважав, що регіон був багатий достатнім інтелектуальним потенціалом не лише в науково-природничій, науково-технічній, а й науково-гуманітарній сфері, мистецтві та літературі.

Цікавими є метафори про війну, які у своїх працях аналізує Г. Яворська¹⁷⁸. *Війна як стихія (вогонь, вітер, вода) і як хвороба (мор)*. Розуміння війни як природного явища має глибоке культурне і хронологічне коріння. Ще Фуکیدід, найвідоміший з античних теоретиків війни, порівнював її зі стихійною силою, природними лихами (як землетрус, засуха), непередбачуваними бідами, що валяться на людський рід. Ця концептуальна схема і сценарій, що їй відповідає, має численні наслідки для інтерпретації подій, пов'язаних з війною, та діями учасників. Поширеною у нас когнітивною метафоричною схемою репрезентації війни є «війна це руйнівна стихія (стихійне лихо)». У її межах війна постає неконтрольованою силою. Моральні питання та проблеми відповідальності тут виводяться за дужки – стихія виникає і діє сама по собі. За українськими даними, війна досить регулярно представлена у вигляді вогню, пожежі: «...вона [війна] тільки розгоралась і їй не видно було кінця». [Володимир Малик. Посол УрусШайтана (1968)]. Цей варіант реалізації розглядуваної схеми є, можливо, найочевиднішим. Вирази вогонь війни, пройти крізь вогонь війни загальновідомі і пов'язані насамперед з описами подій Другої світової (Великої вітчизняної) війни. Кіноповість Олександра Довженка має назву «Україна у вогні». Репрезентація війни як пожежі в Україні була підтримана страшними-реаліями каральних операцій 1941–1943 рр. і спалених під час них сіл. Вогонь пов'язаний також із темою спогадів про минулу війну (Вогняним смерчем увірвалось на нашу землю страшне лихо) і є символом пам'яті про неї (вічний вогонь як складова частина пам'ятників загиблим), що має опору в поминальних традиціях. Крім вогню, війна осмислюється через стихії вітру і води. Це насамперед гроза, буря. Роки війни в радянській літературі позначали як буремні.

¹⁷⁸ Яворська Г.М. Концепт «Війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. Серія «Філософія». № 1 (38), 2016. С.14–23.

Проте зв'язок з буревієм і водою давніший: «Бо війна корчує ліси, корчує села і озером сльози збирає, життя топить». [Марко Черемшина. Зрадник (1919)]. У межах цієї схеми війна виступає у ролі активної сили. Ми звикли до виразів війна нищить, руйнує, проте не звертаємо уваги, що війна діє в таких випадках як живий суб'єкт. Пор. сталий вираз зруйновані війною (міста, будинки, інші артефакти). Це не випадково: війна як природна стихія руйнує те, що належить до сфери культури. Розвиток цієї метафоричної схеми в окремих авторів приводить до приписування війні здатності здійснювати контрольовані і цілеспрямовані дії, навіть думати і здійснювати задум, тобто діяти із заздалегідь запланованим наміром: «Задумала війна одібрати у неї й її другого сина, і покликали Андрія до військової служби». [Микола Хвильовий. Мати (1930)]. Це явний випадок яскравої індивідуально-авторської метафори, яка, однак, не виходить за межі описаної моделі. Усталеним є також вираз війна забрала (одібрала, взяла). Війна забирає у матері синів, у молодих – кохання і надії. Ця формула, як показують наші дані, набула особливої актуальності при описі подій нинішньої війни. Пор. численні заголовки: «Війна забрала чоловіка за кілька днів до дня народження дружини»; «Війна забрала життя чоловіка Тетяни Чорновол». Тут знов бачимо, що поведінка війни подана як «цілеспрямована» – дієслово забрати описує контрольовану дію. Крім того, формула війна забрала має явну паралель із фразеологізмом вода забрала (взяла). Пор.: «Ця вода забрала, знищила мало не все, що мав Демко». [Борис Грінченко. Хатка в балці]. «Надаремно Іван поспішав з полонини: він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода» (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 331)». Цей вираз часто трапляється у сучасних заголовках «Велика вода забрала життя сотень людей на Філіппінах». Паралельними за значенням і структурою є традиційні вирази узяла річка, узяла могила. Таким чином, у випадку репрезентації війни як водної стихії маємо справу з моделлю, глибоко вкоріненою у народну традицію. Отже, війна як стихія виступає в активній ролі. Натомість людині у цій когнітивній схемі, яка репрезентує війну як стихійне лихо, відводиться пасивна роль – терпіти страждання, чекати («Якби мені хто сказав, що, як упаде квадрильйонна крапля, тоді вийде війні кінець, тоді вернеться мій Оврам, я б перещитала». [Микола Куліш. Патетична соната (1930)]); перебути війну, як перебувають негоду: «Аби студінь презимувати, аби рости увесні, аби вітрові не даватися та й аби війну перебути». [Марко Черемшина. Зрадник (1919)]. Варіантом цієї ж схеми можна вважати когнітивну метафору «Війна – це епідемія смертельної хвороби». Саме так, за допомогою давньогрецького *loimós* «мор, чума», описує війну Фулідід. Деякі дослідники припускають, що в лаконському діалекті давньогрецької мови це слово мало значення «голод». І в українських письменників (М. Коцюбинський, Ліна

Костенко) війна опиняється в одному ряду з мором, холерою, голодомором. «Війна, як смертельна хвороба, що передається» – це назва статті 2010 р., присвяченої міркуванням про Другу світову війну. «Війна – це хвороба, як чума», – пише блогерка у травні 2015 р., маючи на увазі війну на сході України. Примітно, що в сучасних текстах війна постає як хвороба, що руйнує не так тіла, як душі людей.

Війна як подорож. Складається враження, що ця схема також має глибоке культурне коріння. У її межах війна протиставлена дому. Солдати повертаються додому як мандрівники. На час війни контакти з родиною обмежені або перериваються. Вдома можуть відбуватися катастрофічні зміни (зрада дружини, смерть близьких тощо). Рідний дім за час відсутності господаря на війні стає незнаною – і навіть ворожою – територією. «Перед ним раптом повстає відпущений солдат, який, прийшовши вночі з війни додому, застає на брачному ліжку свою жінку з сусідським дванадцятилітнім хлопчиком». [Микола Хвильовий. *Повість про санаторійну зону (1924)*]. Інколи втрата дому й родини постає як покарання за неправильну поведінку воїна-мандрівника, який піддається спокусам (що дещо нагадує античні сюжети з Одисеєм): «Аж після війни дізнався, що, доки він ходив із своїми ленд-лізами, втратив сім'ю: в один день, в один змиг ока загубив найдорожче – дружину й дітей малих». [Олесь Гончар. *Берег любові (1976)*]. У текстах про нинішню війну в Україні цей сюжет набуває дещо відмінного вигляду через іншу перспективу: коли боєць повертається додому змінюється не дім. Іншим, «не тим» виявляється він сам. Зміна ідентичності героя нагадує результат перебування у «іншому світі». Світи мирного життя і війни виявляють несумісність. За цими ознаками світ війни нагадує потойбічний світ (пор. згадану вище схему «ВІЙНА ЦЕ ПЕКЛО»). «Не той чоловік». Чому солдатам так важко повертатися з війни у сім'ю» – цей заголовок матеріалу на «Українській правді», присвячений психологічним проблемам адаптації до мирного життя, досить чітко описує ситуацію і в аспекті, який нас цікавить. «Нерідко це справжня нова драма і війна. Вже вдома», – пише автор. Характерно, що наслідком повернення з війни тут також стає втрата сім'ї: дружина йде від чоловіка, який став іншим, або той іде з дому сам.

Революція Гідності, російсько-українська війна змінили свідомість українців, а отже, й героя української літератури початку ХХІ ст., що в перспективі позначиться і на формуванні призми бачення, сприймання та трактування персонажів українського письменства не лише як носіїв давніх українських традицій і знань, а й сучасних знань, що стосуються складних процесів переживання війни, досвіду формування культури спротиву.

НАРАТИВИ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СУЧАСНИХ УКРАЇНЦІВ

Поняття національної ідентичності розгортається в умовах мілітарної дійсності. І це переформатовує все те, як раніше українські митці розуміли це поняття. Сучасні умови гібридної війни характеризує Є. Бистрицький, відзначаючи: «Гібридна війна є війною ідентичностей у тому сенсі, що використовує особливості переживання ідентичності та її предметних проявів для політичного та пропагандистського виправдання агресії»¹⁷⁹. Національна ідентичність є умовою творення нації і її життєздатності. Українська ідентичність неодноразово піддавалася чужорідним впливам. До таких ми можемо віднести: - міф «двох Україн», сформований російською пропагандою - мова як основа національної ідентичності – її втрата є загрозою нації, а засилля російської мови в українському інформаційному просторі є свідчення російського наступу на українську ідентичність; - цінність людського життя, яке забезпечено українським громадянам державою і закріплено у законах, на відміну від сусідньої Білорусі, де існує смертна кара і право людини на життя держава гарантувати не може; - розуміння свободи, яка для українців є найвищою цінністю, що було доведено двома Майданами, а під час Революції Гідності – кров'ю українців; - історичний досвід – Україна довгий час перебувала у світі «без війни», не зважаючи на імперські воєнні проекти радянського періоду, а її попередня історія активно вихолощувалася тим же радянським імперським міфом, де Україна лише частина чогось.

Концепт ВІЙНА є базовим не тільки у військовій, але також у політичній, історичній, соціальній та культурній картинах світу. Проблема щодо тлумачення терміну війна зумовила появу та функціонування різних, але водночас взаємовиключних її кваліфікаторів, як-от: міждержавна і громадянська війни¹⁸⁰. З огляду на цей аспект, Л. Зіневич та В. Красавіна засвідчують такі варіанти назв: за місцем (війна на Донбасі), за часом (війна 2014–2017 рр.), за учасниками (російсько-українська), за стратегією (визвольна), за тривалістю (трирічна війна)¹⁸¹. З огляду на сучасні події в Україні вважаємо за необхідне додати ще один варіант за широтою ураження території або масштабом – повномасштабна війна. Різні сфери застосування лексеми війна уможливив використання диференційованих назв: в офіційній – російсько-український конфлікт, антитерористична операція

¹⁷⁹ Бистрицький Є. Проект війни: від ідентичності до насильства. *Філософська думка*. 2015. № 1. С. 61-74

¹⁸⁰ Вільчинська Т. Концепт "війна": особливості мовної об'єктивації у газетному тексті. *Лінгвістичні студії*. 2017. Вип. 34. С. 110-114.

¹⁸¹ Зіневич Л. В., Красавіна В. В. Концепт «війна» у сучасному українському суспільно-політичному дискурсі. *Одеський лінгвістичний вісник*. 2017. Спецвип. С. 70-72

(АТО), у розмовно-побутовому або соціальних мережах – війна, бойня, м'ясо-рубка, побоїще. За кількісними показниками перше місце серед лексичних вторинних номінацій, що беруть участь у моделюванні концепту війна, посідають метафори орки, оркостан, Мордор. Як відомо, до воєнних дій лексемою орки послуговувалися для називання вигаданих істот, що служать силам зла. У художній літературі, фантастичних фільмах їх зображають як потворних, жорстоких і агресивних монстрів, що схильні до підлості й насильства. У політологічному словнику за редакцією М. Головатого та О. Антонюка подано такі дефініції лексеми війна: 1) політичний феномен, продовження політики, яку держава здійснює іншими, насильницькими засобами, тобто є політикою в її екстремальному, агресивному бутті; 2) у функціональному баченні – це збройна боротьба між державами або соціальними, етнічними та іншими спільнотами¹⁸².

Пам'ять про війну та конфлікт викриває складне переплетення культурної пам'яті та ідентичності. Країни відзначають пам'ять про війну, щоб пов'язати наративи минулого з сьогоденням. Національна пам'ять про війну вже давно пов'язана з артикуляцією національної ідентичності, патріотизмом і зусиллями підтримувати важливість минулого як у сьогоденні нації, так і в орієнтованих на майбутнє уявленнях про культурну та колективну ідентичність. Війна та конфлікт так часто переривають безперервність пам'яті нації та залишають спогади про поранення, травми та страждання, незалежно від перемоги чи поразки. Ці рани «відчуваються» як у матеріальних структурах нації, так і в її будівлях, артефактах і міських пейзажах. і в його психіці, або його почутті ідентичності, його здатності до відновлення та його співчутті до тих, хто втратив життя.

Аналіз новітніх робіт українських мовознавців за останніх десять років свідчить про те, що науковий доробок вітчизняної науки про мову поповнюється значущими студіями концепту ВІЙНА з 2014 року, коли розпочалась військова агресія Росії проти України. Передусім йдеться про ґрунтовні дослідження репрезентації війни, військового конфлікту, гібридної війни в українській мові. Так, напр., лінгвістка Г. Яворська дослідила відмінні й контрверсійні версії репрезентації збройного конфлікту в Україні, як-от міждержавний збройний конфлікт, громадянська війна, проксі-війна, гібридна війна та ін., застосовуючи когнітивно-лінгвістичних методи для аналізу семантики концепту ВІЙНА, та виявила усталені схеми його реалізації у мові на основі концептуальних метафор війна це стихійне лихо, війна це подорож, війна це пекло тощо¹⁸³.

¹⁸² Політологічний словник : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М.Ф. Головатого та О.В. Антонюка. Київ: МАУП, 2005. 792 с.

¹⁸³ Яворська, Г.М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. Серія: Філософія. 2016. № 1. С. 14–23.

Відповідно, пам'ять про націю – це історії минулого, спеціально вибрані державою, щоб донести до громадськості певну версію минулого нації. Оскільки ці наративи пам'яті, керовані державою, переживаються різними індивідами не однаково, держава використовує підказки, щоб створити, а потім викликати наративи пам'яті про події, що відбуваються в країні; наприклад, обираються конкретні дати та форма вшанування історичної події (наприклад, День пам'яті у Великій Британії), а вулиці називаються на честь значущих людей, місць або подій (наприклад, названі на честь Мартіна Лютера Кінга у Сполучених Штатах держави). Рішення щодо таких символів виконуються людьми при владі і, оскільки вони часто приймаються не без боротьби, містять політику пам'яті.

Люди відповідають на запитання «Хто Я?» не лише через досвід міжособистісної схожості чи відмінності, а через поєднання обох. Іншими словами, міжособистісні подібності та відмінності сприяють ідентичності людини, тобто «риси та характеристики, соціальні відносини, ролі та членство в соціальних групах, які визначають, ким є людина» (D. Oyserman, Jr. N. A. Lewis, V. X. Yan, O. Fisher, p. 69)¹⁸⁴. Відповідно, атрибути, які відрізняють людину від інших членів групи, формують «особисте Я», а атрибути, якими користуються інші члени групи, сприяють колективному Я, тобто «Ми» (M. Alvesson, K. Lee Ashcraft, R. Thomas)¹⁸⁵. Замість того, щоб просто визнавати співіснування «особистого Я» та «соціального Я», як це зробили деякі теоретики ідентичності, B.W. Walker (2022)¹⁸⁶ запропонував модель оптимальної відмінності, яка аналізує, як два аспекти особистості ідентичність взаємопов'язані. Завдяки своїй концепції оптимальної відмінності він зосереджується на перевагах досягнення рівноваги між «особистим Я» та «соціальним Я». Надалі дослідники ідентичності далі досліджували плинність між цими двома аспектами і розробили різні погляди на взаємодію між особистими та соціальними компонентами ідентичності людини (R.S. Onorato, J.C. Turner)¹⁸⁷. Звідси, «соціальне «Я» - це самовизначення, яке базується на подібності з іншими в соціальному порівнянні, натомість «особисте Я» - це самовизначення, яке відрізняє індивіда від інших у міжособистісному порівнянні.

Ми розповідаємо історії в різних умовах, для різноманітної аудиторії та з різних причин. Ми розповідаємо структуровані історії про особистий досвід –

¹⁸⁴ Oyserman D., Lewis Jr, N. A., Yan, V. X., Fisher O., O'Donnell S. C., Horowitz E. An identity-based motivation framework for self-regulation. *Psychological Inquiry*. 2017. Vol. 28(2-3). P. 139-147

¹⁸⁵ Alvesson M., Lee Ashcraft K., Thomas R. Identity matters: Reflections on the construction of identity scholarship in organization studies. *Organization*. 2008. Vol. 15(1). P. 5-28

¹⁸⁶ Walker B. W. A dynamic reframing of the social/personal identity dichotomy. *Organizational Psychology Review*. 2022. Vol. 12(1). P.73-104

¹⁸⁷ Onorato R. S., Turner J. C. Fluidity in the self- concept: the shift from personal to social identity. *European journal of social psychology*. 2004. Vol. 34(3). P. 257-278

нарлативи – як засіб розуміння минулого, конструювання ідентичності та спілкування з іншими. Розповідь може служити засобом для розуміння та спілкування з іншими та одночасного встановлення ідентичності в певному культурному та соціальному контексті. Люди розповідають історії з різних причин, але оповідач обов'язково представляє певну мету чи намір у формі розповіді та адаптовано до конкретної аудиторії. Порядок оповіди збільшує здатність оповідача зрозуміти свій досвід та особистість, а також підвищує ймовірність сприйняття аудиторією історії – і тих аспектів самого оповідача, які він чи вона хоче передати через неї. Культурні норми, цінності та традиції впливають на те, які історії розповідаються і чому вони розповідаються, а також на те, які історії не варто розповідати, і надають перевагу окремим історіям над іншими¹⁸⁸.

На те, як ми розповідаємо історії та оцінюємо їх, величезний вплив має культура, в якій ми живемо. Історії структуровані відповідно до попередньо встановленої культурно визначеної формули та оцінюються відповідно до того, наскільки добре вони відповідають цьому плану розповіді. Повсюдне поширення історій, починаючи з ранньої соціалізації, спонукає нас дотримуватись нарлативної структури в нашому розповіданні, ніби це інстинктивно, і регулярно оцінювати власні та чужі нарлативи відповідно до домінуючих культурних цінностей. Нарлативи – це не просто засоби вираження інформації про наше минуле, вони допомагають нам будувати ідентичності, спілкуватися з іншими та надавати значення досвіду.

Значна частина літератури зосереджена на впливі війни на психічне та фізичне здоров'я і сімейне життя ветеранів (наприклад, С. Gimbel, А. Booth¹⁸⁹; С. С. Hendrix, L.M. Anell,¹⁹⁰; J.F. Ikin¹⁹¹), хоча деякі вчені аналізують вплив військової служби на сім'ї (G.A. Bonanno, C. Rennie, S. Dekel¹⁹²; А. Demers¹⁹³), що актуально й для України у контексті російсько-української війни. Розглядаючи Другу світову війну, А. MacLean, Jr. G. H. Elder (2007) досліджували різні ефекти служби, зокрема, чи впливав вік, у якому чоловіків мобілізували, на

¹⁸⁸ Jauregui-Lobera I., Martinez-Gamarra M., Montes-Martinez M. A., Martinez-Quinones J. V. Storytelling as instrument of communication in health contexts. *JONNPR*. 2020. Vol. 5 (8). P. 863-90.

¹⁸⁹ Gimbel C., Booth A. Why does military combat experience adversely affect marital relations? *Journal of Marriage and the Family*. 1994. P. 691-703.

¹⁹⁰ Hendrix, C. C., Anelli L. M. Impact of Vietnam War service on veterans' perceptions of family life. *Family Relations*. 1993. P. 87-92.

¹⁹¹ Ikin J. F., McKenzie D. P., Gwini S. M., Kelsall H. L., Creamer M., McFarlane A. C., ... & Sim M. Major depression and depressive symptoms in Australian Gulf War veterans 20 years after the Gulf War. *Journal of affective disorders*. 2016. Vol. 189. P. 77-84.

¹⁹² Bonanno G. A., Rennie C., Dekel S. Self-enhancement among high-exposure survivors of the September 11th terrorist attack: Resilience or social maladjustment? *Journal of personality and social psychology*. 2005. Vol. 88(6). P. 984.

¹⁹³ Demers A. When veterans return: The role of community in reintegration. *Journal of Loss and Trauma*. 2011. Vol. 16(2). P. 160-179.

життєвий шлях тих, хто вижив. Проаналізувавши архівні записи ветеранів із району затоки Сан-Франциско, автори виявили, що ті, хто приєднався до армії до 21 року, відчули переваги в освіті та розвитку з невеликими негативними довгостроковими наслідками, тоді як ті, хто приєднався після 21 року, відчули небагато переваг і мають більше проблем у сімейних стосунках¹⁹⁴.

Дослідження ветеранів Другої світової війни, проведене незабаром після війни, відхилило ідею про те, що на всіх або на більшість ветеранів вплинув досвід війни однаково. L.P. Crespi, G.S. Shapleigh (1946) опитали 199 студентів-ветеранів щодо їхнього ставлення до сімейних стосунків, незалежності, релігії, сексу та моралі, споживання алкоголю, упереджень і потреби в розвагах, і виявили, що на ветеранів у їхній вибірці по-різному впливав досвід війни. На відміну від досліджень, які наголошували на негативних психологічних наслідках війни, це дійшло висновку, що для багатьох ветеранів Другої світової війни воєнний досвід спричинив конструктивні зміни в особистості щодо здатності долати проблеми післявоєнної адаптації¹⁹⁵. Дослідники заохочували підхід, який наголошує на тому, як ветерани можуть бачити себе у зв'язку зі своїм досвідом війни. В іншій лінії дослідження D.H. Onkst (1998) стверджував, що афроамериканські ветерани Другої світової війни, особливо на Півдні, пережили повернення до цивільного життя по-різному¹⁹⁶.

Деякі вчені досліджували вплив війни на переконання та ставлення ветеранів. Чимало останніх досліджень досвіду ветеранів під час війни зосереджено на воєнних стресах і травматичних спогадах. M. Murray (2008) опитав тринадцять новозеландських ветеранів Другої світової війни на початку 1990-х років і зустрівся з ними через тринадцять років, щоб оцінити вплив розкриття травматичних спогадів у попередніх інтерв'ю. Він виявив, що хоча більшість обговорювали з ним цей досвід уперше під час цих інтерв'ю, ветерани повідомили про полегшення, але не продовжували такі дискусії з іншими (наприклад, друзями чи родиною)¹⁹⁷. V. Buntz (2003) досліджував «дискурс травми» у віршах, написаних ветеранами війни у В'єтнамі¹⁹⁸; K.F. Michel, (2004) вивчав відображення досвіду війни в мистецьких роботах, створених ветеранами війни у

¹⁹⁴ MacLean A., Elder Jr. G. H. Military service in the life course. *Annu. Rev. Sociol.* 2007. Vol. 33(1). P. 175-196.

¹⁹⁵ Crespi L. P., Shapleigh G. S. "THE" VETERAN—A MYTH. *Public Opinion Quarterly.* 1946. Vol. 10(3). P. 361-372.

¹⁹⁶ Onkst D. H. "First a Negro... Incidentally a Veteran": Black World War Two Veterans and the GI Bill of Rights in the Deep South, 1944-1948. *Journal of Social History.* 1998. P. 517-543.

¹⁹⁷ Murray M. When war is work: The GI Bill, citizenship, and the civic generation. *Calif. L. Rev.* 2008. Vol. 96. P. 967.

¹⁹⁸ Buntz V. "Hammered out of Artillery Shells": The Discourse of Trauma in Vietnam Veterans' Poetry. *Amerikastudien/American Studies.* 2003. P. 227-248.

В'єтнамі¹⁹⁹; а D.M. Норкін з колегами (2004) досліджували мемуари, написані французькими солдатами та моряками 18-го та 19-го століть, щоб виявити способи, якими вони осмислювали свій досвід, висловлювали своє розуміння іншим і розробляли стратегії, щоб впоратися з обставинами свого життя²⁰⁰.

Отже, багато наукових досліджень про ветеранів базуються на даних опитувань і спробах визначити психологічний вплив військової служби під час війни або наслідки військової служби для ветеранів, коли вони пристосовуються до цивільного життя та протягом усього життя. Занадто мало вчених проводили якісні дослідження описів ветеранами досвіду війни, що, ймовірно, призвело б до кращого розуміння не лише досвіду цих ветеранів, а й соціальних і культурних впливів на спогади, інтерпретацію та переказ досвіду в цілому. Наративний аналіз є цінним інструментом для цього, як через глибину розуміння, яку він дає, так і через видатність оповідання в культурі.

Важливою метою дослідження є вивчення факторів (тобто соціальної підтримки, задоволення потреб; стратегії подолання та адаптації), які передбачають внутрішньо індивідуальні зміни в соціальних ідентичності, які відбуваються з часом. Інша ціль, яку варто досягти, полягає у визначенні наслідків таких змін. Ми припустили, що посилене почуття ідентифікації з новою соціальною групою (наприклад, студентською для першокурсників чи мілітарною для волонтерів чи цивільних, так чи інакше залучених до подій воєнної повсякденності) повинно передбачати підвищення психологічного благополуччя. Сформована соціальна ідентичність передбачає покращення добробуту, а також задоволеність навчанням, роботою та життям (S. Chambers, C.O. Mayfield, A. Valenti) і навіть діє як буфер проти негативних подій (яких дуже багато у воєнній повсякденності)²⁰¹.

Хоча інтеграція нових соціальних ідентичностей і посилення почуття ідентифікації з новою соціальною групою з часом є бажаними цілями, соціальний контекст також має забезпечувати ресурси, які дозволять новій ідентичності фактично розвиватися. При приєднанні до нової соціальної групи два соціальні чинники, які виникають у групі – соціальна підтримка та задоволення потреб – пропонуються як адаптаційні ресурси, які сприятимуть як адаптації членів групи в новій групі, так і інтеграції нової соціальної ідентичності. Це передбачення узгоджується з роботами з психології розвитку, які підкреслюють роль соціального середовища та міжособистісних стосунків у

¹⁹⁹ Michel K. F. Drawing on experience: A study of Vietnam veteran artists. *Studies in art education*. 2004. Vol. 45(3). P. 189-205.

²⁰⁰ Hopkins A. M., Beacom J. F. On the normalization of the cosmic star formation history. *The Astrophysical Journal*. 2006. Vol. 651(1). P. 142.

²⁰¹ Chambers S., Mayfield C. O., Valenti A. The impact of perceived fairness, organizational and professor support on students' intentions to quit. *International Journal of Educational Management*. 2023. Vol. 37(4). P. 863-883

процесі розвитку. Дослідження, проведені під час таких змін, як імміграція та злиття організацій, показали важливість соціальної підтримки для прогнозування адаптації до цих змін (J. W. Berry)²⁰². Соціальна підтримка також передбачає використання більш адаптивних стратегій під час подолання змін у житті (L. Boileau, P. Gaudreau, A. Gareau, M. Chamandy)²⁰³. Застосовуючи підхід соціальної ідентичності до соціальної підтримки, E. A. West, S. Iyengar (2022) показали, що інформаційна підтримка мала особливо позитивний ефект на послаблення стресу, коли її надавали члени групи²⁰⁴. На додаток до соціальної підтримки, отриманої в груповому контексті, ступінь задоволення фундаментальних психологічних потреб у групі також має бути потужним предиктором того, як нові члени групи мають справу зі своїм входженням у нову соціальну групу та пристосовуються до них (D. Kealy, S. Ben-David, D.W. Cox)²⁰⁵. Відповідно до теорії самовизначення, коли задоволені фундаментальні потреби в автономії, компетентності та спорідненості, це призведе до оптимального функціонування та психологічного благополуччя людини. Дослідження показали, що ці потреби можуть бути задоволені через наші соціальні групи (K. M. Sheldon, B. A. Bettencourt) задоволення потреб в автономії (тобто сприйняття того, що людина може бути автентичною у груповому контексті та її приймають такою, якою вона є насправді), компетентність (відчуття, що цінується внесок людини в групу і є компетентним членом групи), зв'язок (встановлення значущих стосунків з іншими членами групи) позитивно впливає як на ідентифікацію з групою, так і на психологічне благополуччя²⁰⁶.

Зусилля подолання та адаптації також мають відігравати важливу роль у прогнозуванні того, чи розвинеться нова соціальна ідентичність і чи її схвалить члени групи. Процес приєднання до нової групи вимагає зусиль і мотивації. Членам групи необхідно збільшити енергію та зусилля, щоб впоратися з новими вимогами, нормами та способами функціонування в новому груповому контексті. У той час як копінг було формально визначено як поведінкові та когнітивні зусилля людини керувати внутрішніми та зовнішніми вимогами проблемної людини та середовища, спроби подолання також можна концеп-

²⁰² Berry J. W. Family and youth development: Some concepts and findings linked to the ecocultural and acculturation models. *Societies*. 2022. Vol. 12(6). P. 181

²⁰³ Boileau L., Gaudreau P., Gareau A., Chamandy M. Some days are more satisfying than others: A daily- diary study on optimism, pessimism, coping, and academic satisfaction. *British Journal of Educational Psychology*. 2021. Vol. 9(1). P. 46-62

²⁰⁴ West E. A., Iyengar S. Partisanship as a social identity: Implications for polarization. *Political Behavior*. 2022. Vol. 44(2). P. 807-838

²⁰⁵ Kealy D., Ben-David S., Cox D. W. Early parental support and meaning in life among young adults: The mediating roles of optimism and identity. *Current Psychology*. 2022. Vol. 41(6). P. 3865-3872

²⁰⁶ Sheldon K. M., Bettencourt B. A. Psychological need- satisfaction and subjective well- being within social groups. *British Journal of Social Psychology*. 2002. Vol. 41(1). P. 25-38

туалізувати як механізми розвитку. Тривалі переговори з вимогами навколишнього середовища характеризують процес саморозвитку та інтеграції, завдяки якому нові елементи засвоюються людиною. На основі цих пропозицій ми пропонуємо, щоб стратегії подолання та адаптації являли собою конкретні дії, за допомогою яких члени групи активно стають частиною своєї нової групи та ідентифікують себе з цією групою (C. Tang, Y. Liu)²⁰⁷. Таким чином стратегії індивідуального рівня включають орієнтовані на завдання стратегії подолання, такі як інвестування зусиль, планування та пошук відповідної інформації. Ці орієнтовані на завдання стратегії повинні передбачати підвищення рівня ідентифікації з новою групою. І навпаки, індивідуальні стратегії подолання, орієнтовані на розмежування, які передбачають розумову та поведінкову розмежування з новою ситуацією, повинні передбачати зниження соціальної ідентифікації з часом.

Характеристики історій є частиною нашої соціалізації, оскільки оповідання історій – це розмовна діяльність, а історії – це не просто слова, не просто послідовності інформації, розташованої в хронологічному порядку, вони мають чіткий початок, середину та кінець, і всередині історії закладається сюжет, представлені персонажі, виникають і вирішуються проблеми, а також передається певне повідомлення, зокрема й те, що впливає на соціалізацію читачів, у нашому випадку – мілітарну соціалізацію, актуальну у часи війни. Ці риси оповідання широко визнані та визнані невід’ємними елементами наративів J. T. Ulmer²⁰⁸). Через центральну роль історій і часу в сучасному житті використання форми розповіді є привабливим способом переказати наш особистий минулий досвід (L. Stanley²⁰⁹).

Наративи включають три мінімально необхідні елементи. По-перше, розповідь має зосереджуватися на певному досвіді, вибраному з минулого для опису. По-друге, події, включені в досвід, мають бути організовані у формі історії – з чітким початком, серединою та кінцем, а також усталеною обстановкою, сюжетом і героями. По-третє, події повинні бути якимось чином пов’язані одна з одною та розташовані в хронологічному порядку, щоб можна було встановити питання про те, як і чому відбувалися події, а елементи оповіді могли набути рис темпу, тривалості та темпу. З цих трьох елементів наративу другий, або елемент «зайнятості», є найважливішим, оскільки саме тут створюється сенс. Хоча ми розповідаємо наративи, щоб надати сенсу нашому досвіду

²⁰⁷ Tang C., Liu Y. Agent-Based Modeling. In *Computational Modeling for Industrial-Organizational Psychologists*. 2024. P. 181-210

²⁰⁸ Ulmer J. T. A processual order approach to studying sentencing guidelines: Contexts, activities, and consequences. *Applied Behavioral Science Review*. 1997. Vol. 5(1). P. 81-100.

²⁰⁹ Stanley L. The knowing because experiencing subject: Narratives, lives, and autobiography. *Women's Studies International Forum*. 1993. Vol. 16(3). P. 205-215.

та життям і передати сенс іншим (W. Fischer, M. Gorbliirsch), ми вибираємо, хто має отримувати конкретні повідомлення. З різних причин ми включаємо одних до нашої аудиторії та виключаємо інших. Вивчення того, коли і чому розповідаються історії, може ще більше виявити наміри оповідача²¹⁰.

Культурний і соціальний контексти історії також дозволяють порівнювати чи оцінювати досвід. Оповідачі повинні спочатку вирішити, що конкретна подія або серія подій, які вони готуються описати, можна розповісти, хоча це рішення найчастіше неявне і залежить від культурних норм. Деякі історії є привілейованими над іншими (D.P. McAdams), як правило, ті, які «втілюють важливі цінності, представляють домінуючі ідеологічні переконання та способи, за допомогою яких національні та культурні ідентичності створюються та підтримуються»²¹¹. Мало того, що конкретні наративи є домінуючими над іншими, але деяким оповідачам, схоже, дозволено розповідати окремі історії, а іншим це робити заборонено – знову ж таки, як правило, тим, хто найбільше дотримується культурних ідеалів.

Історії про важливі життєві події, такі як весілля, випускні школи та вихід на пенсію, настільки поширені, що ми починаємо розуміти нові лише як версії загальної історії. Люди часто використовують «основні шаблони історії» або домінуючий наратив, щоб побудувати власну версію культурно знайомої історії (E. Ochs, L. Capps)²¹². Вони можуть описати своє власне весілля, випускний, вихід на пенсію або будь-яку кількість інших подій відповідно до якогось ідеалізованого наративу, що циркулює в культурі, щоб сформулювати свій досвід і зробити його значущим для себе та своєї аудиторії. Дотримання домінуючого наративу також забезпечує основу для оцінки історій у порівнянні з ідеалізованою версією.

Історії створюють і інтерпретують людські життя, оскільки наративи описують світ таким, яким він живе та розуміється оповідачем, звідси, оповідання історій захищає та розширює нашу свідомість і реальність нашого досвіду, оскільки ми не можемо переглянути минулий досвід, ми використовуємо історії, щоб зберегти наше минуле і навіть створити наші спогади. Крім того, наративи також є засобом конструювання ідентичностей і пошуку сенсу нашого життя (R. J. Berger, R. Quinney). Розповідаючи про те, що сталося з нами колись давно, ми розуміємо, ким ми є сьогодні. «Я» створюється, підтримується та адаптується через взаємодію та спілкування з іншими, а історії, які ми розповідаємо про наше життя, сприяють розумінню світу, інших і нас самих²¹³.

²¹⁰ Fischer W., Gorbliirsch M. Biographical structuring: Narrating and reconstructing the self in research and professional practice. *Narrative Inquiry*. 2006. Vol. 16(1). P. 28-36.

²¹¹ McAdams D. P. The psychology of life stories. *Review of general psychology*. 2001. Vol. 5(2). P. 100-122.

²¹² Ochs E., Capps L. Narrating the self. *Annual review of anthropology*. 1996. Vol. 25(1). P. 19-43.

²¹³ Berger R. J., Quinney R. The narrative turn in social inquiry. *Storytelling sociology: Narrative as social inquiry*. 2005. P. 1-11.

Описуючи зв'язок наративів та ідентичності, D.P. McAdams стверджує, що «ідентичність сама по собі набуває форми історії, укомплектованої місцем дії, сценами, персонажами, сюжетом і темою» [с. 101]. У пізньому підлітковому та ранньому дорослому віці люди починають будувати розповідь про себе, яка має сенс минулих подій, досвіду та особистості. Ось як ми пізнаємо себе та ставимося до інших²¹⁴.

Однак «Я» не залишається незмінним у часі, і «Я» з минулого не обов'язково збігаються з «Я» теперішнім. Таким чином, ми використовуємо наратив як інструмент для дослідження та створення зв'язків між нашими нестабільними, ситуованими «Я» або для реорганізації багатьох наших «Я» в єдине ціле. Часто люди поділяють історію свого життя на хронологічні розділи (М. А. Conway, С. W. Pleydell-Pearce) і обмежують свою розповідь цими автобіографічними часовими рамками та своїм розумінням ситуаційних норм. Періоди життя відзначають відносно великі сегменти автобіографічного часу: «коли я був у початковій школі», «під час мого першого шлюбу», «коли діти були маленькими»²¹⁵. Упорядкування самооповідей у такий спосіб забезпечує засоби розуміння різних ситуованих «Я» та оцінки періодів життя, це також допомагає у відновленні пам'яті, зокрема про травматичні події.

Замість того, щоб розповідати своїй аудиторії, що певний досвід чи поведінка в їхній розповіді «не Я», люди також можуть скоригувати свої розповіді, щоб представити «справжнє» Я. Це особливо часто зустрічається в розповідях літніх людей. З віком люди можуть стати більш стурбованими тим, щоб залишити повідомлення чи образ для наступного покоління, і можуть скоригувати свої розповіді про раннє та середнє життя, щоб забезпечити «добрий кінець», те саме стосується і людей, чиє життя завершується незалежно від віку.

Аналізуючи наративи про війну, центральним у всіх них завжди в усі часи є Герой. «Герой» є центральним персонажем будь-якої історії війни в українській культурі. Кілька ветеранів використовували цей термін як оцінку власного внеску та внеску інших ветеранів у війну. Деякі ветерани вказували на інших як на героїв, але, якими б героїчними не були його власні зусилля, жоден ветеран не назвав би себе героєм. Крім того, багато хто знецінював свій власний досвід, порівнюючи його з досвідом однолітків, які, на їхню думку, служили в більш небезпечних ситуаціях або вчинили більш героїчні вчинки під час війни.

Більшість ветеранів описали своє становище під час війни, а також поведінку, яка відповідає цьому «Я воєнного часу», але була «не Я». Здавалося,

²¹⁴ McAdams D. P. Identity and the life story. In *Autobiographical memory and the construction of a narrative self*. 2003. P. 203-224. Psychology Press.

²¹⁵ Conway M. A., Pleydell-Pearce C. W. The construction of autobiographical memories in the self-memory system. *Psychological review*. 2000. Vol. 107(2). P. 261.

така поведінка сприймалася як прийнятна як частина «військового розділу» їхнього життя, але не як поведінка, до якої вони брали б участь за «нормальних» обставин. Більшість зазначили, що поведінка, яку вони вживали, яку вони, очевидно, вважали небажаною, не була частиною їхнього «я» в попередніх життєвих розділах і не переносилася на наступні «Я». Вони вказали, що певні дії (такі як куріння, пияцтво та лайка) є прийнятними для певних людей (включно з військовослужбовцями та молодими людьми) за певних обставин (наприклад, під час війни), що демонструє використання ними ситуаційних «Я» у своїх наративах. Таким чином, вони могли позиціонувати конкретну поведінку за межами своєї поточної ідентичності або як не частину свого «справжнього Я»²¹⁶.

Люди з міст, які зазнавали прямих і постійних нападів, зіткнулися з дилемою: втекти чи залишитися. У деяких містах на деяких етапах війни існувала також офіційна заборона на виїзд чоловіків (Харків, весна 2022 року). Багато ж людей залишалися у своїх містах протягом усієї війни, незважаючи на такі заборони. Вони вважали, що було б абсурдом залишати свої домівки, якщо тільки вони не відчують страху, надто сильного, щоб з ним боротися. «Люди по-різному терплячі до страждань», - резюмувала набуті на війні знання харків'янка років тридцяти. Ніхто з тих, з ким нав доводилося спілкуватися в Харкові весною 2022 року не засуджував тих, хто втікав, за те, що вони нестерпно боялися за своє життя, особливо якщо знали їх особисто. «Моя подруга побачила, як біля її будинку горить автобус, а днями втекла», - з подивом, але з розумінням розповіла інша мешканка Салтівки, хоча сама вирішила не тікати, незважаючи на те, що її будинок був пошкоджений, а її брат-близнюк ледь не загинув у ньому.

У наративах українців виникає скромне визначення хоробрості, дуже далеке від концепції хоробрості героїв поля бою, поширеної у військових фільмах. Хоробрість, яку люди визнавали та якою захоплювалися в обговорюваному тут контексті, була визначена у зв'язку з воєнним повсякденним життям, у якому було вкрай важливо дотримуватися якомога більше рутин мирного часу. Усі ці рутини були обмежені простором: сам акт перебування у містах, які знаходяться під обстрілами, не ходити до сховищ, а залишатися вдома під час нападів, регулярно ходити на роботу, наражатися на небезпеку, щоб допомогти громаді, наприклад, приносячи воду чи ремонтуючи чужі пошкоджені дахи. Вони були вирішальними не лише як засоби опору, а й як засоби зв'язку нав'язаної (ненормальної) ідентичності жертви війни з аспектами ідентичності, що ґрунтуються на мирній нормальності.

В основі нашої моделі лежить концепція соціальної ідентичності, яка відноситься до тієї частини Я-концепції індивіда, яка впливає з його або її

²¹⁶ Puwar N. Carrying as method: Listening to bodies as archives. *Body & Society*. 2021. Vol. 27(1). P. 3-26.

знання про членство в соціальній групі разом із цінністю та емоційним значенням, які надаються цьому. Оскільки кожен із нас належить до різних соціальних груп, наше відчуття «Я» складається з кількох соціальних ідентичностей²¹⁷. Базуючись на принципах розвитку, ми припускаємо, що з часом особистість має тенденцію ставати все більш складною, оскільки різні соціальні ідентичності інтегруються в Я-концепцію. Коли ідентичності інтегровані в Я-концепцію, вони можуть співіснувати всередині Я, не стикаючись і не конфліктуючи одна з одною. Відповідно, інтеграція ідентичності повинна передбачати стан покращеної психологічної адаптації та психологічного благополуччя.

Пам'ятні наративи часто розуміють абстрактно у зв'язку з почуттям гордості чи скорботи, розповіді про окремих людей, які символізують цілі групи, або взірці так званих національних особливостей. Проте кумулятивно вони завжди переживаються як певний набір матеріальних, чуттєвих і дискурсивних умов. Пам'ятні заходи розмивають спонсоровану державою пам'ять і розповідь про конкретні життєві умови, з яких вони складаються.

Повторення різноманітних пам'ятних подій і ритуалів ... має вирішальне значення для стирання відмінностей між індивідуальними інтерпретаціями подій і створення єдиного, дуже ідеалізованого, складеного образу. Потім цей образ формує узагальнену соціальну структуру для майбутніх спогадів, і з часом індивідуальні спогади мають тенденцію узгоджуватися з цим складом і відповідати йому.

Маркування фізичного публічного простору в поєднанні з домінуванням певних політичних програм у повсякденному дискурсі забезпечує політичним елітам доступ до населення у, здавалося б, буденних і звичайних просторах і місцях.

У Харкові буквально всі наголошували, що щоранку їдять свіжоспечений хліб. «Пекарям честь!» «Все завдяки їм!» Ці фрази неодноразово виявляли справжнє захоплення людьми, які допомагали своїм співгромадянам зберегти матеріальний зв'язок зі своїм попереднім життям у мирі – зв'язок, який об'єднував обіцянку збереження нормальності та надію на мирне майбутнє. Буханець хліба, поставлений на імпровізованому «кухонному» столі у притулку, став оазисом нормальності. Запах і смак теплого хліба (люди ризикували життям, щоб вийти на вулицю, щоб купити його) дозволили втілити (мінімальний) досвід нормальності, який виявився надзвичайно емоційним. Багато наративів чітко виявляють усвідомлення сенсу життя людей, закріплених у просторі їхньої щоденної взаємодії, що охоплює сім'ю, друзів і роботу. Зазначимо, що ізоляції ні в Харкові, ні в Києві не було, що полегшило ідентифікаційні процеси на суспільному рівні. Деякі люди «несли ізоляцію з собою», покидаючи атаковані міста, перетворюючи простір ізоляції на місце, про яке прагнули. Наприклад, в

²¹⁷ Marcoux J. S. Souvenirs to forget. *Journal of Consumer Research*. 2017. Vol. 43(6). P. 950-969.

іншій країні не відчували себе у безпеці і прагнули повернутися навіть в окуповані міста. Розрив між фізичною присутністю та емоційною дистанцією був нестерпним для багатьох людей, які стали біженцями, щоб уберегти своїх дітей від небезпеки, але залишили своїх друзів і родину. А так описав свій досвід мешканець Північної Салтівки в Харкові, який на деякий час виїхав з родиною до Львова «Любов до дому і до тварин тягла назад. Ми не могли там залишатися, ми повернулися».

Окремі елементи історії вкорінені в нашій культурі, і їх потрібно дотримуватися, щоб створити сенс і передати повідомлення. Ветерани ділилися своїми наративами, наче з соціального сценарію – здавалося, що існує консенсус щодо того, що являє собою історія війни, де вона має починатися, що має відбуватися і коли має закінчуватися – і кожен дотримувався цієї структури оповіді. Вони використовували фотографії, документи та інші сувеніри для обґрунтування своїх наративів і докладали великих зусиль для встановлення зв'язків зі своєю аудиторією.

Незважаючи на те, як учасники бойових дій оцінювали свій воєнний досвід, вони демонструють бажання зберегти свої історії, про що свідчить їхня готовність взяти інтерв'ю про свій воєнний досвід і опублікувати ці історії. Таким чином, для кожного було важливо розповісти «хорошу» історію – таку, яка б максимально нагадувала домінуючу розповідь про війну, була розважальною та доступною для спілкування – і по-особливому сприймати себе та інших. Це допомагає пояснити, чому жодна з розповідей ветеранів не наголошувала на депресивних, жорстоких чи іншим чином трагічних переживаннях, оскільки це не ті історії, які вони хотіли зберегти. Розповіді також вказують на те, що кожен ветеран створив образ себе під час війни, який підкреслював його характеристики, які він вважав бажаними та хотів зберегти. Вивчення цих характеристик допомагає розпізнати культурні цінності, включені в наративи, і важливість збереження історії. Ще у 2018 році, працюючи в Госпіталі ми помітили, як відкладаються на задвірки пам'яті трагічні історії, зумовлюючи так званий відкладений ПТСР у випадку сильних тригерів, те саме відбувається й нині, враховуючи, що ми перебуваємо всі в небезпечних умовах і про деякі речі говорити справді поки не на часі.

Однак, повернімося до ветеранів. Ми розуміємо, що процеси в сучасній Україні не особливі, а типові для всіх країн, які зазнали впливів війни. Розуміння ветеранів W. Waller (1945) є важливим для цього аналізу не лише через репрезентацію ветеранів як соціальної проблеми, але й через увагу, яку їй привернули інтелектуали та американська громадськість. Робота W. Waller сформувала підручковий опис «ветерана» як соціологічної фігури²¹⁸.

²¹⁸ Waller W. The veteran's attitudes. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1945. Vol. 238(1). P. 174-179.

Перший вимір теорії W. Waller, передбачає, що реінтеграція ветеранів (або «реадаптація») є соціальною проблемою з точки зору потенціалу ветеранів до соціального та політичного насильства та/або нестабільності. Серіал NBC «Words At War» добре підкреслює цей вимір за допомогою драматизації книги W. Waller «Ветеран повертається» та спрощення його обговорення TVP. Телекомпанія NBC починає свою презентацію теорії W. Waller з попередження, наведеного в уривку нижче, деякі з яких майже дослівно нагадують слова W. Waller. «Пам'ятайте, ветеран, який повертається додому – це соціальна проблема. Головна соціальна проблема повоєнного світу. Жодна людина не може мати кращого морального права на те, щоб її ближні поважали, і жодна людина не може мати більше права на озлобленість».

Книга W. Waller пояснює, як ця закономірність виникала протягом історії. Набір подій, які він використовує для розробки своєї теорії, варіюється від біблійних текстів до американської революції, громадянської війни та Першої світової війни. Кожен приклад, який він вивчає, розкриває різну динаміку між ветеранами як соціальною проблемою та реакцією державної політики. У біблійному прикладі, наприклад, W. Waller використовує історію про Урію хетта та царя Давида, щоб сформулювати цей зв'язок. Поки Урія не воює за Ізраїль, цар Давид запліднює дружину Урії, Вірсавію. Потім цар Давид багаторазово намагався повернути Урію з війни в надії, що Урія займеться сексом зі своєю дружиною і приховає роман, але Урія відмовився лежати зі своєю дружиною, поки його товариші-солдати залишаються в бою. У результаті цар Давид вирішив відправити Урію на передову, де він зрештою був убитий у бою. W. Waller (1945) постулює, що «якби Урія хеттеянин вижив, Давид мав би проблеми з ветеранами» [с. 5]. Потім він стверджує, що «багато мільйонів ветеранів повернулися додому, щоб протистояти тим, хто зрадив їх у великих і малих справах».

Це веде до другого виміру роботи W. Waller – узагальнення ветеранів і ветеранської політики. У роботі W. Waller «Ветеран» і «Солдат» (“The Veteran” and “The Soldier”) представляють ідеальні концепції людей та їхній досвід у певних соціальних контекстах. Цими фразами W. Waller натякає на те, що у військовому житті є щось таке, що дає солдатам і ветеранам спільне відчуття ідентичності, переконань, звичок і цінностей. Проте концепція, яку він використовує, здається, враховує лише темношкірих ветеранів у конкретних випадках і повністю виключає жінок. Крім того, концепція ідеального типу не обов'язково відображає реальність будь-якої окремої людини, але те, як W. Waller уявляє собі цей тип досвіду військового життя, стимулює та відлякує. Наведений нижче уривок розкриває цю теоретичну функцію «Солдата». «Коли ми беремо людину і робимо її солдатом, ми піддаємо її процесам кондиціонування певного середовища, вилучаючи її зі звичного світу, який зробив її тим, ким вона є. Людина є створінням і витвором суспільства, в якому вона живе; він має будь-які

звички, які його суспільство дозволяє і заохочує мати, не більше і не менше, і ці звички є людиною. Змінивши суспільство, ви зміните людину. Цивільний солдат черпає свої відмінні риси з соціального середовища армії» [с. 18–19].

Процеси соціального обумовлення, які обговорюються в цьому уривку, можна розглядати як «інституціоналізацію». Інституціоналізація, як це поняття використовує W. Waller, стосується «перенаправлення» чийогось життя, у даному випадку, «у канали, прийнятні для військової системи» [с. 119]. Процес інституціоналізації армії завдасть «певної шкоди самопочуттю [ветеранів] і їхній здатності мислити самостійно», і, як наслідок, зробить їх «непридатними для цивільного життя» [с. 119].

На думку W. Waller, це сприяє соціальній напруженості між ветеранами та рештою суспільства. Двома іншими ставленнями, які ветерани можуть розвинути і мати такий самий ефект, є залежність від інших для існування та нетерплячість до розмов. Перша проблема нібито є результатом готовності військових повністю піклуватися про своїх членів, поки вони перебувають на службі. Військовий персонал забуває про те, як піклуватися про себе в цивільному світі, і це підриває економічну продуктивність військових і нації. Друга проблема, «нетерпіння до розмов», по суті, є протидією процедурам, які відрізняються від тих, які пропонують військові. Передбачається, що військовослужбовці є людьми дії, і вони менш готові сприймати соціальні процеси, які лежать в основі цивільного суспільства.

Одна з тем, яка впливає з позитивного сприйняття академічної дискусії, полягає в тому, що військові інституції породжують типи поведінки, які не тільки загрожують існуванню цивільного суспільства, але й підривають його основне функціонування. E Hollinshead стверджує, що поведінку людей можна зрозуміти у зв'язку з типами інституційних механізмів, які формують їхню поведінку: довоєнний, «військова ситуація» та післявоєнний [с. 439]. Довійськове – це життя звичайного цивільного, а післявоєнне – життя ветеранів. «Військова ситуація» символізує зміни, які люди повинні зробити, коли вони стають військовослужбовцями, і передбачається, що це створює проблему для ветеранів у тій мірі, що військовий персонал більше не готовий до цивільного способу життя. E Hollinshead (1986) пише: «У військовій ситуації його [солдата] фізичні потреби та багато його особистих бажань задовольнялися урядом... [солдату] не потрібно було нічого робити, крім служіння, щоб мати ці речі [потреби та хоче] заповнити його» [с. 446]. Далі він стверджує, що «військова ситуація» «заперечила, якщо не знищила» почуття «соціальної відповідальності» солдата [с. 447]. Соціальна відповідальність, у цьому сенсі, описує чийось незалежність і її здатність приймати рішення про те, як піклуватися про себе та свою сім'ю²¹⁹.

²¹⁹ Hollinshead, J. *The people of south-west Lancashire during the second half of the sixteenth century*. 1986. (Doctoral dissertation, University of Liverpool).

Багато типів ландшафтів пам'яті можна, і часто, охоплюють рубрикою «спадщина». До них відносяться місця поховань, поля битв і меморіали, присвячені війнам, а також інші події, такі як події, створені на периметрі Ground Zero, Манхеттен, одразу після 11 вересня. У той час як численні пейзажі пам'яті створюються для вшанування або відзначення почуття досягнення, багато з них створюються для вшанування, пам'яті або виправдання політичних актів, таких як Меморіал ветеранам В'єтнаму у Вашингтоні, округ Колумбія, або Австралійський військовий меморіал у Канберрі. Ці місця можна назвати місцями «дисонансної» або «важкої» спадщини, як місця, які відкривають темні чи болючі історії та висувують на перший план політику минулого в сьогоденні. Багато написано про такі місця та зв'язки, які вони мають з культурною пам'яттю та ідентичністю, особливо з постструктурної точки зору. В Україні також відбувається створення ландшафтних наративів пам'яті, поки більше трагічних, ніж переможних, однак та ж Чорнобаївка вже стала певним символом цієї війни і так званим ландшафтним наративом.

Коли відвідувачі налаштовуються на тілесний і чуттєвий досвід пам'ятних місць і подій, певні значення можна проаналізувати з точки зору індивідуального досвіду, підхід, який відкриває потенціал для їхнього переосмислення. Потім цей досвід показує, як репрезентативне і більше ніж репрезентативне є важливими елементами у створенні та підтримці національної ідентичності, і визнає, що це пов'язано зі взаємодією між людьми та їхнім побудованим середовищем. Наприклад, у той час як Anzac Day може бути представлений у термінах його звернення до конкретного історичного дискурсу, досвід фактичної участі в церемонії може бути холодним, незручним і виснажливим. Як показав досвід таких подій, можуть бути моменти роздумів і залучення до колективної пам'яті, але також є холодні ноги, втомлені очі та болі в спині від раннього пробудження та години стояння в передсвітанковій осінній погоді. В українців є також подібний досвід, наприклад, коли школярів змушували при будь-якій погоді стояти під пам'ятником і чекати офіційних осіб задля покладання квітів та урочистих промов. Таким чином, зв'язок між пам'яттю та ідентичністю може бути не таким визначальним і монолітним, як інколи намагається переконати нас держава, натомість він обумовлений і переплетений з фізичною, емоційною та індивідуальною залученістю людей, через яких вона має здійснювати свою діяльність. працювати. Ця залученість стає ще більш зрозумілою, якщо поглянути за межі офіційних і спонсорованих державою сайтів пам'яті до повсякденних сайтів.

Вивчаючи зв'язок між пам'яттю та ідентичністю, автори досі зосереджувалися на офіційних місцях і подіях пам'яті. В обох випадках просторовість пам'яті, або «де-ність» пам'яті, має першочергове значення. Місце пам'яті, його

фізична локалізація, що пов'язує пам'ять із територією, а також метафоричні та атмосферні місця пам'яті, створені завдяки виконанню та практиці пам'ятних заходів, спираються на прив'язку пам'яті до конкретних географічних місць. Регулярне вшанування та офіційне призначення наповнюють ці місця значущістю для нації через такі речі, як пам'ятники, меморіали та історичні дошки. Такі місця часто покладаються на офіційне та державне призначення для координації широкомасштабних і постійних акцій пам'яті, що свідчить про важливість того, що пам'ятають про націю, так само, як і *те, де* це пам'ятають. Це місця, де ми працюємо, живемо та відпочиваємо; ми також рухаємося між ними, в них і крізь них, іноді зі швидкістю, поспішаючи від одного щоденного завдання до іншого. Це також типи просторів і місць, які ми знаємо вроджено та інтимно – ми можемо орієнтуватися в них (майже) не замислюючись, тому що покладаємося на нашу пам'ять про них. У таких просторах і місцях живе пам'ять, часто ми не усвідомлюємо масштабів нашого знання народної мови. Оскільки рухи та думки в цих місцях і місцях часто спрямовані не на вшанування чи пам'ять, а на наші повсякденні справи та завдання, дія політики пам'яті може не обов'язково бути очевидною чи явною. Тим не менш, вуличні пейзажі, парки та громадські місця, якими ми проходимо щодня, все ж відображають пам'ять нації.

Накладення розгляду повсякденності як місця, де пам'ять та ідентичність поділяють симбіотичні та заплутані стосунки, зосереджується на невеликих заходах пам'яті. Невеликі пам'ятні заходи можуть включати, але не обмежуючись цим, назви вулиць, таблички, прикріплені до будівель або на тротуарах, залишки війни та конфлікту, такі як отвори від куль або осколки, а також свічки та квіти. Отже, наш повсякденний фокус пронизує не лише тип простору, але й імпліцитність форми комеморації та пам'яті в цих просторах. Іншими словами, пам'ять входить у наше повсякденне життя; він має довговічність і адгезію.

Політика ідентичності викликає додаткові запитання, наприклад, як використання пам'яті в повсякденних просторах і місцях може виражати політичну гегемонію та чи існують простори супротиву. На додаток до розгляду цих провокацій, приклади матеріального вшанування «потрібно» відвідати та/або активно пам'ятати, щоб зберегти їх вплив. Теоретизуючи місця пам'яті, пов'язаної з війною. Без процесу соціалізації пам'ятники не мають великої цінності, просто каміння в ландшафті. Як приклад, корисно розглянути, чи вважається щоденне проходження повз меморіал діяльністю, особливо якщо людина не зупиняється, щоб подивитися на меморіал, але все ж знає, що він там є.

Досліджуючи невелику меморіалізацію у повсякденних вуличних пейзажах Варшави та Берліна, наприклад, було виявлено, що мешканці цих міст не обов'язково зупинялися біля меморіалів, але вони відзначали їх розташування та

що там було вшановано. Стверджуючи, що «пам'ять завжди «доступна», але стає «доступною» лише тоді, коли стикається з чуттєвими сигналами, можна припустити, що активні спогади можуть мати багато форм, і що вони можуть бути невисловленими через афективні та внутрішні перешкоди, зокрема пов'язані із травмою. Крім того, повсякденні практики [пам'яті] часто відбуваються на злитті численних суб'єктивностей, множинних афектів, множинних тимчасовостей. Подібним чином, у своєму дослідженні того, як спогади про війну перетинаються з ідентичністю молодих жителів Фолклендських островів, М. С. Benwell, стверджував, що сукупність засобів пам'яті (післявоєнні пейзажі, шкільні програми, діалоги з дорослими та офіційні пам'ятні заходи) працюють разом, щоб передавати національну самосвідомість²²⁰. У Victoria Dock, житловому комплексі в Галлі, Сполучене Королівство, D. Atkinson, також показав, як зосередження на щоденних маркерах пам'яті у формі назв морських вулиць, корабельних якорів і мозаїки на тротуарах дозволило «переосмислити пам'ять як меншу обмежений і постійно відновлюваний процес²²¹. Ці вчені показують, що залученість і досвід мають значення в тому, як ми взаємодіємо і продовжуємо взаємодіяти в повсякденних просторах і місцях.

Ці дослідження сприяють розгляду пам'яті поза межами репрезентації, що є саме тим, що ми та інші автори стверджуємо в нашій орієнтації на досвід. Так, D. Atkinson концептуалізував цю більш ніж репрезентативну схильність як рух до топології спогадів... [яка] постійно змінюється новими спалахами пам'яті. Роздуми про відтворення та передачу пам'яті крізь повсякденну призму децентрують більш ортодоксальну тенденцію фіксувати пам'ять на конкретних подіях і днях, охоплюючи певні дії запам'ятовування. Швидше, практика пам'яті та пам'яті у повсякденному вуличному пейзажі може бути водночас стриманою, суперечливою, множинною та ілюстрованою через багаторівневі вистави. Наприклад, говорячи про Тхорекські таблиці (пам'ятні дошки, вбудовані в стіни будівель у Варшаві), які вшановують польських жертв нацистської агресії у Варшаві під час Другої світової війни, один учасник дослідження зазначив, що Скрижалі «більш пов'язані з реальністю/ повсякденне життя. Це не те місце, куди ми йдемо, щоб відвідати певний пам'ятник, але ми проходимо біля нього щодня, це трохи інше відчуття».

Ключовим аргументом тут є те, що очевидна відсутність діяльності, яка б символізувала пам'ять, не означає і не обов'язково повинна прирівнюватись до

²²⁰ Benwell M. C. Encountering geopolitical pasts in the present: young people's everyday engagements with memory in the Falkland Islands. *Transactions of the Institute of British Geographers*. 2016. Vol. 41(2). P. 121-133.

²²¹ Atkinson D. Kitsch geographies and the everyday spaces of social memory. *Environment and planning*. 2007. Vol. 39(3). P. 521-540.

знецінення або забування пам'яті, оскільки пам'ять та її результати можуть відрізнятися залежно від місця. Отже, якщо спогади про війну в повсякденному ландшафті можна переживати, відтворювати та підтримувати за допомогою скоординованого колективного ритуалу та без нього, які наслідки для політики пам'яті та ідентичності в цьому контексті? Маркери минулого нації, вибірково представлені в повсякденних вуличних пейзажах, можуть бути «нібито видимими, типово буденними і, здавалося б, очевидними»²²². Крім того, розміщення цих назв вулиць, часто як великих магістралей у центрі міста та з нього, свідчить про відкрите використання політики пам'яті.

Дана тема актуальна нині й і Україні, коли відбувається так звана декомунізація та вулиці називаються іменами вже новітніх героїв.

Вивчення меморіалів викликає все більший інтерес для географів, а також для вчених із широкого спектру галузей гуманітарних і соціальних наук. Значною частиною цього інтересу є розуміння того, що пам'ять та її прояви не можна повністю пояснити з точки зору когнітивної психології (S. Hoelscher, D. H. Alderman)²²³. У той час як когнітивна механіка запам'ятовування та забування є питанням хімії мозку, умов навколишнього середовища та індивідуальних уподобань, те, що вважається гідним вшанування, є соціально опосередкованим. Багато з наших спогадів про минуле є колективними спогадами, які створюються та передаються нам через різноманітні культурні практики. Те, що вшановується, не є синонімом того, що сталося в минулому. Натомість пам'ятне минуле соціально визначається як пам'ятне та значуще. Соціальна або колективна інтерпретація минулого формується, зокрема, через будівництво матеріальних місць пам'яті, які зазвичай називають «меморіалами». Загальноприйняте розрізнення між пам'ятниками та меморіалами – перші нібито характеризуються тріумфом, а другі – втіленням втрати.

Пам'ятники є одним із видів меморіального тексту, який займає своє місце поряд із широким спектром засобів масової інформації, призначених для полегшення пам'яті та забуття минулого. Меморіали, як правило, розташовані в громадському просторі, включають безліч елементів матеріальної культури, пов'язаних із колективною пам'яттю, наприклад, вуличні знаки, історичні маркери, орієнтири, статуї, збережені місця та парки. Разом вони утворюють те, що можна назвати меморіальним ландшафтом або ландшафтом спадщини. Меморіали є важливими символічними провідниками не лише для вираження версії історії, але й для надання їй легітимності. Вони надають минулому

²²² Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and planning D: Society and Space*. 1996. Vol. 14(3). P. 311-330.

²²³ Hoelscher S., Alderman D. H. Memory and place: geographies of a critical relationship. *Social & Cultural Geography*. 2004. Vol. 5(3). P. 347-355.

відчутності та знайомості, завдяки чому історія, яку вони вшановують, виглядає частиною природного та сприймається як належне порядку речей (M. Azaryahu)²²⁴. Меморіали мають додатковий соціальний вплив, слугуючи туристичними напрямками, місцями громадських зборів і місцями повсякденної діяльності. Сила пам'ятного найменування місць, наприклад, походить від того, як історія вписана в наш щоденний словниковий запас, як вербальний, так і візуальний. З'являючись на дорожніх знаках, адресах, рекламних щитах і картах, минуле постійно стає частиною просторової та історичної системи відліку, сприяючи створенню більшого «міського тексту». Як і всі культурні ландшафти, меморіали мають нормативну силу, водночас відображаючи та відтворюючи соціальні уявлення про минуле, і таким чином формуючи майбутнє (D. Light, C. Young)²²⁵.

Меморіали впливають на те, як люди пам'ятають і інтерпретують минуле, частково через загальне враження, що вони є неупередженими записниками історії. Їх розташування в публічному просторі, їхня вагома присутність і величезні обсяги фінансового та політичного капіталу, яких вимагають такі інсталяції, надають їм атмосферу авторитету та сталості. Наївно зрозумілі, вони здаються вищими від політичних упереджень і гідними захоплення, тривалими й офіційними свідками минулого. Крім того, їхня очевидна постійність свідчить про можливість прив'язки швидкоплинного моменту часу до нерухомого місця. Складені з, здавалося б, елементарних речовин — води, каменю та металу — меморіали створюють враження, що справжнє минуле є і залишатиметься доступним. Тонка сила меморіалів полягає в тому, що вони часто передають, здавалося б, достовірні та безпроблемні уявлення про історію. Насправді автентичність — це не властива якість чи умова, а поняття, відкрите для соціального контролю, переговорів і суперечок (D. DeLyser)²²⁶. Меморіали розповідають про історію вибірково та контрольовано — приховуючи стільки ж, скільки й розкривають. Отже, соціальний процес запам'ятовування супроводжується, одночасно, процесом забування — виключенням інших історичних наративів із публічного розгляду та визнання (C. DeSilvey)²²⁷. Оскільки меморіали зазвичай відображають цінності та світогляд урядових лідерів і членів домінуючого класу — хто ще має соціальний капітал для встановлення таких

²²⁴ Azaryahu M. The power of commemorative street names. *Environment and planning D: Society and Space*. 1996. Vol. 14(3). P. 311-330.

²²⁵ Light D., Young C. Toponymy as commodity: Exploring the economic dimensions of urban place names. *International Journal of Urban and Regional Research*. 2015. Vol. 39(3). P. 435-450.

²²⁶ DeLyser D. Authenticity on the ground: Engaging the past in a California ghost town. *Annals of the association of American geographers*. 1999. Vol. 89(4). P. 602-632.

²²⁷ DeSilvey C. Observed decay: telling stories with mutable things. *Journal of material culture*. 2006. Vol. 11(3). P. 318-338.

дорогих жетонів? – вони, як правило, виключають історії меншин і меншинних груп або привласнюють ці історії для елітних цілей. Незважаючи на те, що на поверхні меморіали не видно, вони містять сліди глибших історій про те, як вони були створені, ким і з якою ідеологічною метою. Аналітичні питання та метафори є методом дослідження цих прихованих, затемнених слідів.

Меморіали, очевидно, представляють історію, але неправильно розглядати їх як цілковито сформульовані в минулому. Вони також є дзеркалами більш сучасних подій, проблем і соціальної напруги. Замість того, щоб мати фіксоване, статичне значення, меморіали перебувають у постійному процесі становлення, оскільки змінюються поточні соціальні потреби та ідеологічні інтереси. Вони втрачають і втрачають громадську прихильність у міру того, як змінюються думки про минуле, а також із зростанням і падінням політичних режимів, які часто використовують публічні символи для узаконення певних націоналістичних інтерпретацій історії. Переписування історії часто здійснюється через переписування ідентичності та значення місць пам'яті (до 2003 р.). Хоча більшу частину цього переписування здійснюють ті, хто має владу, це також здійснюють звичайні люди, які прагнуть перетворити меморіальний ландшафт на місце боротьби та опору, особливо в постколоніальному контексті (К. Whelan). Отже, деякі географи вважають, що дослідження суспільної пам'яті мають вийти за рамки дихотомії «еліти» та «народної» політики, щоб розглянути численні програми, конфлікти та переговори, які характеризують процес пам'яті про минуле. Меморіальний ландшафт міста представляє «більше, ніж відбиток державної влади чи ідеологій еліти», але втілює «багато переплечених рівнів влади та збігається з питаннями раси, статі, класу та місцевої політики ідентичності» (К. Whelan, р. 70)²²⁸. Дійсно, є все більше доказів того, що традиційно маргіналізовані групи будують контрпам'ятники, які кидають виклик домінуючим історичним наративам, які їх часто виключають. Незважаючи на враження, що меморіальні ландшафти якось застигли в часі, можливо, їх краще розглядати як відкриті, умовно пластичні символічні системи, які формуються тут і зараз, щоб вплинути на найближче завтра.

²²⁸ Whelan K. The Memories of "The Dead". *The Yale Journal of Criticism*. 2002. Vol. 15(1). P. 59-97.

ПІСЛЯМОВА

Шановний читачу! Ви перегорнули останню сторінку монографії, присвяченої психологічним та історико-культурним аспектам мілітарної ідентичності українців. Війни супроводжують людство протягом усієї його історії. Від давніх часів тема війни становить важливий предмет аналізу, і в наш час таких досліджень стає дедалі більше. У XX ст. в контексті двох світових воєн та усвідомлення можливості глобальних катастроф внаслідок застосування зброї масового знищення увага до проблем осмислення й розуміння війни посилилася. У XXI ст. кількість підстав для цього збільшується далі. Сьогодні практично кожна галузь наукової думки про людину та суспільство – філософія, соціологія, правознавство, історія тощо – виявляється придатною для створення теорій щодо природи війни, причин виникнення війн та можливих механізмів їхнього попередження або стримування.

У даній монографії акцентовано на наступних моментах. Українці живуть в умовах воєнної повсякденності, яка складається із фронтових та тилкових буднів. У воєнній повсякденності вчинки людей набувають особливого значення, зокрема зумовлені хоробрістю, боягузством, любов'ю та ненавистю. Боягузливий вчинок – найгірший з усіх, оскільки любов оприявлює милосердя, хоробрість – героїзм, захист інших, а ненависть часто є ефективним засобом від сорому, втім, помножена на страх, вона зумовлює боягузтво. Мілітарний дискурс у сучасному українському мистецтві характеризується яскраво вираженим людиноцентризмом. Серед переважають: рефлексії, викликані болем, стражданням, смертю, глибоким розчаруванням у житті, мотив втраченого дитинства цілого покоління, боротьба за мир, за свободу і незалежність, за людську гідність. Художнє письмо як терапевтична практика проговорювання власного травматичного досвіду є ключовим аспектом формування мілітарної ідентичності українців. Теми втрати дому, рідних, «свого»/«чужого» простору, провини вцілілого, внутрішньо переміщених осіб, болю, страждання, насилля, страху, тортур, дегуманізації, жахіття окупації і банальність зла, полон – висвітлюють діти та підлітки у своїх творах. Вчителям важливо вчитися працювати з такими травмівними темами і розуміти, що вони сьогодні є більш актуальними, ніж ті, які були у мирному житті. Особиста пам'ять про війну – не лише про травмівний досвід, а й про досвід адаптації до життя в умовах ненормальної нормальності. Учасник війни (а ми всі з вами сьогодні учасники великої війни) пригадує свій власний досвід війни, його власні автобіографічні спогади разом із колективною пам'яттю складають наратив війни, який дає ресурси виживати зараз і буде переданий наступним поколінням.

Автори вдячні за інтерес до нашої монографії, сподіваємось, що вона стане в нагоді нашим шановним читачам!

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Герасименко Н. Сучасна воєнна проза: жанровостильова типологія. *Слово і Час*. 2023. № 3 (729). С. 35-49
- Злишков В., Лукомська С. Нариси з історії становлення мілітарної ідентичності українців: монографія. Київ.-Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2023. 140 с.
- Ергемлідзе М. Етнічна та національна самоідентифікація: перспективи національних меншин України. *Українознавчий альманах*. Київ, 2010. Вип. 2. С. 18–20.
- Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст. : монографія / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Видавництво УКУ, 2020. 304 с.
- Історія українського козацтва: Нариси: в 2 т. / редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т.1. 800 с.
- Карамушка Л. М., Карамушка Т. В. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. Київ, 2022. № 2 (26). С. 48-59.
- Кирчів Р. Ф. Сімейні звичаї та обряди. Етнографія України. / за ред. С. А. Макарчука. Львів : 1994. С. 141- 356.
- Кокур О. М. Захисний потенціал професійної життєстійкості фахівців при впливі стресових чинників воєнного часу. *Методи та засоби психологічної допомоги постраждалим у подоланні ПТСР*: тези доп. наук.-практ. конф., Київ-Біла Церква, 30 вересня 2023 р. Київ-Біла Церква, 2023. 268 с.
- Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Харків : ВД «Школа», 2007. 576с.
- Кузікова С.Б., Злишков В. Л., Лукомська С. О. Інтеграція сучасних психологічних підходів до роботи з травмами війни. *Теоретичні і прикладні проблеми психології. Збірник наукових праць*. Сєвєродонецьк, 2022. № 1(57) Том 1. С. 87-97.
- Кузікова С.Б., Злишков В.Л., Лукомська С.О. Особливості травмівного досвіду мешканців деокупованих територій України. *Інсайд: психологічні виміри суспільства*. 2023. № 9. С. 228–243
- Пухонська О. «Поза межами бою». Дискурс війни в сучасній літературі. Брустури: Дискурсус, 2022. 288 с.
- Січинський В. Чужинці про Україну. Львів : 1939. 86 с.
- Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726рр. Наукове видання. Київ : Темпора, 2006. 280с.
- Стаднік І.О. Лінгвістична відповідність понять “воєнний” дискурс vs “військовий” дискурс. *Science and Education a New Dimension. Philology*. 2016. № IV (22), 99. С. 63-66.
- Стецик М. С. Традиційна поетична лексика в мілітарному контексті (на матеріалі художніх дискурсів Бориса Гуменюка). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки» (мовознавство)*. 2022. № 17. С. 121–126

Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV-середина XVII ст. Київ: Видавничий дім "KM Academia", 2000. 300 с.

Щербак Ю. Час смертохристів. Міражі 2077 року. Київ : Вид-во. «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2019. 485с.

Щербак Ю. Час великої гри. Фантоми 2077 року, другий роман із трилогії «Час». Київ : Вид-во. «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2020. 541 с.

Щербак Ю. Час тирана. Прозріння 2084 року, третій роман із трилогії «Час». Київ : Вид-во. «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2021. 541с.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. Київ : Критика, 2008. 572 с.

Conway, M. A., & Pleydell-Pearce, C. W. (2000). The construction of autobiographical memories in the self-memory system. *Psychological review*, 107(2), 261.

Fischer, W., & Goblirsch, M. (2006). Biographical structuring: Narrating and reconstructing the self in research and professional practice. *Narrative Inquiry*, 16(1), 28-36.

Haslam C., Haslam S. A., Jetten J., Cruwys T., Steffens N. K. Life change, social identity, and health. *Annual Review of Psychology*. 2021. Vol. 72. P. 635-661.

Lancaster S. L., P. Hart R. Military identity and psychological functioning: A pilot study. *Military behavioral health*. 2015. Vol. 3, No 1. P. 83-87.

Litz B. T., Stein N., Delaney E., Lebowitz L., Nash W. P., Silva C., Maguen S. Moral injury and moral repair in war veterans: A preliminary model and intervention strategy. *Clinical psychology review*. 2009. Vol. 29(8). P. 695-706.

McAdams, D. P. (2003). Identity and the life story. In *Autobiographical memory and the construction of a narrative self* (pp. 203-224). Psychology Press.

McAdams, D. P. (2001). The psychology of life stories. *Review of general psychology*, 5(2), 100-122.

Ochs, E., & Capps, L. (1996). Narrating the self. *Annual review of anthropology*, 25(1), 19-43.

Robinaugh D. J., McNally R. J. Autobiographical memory for shame or guilt provoking events: Association with psychological symptoms. *Behaviour research and therapy*. 2010. Vol. 48(7). P. 646-652.

Spears R. Social influence and group identity. *Annual review of psychology*. 2021. Vol. 72. P. 367-390.

Waller, W. (1945). The veteran's attitudes. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 238(1), 174-179.

West E. A., Iyengar S. Partisanship as a social identity: Implications for polarization. *Political Behavior*. 2022. Vol. 44(2). P. 807-838

Williams K. D. Ostracism. *Annu. Rev. Psychol.* 2007. Vol. 58. P. 425-452.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

НАТАЛІЯ ЧЕПЕЛЄВА

Дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України. Заступник директора з науково-дослідної роботи Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Фахівець у галузі когнітивної, практичної психології та психології особистості. Досліджує проблеми психологічної герменевтики, розуміння та інтерпретації реальності, у тому числі психічної реальності людини, її особистого досвіду. Ство-

рила оригінальну концепцію розуміння тексту, авторську програму формування читацької діяльності, психологічну концепцію самопроєктування особистості. Обґрунтувала концепцію підготовки практичного психолога в умовах вищого закладу освіти, модель особистості психолога-практика, концепцію і модель психологічної служби вищого закладу освіти. Автор більше 450 наукових праць, серед яких 11 одноосібних і колективних монографій, підручник та 14 посібників, зокрема: «Психологія читання тексту студентами вузів», «Проблеми психологічної герменевтики», «Діалогічність як форма існування і розвитку особистості», «Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду» «Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості», «Самопроєктування особистості у дискурсивному просторі», «Основи практичної психології», «Особистість та її історія» «Дискурсивні технології самопроєктування особистості», «Дискурсивне конструювання досвіду у контексті розвитку особистості», «Психологічна культура майбутнього вчителя», «Наративні психотехнології», «Текст і читач».

НАТАЛІЯ СВДОКИМОВА

Ректор Міжнародного класичного університету імені Пилипа Орлика, доктор психологічних наук, професор, дійсний член Української Академії наук, Міжнародної та Європейської академій природознавства – International and European Academy of Natural History (Шотландія, Великобританія), Член Науково-консалтингової групи Європейського науково-індустріального консорціуму (Шотландія, Великобританія), Дійсний член Академічного співтовариства Publishing house & Academy of Natural History; (Ной-

Ізенбург, Німеччина), Почесний професор (Honoris Causa) Міжнародної академії наук і вищої освіти (Лондон, Великобританія). Засновниця наукової школи «Стратегії і технології розвитку особистості як суб'єкта життєтворчості». Авторка понад 200 наукових публікацій. Коло наукових інтересів: суб'єктність особистості у контексті життєтворення, посттравматичне зростання особистості, розвиток лідерської позиції та інноваційного мислення здобувача вищої освіти, мобільне професійно орієнтоване волонтерство та кризова психологічна допомога. Захоплюється журналістикою, театром, режисурою масових дій.

ВАЛЕРІЙ ЗЛИВКОВ

Завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, доцент. Наукові інтереси: психологія ідентичності, у тому числі національна, військова та культурна, вплив електронних медіа на формування особистості. Автор понад 650 наукових публікацій (підручники, посібники, колективні монографії,

статті, у тому числі три, індексовані у наукометричній базі Scopus). За науковою редакцією В.Л. Зливкова видано 11 індивідуальних та колективних монографій, 12 посібників, у тому числі із грифом МОН України; підручник. Нагороджений Почесною грамотою Президії Національної академії педагогічних наук України (2012 р.), медалями К. Ушинського (2014 р.), Г. Сковороди (2016 р.). Монографію «Психологічні технології ефективного функціонування» за редакцією С.Д. Максименка, С.Б. Кузікової, В.Л. Зливкова нагороджено Золотою медаллю за перемогу в конкурсі в рамках XI Міжнародної виставки «Сучасні заклади освіти». Посібник «Сучасні тренінгові технології: інтегративний підхід» (В. Зливков, С. Ліпінська, С. Лукомська) нагороджено Золотою медаллю в номінації «Упровадження сучасних засобів навчання, проектів, програм і технологій для вдосконалення та підвищення ефективності освітнього процесу» Міжнародної спеціалізованої онлайн виставки «Освіта та кар'єра – 2020». Монографію «Війна і діти» (В. Зливков, С. Лукомська, Н.Євдокимова, С. Ліпінська) нагороджено Золотою медаллю у номінації «Збереження психічного здоров'я учасників освітнього процесу шляхом розвитку стресостійкості» (2023). Під його керівництвом 12 аспірантів захистили кандидатські дисертації. Захоплення: родина, садівництво, американський джаз початку 20-го століття, підводне плавання.

СВІТЛАНА ЛУКОМСЬКА

Старший науковий співробітник, лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, онкопсихолог, кризовий психолог, волонтер. Наукові інтереси: психологія горя, онкопсихологія, паліативна допомога, ресурсний підхід у діагностиці та психологічній допомозі особистості у кризових життєвих ситуаціях та психолінгвістика. Авторка 8 колективних монографій, 7 посібників, понад 320 статей у наукових та популярних виданнях (у тому числі 3, індексованих у наукометричній базі Scopus). Посібник «Сучасні

тренінгові технології: інтегративний підхід» (В. Зливков, С. Ліпінська, С. Лукомська) нагороджено Золотою медаллю Міжнародної спеціалізованої онлайн виставки «Освіта та кар'єра – 2020»; монографію «Війна і діти» (В. Зливков, С. Лукомська, Н.Євдокимова, С. Ліпінська) нагороджено Золотою медаллю у номінації «Збереження психічного здоров'я учасників освітнього процесу шляхом розвитку стресостійкості». Захоплення: рукоділля, подорожі, французька мова та український панк рок.

ОЛЕНА КОТУХ

Молодший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Закінчила Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Автор понад 40 наукових праць в тому числі розділи колективних монографій. Коло наукових інтересів: самореалізація особистості майбутніх психологів; психологічні проблеми професійної орієнтації випускників шкіл в епоху соціально-політичної трансформації суспільства; розвиток особистісної ідентичності учнів старших класів. Зайняла друге місце в конкурсі «Кращий молодий вчений та аспірант року» (2019 р.).

Захоплення: малювання, фітнес, музика, кінофільми.

ДОДАТКИ

ШКАЛА ІСТОРИЧНОЇ ВТРАТИ

(The Historical Loss Scale, HLS, L. B., Whitbeck, 2004)

Думки про історичну втрату (тобто втрату культури, землі та людей в результаті загарбання) концептуалізуються як внесок у сучасне лихо, яке зазнає у тому числі й населення України. Шкала історичної втрати (HLS) – це стандартизований показник, розробленого для систематичного вивчення частоти, з якою люди думають про історичні втрати. Відповіді на HLS добре пояснювалися 3-факторною структурою (тобто культурна втрата, втрата людей і погане культурне поводження)

Інструкція: Як часто ви думаєте про наступне:

Кілька разів на день – 1

Щодня – 2

Щотижня – 3

Щомісяця – 4

Щороку або лише в певний час -5

Ніколи 6

Текст опитувальника.

1. Втрата нашої землі
2. Втрата нашої мови
3. Втрата наших традицій
4. Втрата нашої культури
5. Втрати від наслідків війни для нашого народу
6. Втрата нашого народу через виїзд багатьох людей за межі України
7. Втрата нашими дітьми та онуками поваги до старших
8. Втрата нашими дітьми поваги до традицій
9. Втрата наших родинних зв'язків
10. Втрати зумовлені переселенням
11. Втрата самоповаги
12. Втрата довіри

Обробка результатів. Чим частіше людину турбують думки, наведені у твердженнях опитувальника, тим вищий рівень у неї історичної втрати.

ШКАЛА ІДЕНТИЧНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ

адаптація WIS-6 (S. L. Lancaster, R. Hart, 2015)

Інструкція: Уважно прочитайте наведені нижче речення. За 5-бальною шкалою оцініть, наскільки Ви погоджуєтесь з кожним із них (0 – абсолютно не погоджуюсь, 4 – абсолютно погоджуюсь)

Текст опитувальника.

1. Я довіряю Збройним силам України
2. Я пишаюся досягненнями українських військових
3. Я вважаю, що завдяки службі в Збройних силах України, я отримав новий, позитивний досвід
4. Я пишаюся тим, що служив / служу в Збройних силах України

5. Загалом, до українських військових в Україні та поза її межами позитивне ставлення

6. Загалом, українських військових поважають в Україні та поза її межами

7. Загалом, військові багатьох країн поважають українських військових

8. Українське суспільство цінує своїх військових

9. Під час перебування в Збройних силах України я завжди відчував себе чужим, наче армія і війна мене не стосуються

10. Я ніколи не відчував емоційного зв'язку зі Збройними силами України

11. Протягом усього свого перебування в Збройних силах України я є/був проти норм та традицій, прийнятих в армії та на війні

12. По-справжньому мене можуть зрозуміти лише інші військові

13. Коли я зустрічаюся з іншими військовими, я можу довіряти їм більше, ніж іншим людям

14. У мене більше друзів серед військових, ніж серед цивільних

15. Я сумую за багатьма своїми побратимами

16. Я не уявляю свого життя поза Збройними силами України

17. Якщо я залишу Збройні сили України, то втрачу свою другу родину

18. Загалом, бути військовим – це важлива частина мого способу життя

19. Служба у Збройних силах України не вплинула на мене як на особистість

20. У стосунках з людьми я відчуваю себе цивільним, а не військовим

Шкали:

1. Особисте позитивне ставлення до Збройних сил України – 1, 2, 3, 4.

2. Ставлення суспільства до Збройних сил України – 5, 6, 7, 8.

3. Зв'язок з побратимами, іншими учасниками спільноти Збройних сил України – 9, 10, 11.

4. Збройні сили України як особлива, відмінна від інших, спільнота – 12, 13, 14.

5. Збройні сили України як єдина родина – 15, 16, 17.

6. Значущість служби в Збройних силах України – 18, 19, 20.

Твердження 9, 10, 11, 19, 20 обраховуються в оберненому порядку.

Складові мілітарної ідентичності:

- Військова компетентність – знання, уміння, навички
- Витривалість, життестійкість – рівень розуміння свого психологічного стану, здатність його контролювати та адаптуватися до різних умов військової діяльності
- Система цінностей – альтруїзм, патріотизм, націоналізм
- Колективізм – колективні цілі
- Індивідуалізм – індивідуальні, власні цілі

Індивідуальна військова ідентичність стосується практик, а не атрибутів. Тобто, її формування відбувається лише в бойових умовах, натомість носіння форми, зброї у мирний час лише її розмиває, спотворює.

Таргетна (оперативна) ідентичність є передумовою ефективної військової діяльності. Вона базується на військовій компетентності. В результаті навчання покращується рівень оперативної готовності та боєздатності. І навпаки, військова організація, яка не має оперативної ідентичності, може бути погано підготовленою до сучасної оперативної реальності, як ментально, так і оперативно. Зрештою, це може призвести до дискредитації Збройних Сил.

Ми можемо говорити про «суб'єктивну», а не «фактичну» військову компетентність. *Наскільки ти вважаєш себе компетентним у своїй військовій діяльності? Якими навичками хотів би оволодіти? Яких знань потребуєш?*

Військова витривалість, життєстійкість – особистісний ресурс, який дозволяє пом'якшити вплив військових професійних стресових факторів. Наскільки людина розуміє свій психологічний стан, може його контролювати та адаптуватися до різних умов військової діяльності.

В Україні мілітарна ідентичність формується лише на базі нерозривного зв'язку національної ідентичності та патріотизму.

Як месенджі, які послання військові нині можуть передати цивільним? Окресліть коло цивільних осіб, яким вам є щось сказати. Напишіть, проговоріть це з позицій ви –військовий, він / вона – цивільний. Що хотілось би сказати жінкам? Дітям? Підліткам? Старим людям? Ще не народженим поколінням?

ОСНОВНІ ПРОФЕСІЙНІ СТРЕСОРИ СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВИХ

Оцініть за 3-бальною шкалою, наскільки у вас виражений той чи інших стресовий фактор: 0 – не виражений зовсім, 1 – виражений частково, 2 – виражений дуже сильно.

1. Віддалене розташування підрозділу
2. Відокремленість від родини та друзів
3. Ненадійні засоби комунікації як в середині підрозділу, так і з рідними та друзями
4. Нещодавно створені військові формування, де люди погано знайомі один з одним
5. Нерозуміння того, що я повинен робити
6. Нечіткі правила військової служби, ротації
7. Непорозуміння з керівництвом підрозділу
8. Нерозуміння того що я повинен робити
9. Нечіткі норми чи стандарти поведінки (що тут допустимо, а що ні?)
10. Обмеженні можливості в отриманні медичної допомоги
11. Невідповідний ланцюг поставок – проблеми з отриманням необхідних матеріалів та запчастин
12. Різні стандарти оплати, поведінки тощо для різних підрозділів
13. Невизначена тривалість участі у бойових діях – ми не знаємо, коли повертаємося додому
14. Незнання або неможливість вплинути на те, що відбувається з родиною вдома
15. Довгі періоди одноманітної робочої діяльності
16. Відсутність роботи, яку можна витлумачити як значущу або важливу
17. Нерозуміння подальших перспектив

18. Мало варіантів для відпочинку

Реальний ризик серйозних травм або смерті від:

19. Ворожий вогонь, кулі, міномети, міни, вибухові пристрої тощо

20. Аварії, у тому числі «дружній вогонь»

21. Хвороби, інфекції

22. Хімічні, біологічні або ядерні матеріали, що використовуються як зброя

23. Висока частота, тривалість і темп бойових дій

24. Відсутність ротації

25. Проблеми зі здоров'ям, у тому числі з психологічним, про які нікому не розповідаєш

Інше, вкажіть, що саме

Про які з цих стрес-факторів ви б хотіли окремо поговорити? Щось розповісти? Отримати допомогу? Поділитися власним досвідом?

Обробка результатів:

Ізоляція – 1, 2, 3, 4 Неоднозначність – 5, 6, 7, 8, 9

Безпомічність – 10, 11, 12, 13, 14 Одноманітність – 15, 16, 17, 18

Небезпека – 19, 20, 21, 22 Надмірні навантаження – 23, 24, 25

Чим менше виражені стрес-фактори – тим вища витривалість.

ОПРАЦЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ТРАВМИ

(на основі Moral Injury Symptoms Scale-Military Version-Short Form's)

Іноді ми відчуваємо невідповідність між тим, якими ми хочемо бути, і якими ми є. У сучасному світі ми часто бачимо речі, які порушують наші основні переконання щодо того, що є правильним. Знати, що і як робити в кожній ситуації дуже важко, практично нереально, тобто наша поведінка може не відповідати нашим моральним цінностям. Порушення власного морального кодексу може зумовити сильний біль, почуття провини, сорому, гніву, тривоги чи смутку та можуть вплинути на наше сприйняття людей і світу в цілому. Будь ласка, знайдіть хвилинку, щоб подумати про останні випадки, коли ви пережили, бачили щось морально неприємне або не діяли відповідно до своїх уявлень про добро і зло.

Інструкція.

Коротко опишіть досвід(и), які спали вам на думку:

- Факт (що сталося?)
- Почуття (що ви відчували?)
- Дія (що ви зробили чи не зробили?)
- Причина дії (чому ви вчинили саме так, а не інакше?)

Будь ласка, подумайте про свій досвід за останні 6 місяців і зазначте, що відбулося саме з вами.

Тема 1: Проступок (вчинок, що порушує які-небудь норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок) інших

1 Я бачив речі, які були морально неправильними

2 Мене турбує те, що я був свідком аморальних вчинків інших

Тема 2: Власний проступок (вчинок, що порушує які-небудь норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок)

3 Своїми вчинками я порушим мій власний моральний кодекс або цінності
4 Мене турбує те, що я діяв всупереч своїм моральним цінностям
5 Я не зробив того, що, на мою думку, повинен був зробити
6 Я відчуваю сором (провину, гнів) через те, що не зробив того, що, на мою думку, повинен був зробити

Тема 3: Зрада

7 Я відчуваю, що мене зрадили люди, яким я колись довіряв

8 Я відчуваю, що мене зрадили друзі, яким я колись довіряв

Іноді ми вчиняємо або стаємо свідками дій, які можуть вплинути на наше емоційне благополуччя, стосунки та якість життя. Будь ласка, обміркуйте свої власні почуття, переконання та поведінку, пов'язані з вашим моральним досвідом, і вкажіть, чи ви особисто згодні чи не згодні з кожним твердженням

Тема 1: Моральна шкода, завдана власноруч

1. Мені соромно за те, що я бачив або зробив.

2. Через те, що я бачив або зробив, я сумніваюся у своїй здатності приймати моральні рішення.

3. Щоб покарати себе за те, що я бачив або зробив, я часто нехтую своїм здоров'ям і безпекою.

4. Я відчуваю провину за те, що сталося в моєму житті, що не можна собі пробачити.

5. Через те, що я бачив або зробив, я більше не гідний того, щоб мене любили.

6. Мені іноді так погано через те, що я бачив або зробив, що я це приховую від інших та намагаюсь не згадувати.

7. Через те, що я бачив або зробив, моє життя не має сенсу.

8. Мені не можна пробачити те, що я бачив або зробив.

9. Я іноді зриваю своє зло на інших, тому що мені погано через те, що я бачив або зробив.

Тема 2: Моральна шкода, спрямована на інших

10. Я відчуваю гнів через те, що мене зрадив хтось, кому я довіряв.

11. Мій досвід навчив мене, що це лише питання часу, коли люди зрадять мене.

12. Мені іноді подобається думати про те, щоб помститися людям, які образили мене.

13. Мій досвід змусив мене серйозно засумніватися в мотивах людей, які мають владу.

14. Моральні поразки, свідком яких я був протягом свого життя, залишили неприємні спогади.

15. Скільки б часу не минуло, я ображаюся на людей, які зрадили мою довіру.

16. Речі, які я бачив або робив, часом змушували мене втрачати віру в доброту людей.

17. Озираючись на своє життя, я відчуваю огиду до вчинків інших людей

МЕТОДИКА ВИМІРЮВАННЯ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ДЖ. ФІННІ)

Мета: вивчити прояв когнітивного й афективного компонентів етнічної ідентичності.

Інструкція: «Визначте наскільки Ви погоджуєтеся чи не погоджуєтеся з кожним твердженням, описуючи власну етнічну належність. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланку для відповідей».

Бланк для відповідей

З точки зору етнічної належності я розглядаю себе як:

Твердження	Абсолютно погоджуюся	Швидше погоджуюся, ніж не погоджуюся	Швидше не погоджуюся, ніж погоджуюся	Абсолютно не погоджуюся
1. Я витратив(ла) багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про свою етнічну групу, про її історію, традиції, звичаї.				
2. Я беру активну участь в організаціях чи соціальних групах, які містять переважно представників моєї етнічної групи.				
3. Я дуже добре знаю своє етнічне походження і розумію, що воно для мене означає.				
4. Я багато думаю про те, як етнічна належність вплине на моє життя.				
5. Мені радісно від того, що я належу до своєї етнічної групи.				
6. Я чітко відчуваю зв'язок зі своєю етнічною групою.				
7. Я добре розумію, що для мене означає моя етнічна належність.				
8. Для того, щоб якомога більше дізнатися про свою етнічну групу, я розмовляв(ла) про неї з багатьма людьми.				
9. Я пишаюся своєю етнічною групою.				
10. Я дотримуюся традицій своєї етнічної групи.				
11. Я відчуваю сильну прив'язаність до своєї етнічної групи.				
12. Я добре ставлюся до свого етнічного походження.				

Наукове видання

**ЧЕПЕЛЕВА Наталія Василівна,
ЄВДОКИМОВА Наталя Олексіївна,
ЗЛИВКОВ Валерій Лаврентійович ,
ЛУКОМСЬКА Світлана Олексіївна,
КОТУХ Олена Вікторівна**

НАРАТИВИ СТАНОВЛЕННЯ МІЛІТАРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНЦІВ (XVI – XX СТОЛІТТЯ)

Монографія

Підписано до друку **31.10.2024** р. Формат 60х84/16
Папір офс. Гарнітура Times. Ум. др. арк. 8,37 Обл.-вид. арк. 9,79
Тираж **300** прим. Зам. № **2250**

Видавець і виготовлювач ПП Лисенко М.М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20. Тел.: (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.